

Marc Bloch

A TÖRTÉNELEM VÉDELMÉBEN

Válogatott művek

Gondolat • 1974

Válogatásunk Marc Bloch alábbi művei alapján készült:
La société féodale, Albin Michel, Paris, 1968
Mélanges historiques I., II. S.E.V.P.E.N., Paris, 1963
Apologie pour l'histoire ou métier d'historien, Armand Colin, Paris, 1961.

Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta
KOSÁRY DOMOKOS

Fordította
Kosáry Domokos
Makkai László
Pataki Pál

A fordítást ellenőrizte
Kosáry Domokos
Makkai László

ISBN 963 280 068 0

© École Pratique des Hautes Études, Paris, 1963
© Éditions Albin Michel, Paris, 1939, 1940, 1966, 1967 et 1968
© Librairie Armand Colin, Paris, 1961

© Hungarian translation Kosáry Domokos, Makkai László,
Pataki Pál 1973

TARTALOM

Marc Bloch (Kosáry Domokos)	7
-----------------------------------	---

I. TÖRTÉNETÍRÁS

Mit várjunk a történelemtől? (Ford. Pataki Pál) ..	29
A szakma védelmében avagy a történész mestersége (Ford. Kosáry Domokos)	47
Bevezetés	47
Történelem, ember és idő	53
Tanúbizonyosság és kritika	58
Okok és magyarázatok	63
Az európai társadalmak összehasonlító történelméről (Ford. Pataki Pál)	66

II. TÁRSADALOM

Hogyan és miért szűnt meg az antik rabszolgaság? (Ford. Kosáry Domokos)	105
A feudális társadalom	
Az utolsó inváziók (Ford. Pataki Pál)	133
A feudalizmus két időszaka: anyagi feltételek (Ford. Pataki Pál)	139
A feudalizmus első időszaka: a népsűrűség (Ford. Pataki Pál)	140
Közlekedés, érintkezés (Ford. Pataki Pál)	142

Árucseré (Ford. Pataki Pál)	148
A feudalizmus második időszaka (Ford. Pataki Pál)	153
Természet és idő az egykorú mentalitásban (Ford. Pataki Pál)	157
Hűbérurak, hűbéresei (Ford. Makkai László) ..	162
Földesurak, jobbágysok (Ford. Makkai László) ..	178
Nemesek, lovagok, háború (Ford. Pataki Pál) ..	188
A nemes otthoni élete (Ford. Pataki Pál)	193
Elfoglaltság és szórakozás (Ford. Pataki Pál) ...	197
A viselkedés szabályai (Ford. Pataki Pál)	201
Parasztok és polgárok (Ford. Pataki Pál)	209
Anarchia és erőszak (Ford. Pataki Pál)	213
Erőszak és béketörekvések (Ford. Pataki Pál) ...	217
A hűbériség mint társadalmi típus. Feudalizmus vagy feudalizmusok: egyes szám vagy többes szám? (Ford. Pataki Pál)	219
Az európai feudalizmus alapvető vonásai (Ford. Pataki Pál)	222
Egy kis összehasonlító történelem (Ford. Pataki Pál)	227

III. GAZDASÁG ÉS TECHNIKA

Az arany problémája a középkorban (Ford. Pataki Pál)	233
Naturális gazdaság vagy pénzgazdaság? Egy ál- dilemmáról (Ford. Pataki Pál)	267
A középkori „találmányok” (Ford. Pataki Pál) ...	280
Technika és társadalmi fejlődés (Ford. Makkai László)	295

NÉVMUTATÓ	305
-----------------	-----

MARC BLOCH

1886–1944

Nyílt mezők. Sötétedő, nyári alkony. Oldalt a Saône folyó ezüst sávja. Trévoux-tól pár kilométerre észak felé a teherautó fékez, megáll. Német katonák, Gestapo egyenruhában, leszállást parancsolnak foglyaiknak, majd géppisztoly-sorozattal leterítik őket. Így végzik a börtönök kiürítését, mióta a szövetségesek Franciaországban partra szálltak. Ezen az estén huszonzét hazafira került a sor. Köztük egy törékenynek látszó, idősebb, ősz férfira, akiről társai sem igen tudtak többet, mint hogy Narbonne álneven a lyoni ellenállás vezetői közé tartozott. Az egyik áldozat, akit halottként hagytak ott a többiekkel, utóbb, sebeiből felépülve, elmondta róla, hogy utolsó percében a mellette álló, fiatal fiút bátorította még, és hogy elsőnek kiáltotta a sortűz előtt: Vive la France! Éljen Franciaország! Innen tudjuk, hogy Maurice Blanchard, vagyis igazi nevén Marc Bloch 1944. jún. 16-án este miként végezte életét.

Marc Bloch? Az a vékony, szemüveges, kissé kimért tanár és tudós, szelíden maliciózus mosollyal arcán, aktáskával kezében, akit mint a gazdaságtörténet új professzorát láttunk egykor, 1936 őszén, a Sorbonne katedráján? Villanó, élénk tekintetére, a vastag szemüveg mögött, csöndes iróniájára és ragyogó okfejtésére, valljuk be, csak akkor kezdtünk igazán figyelni, midőn a fölényes biztonságú szónok-előadók és tűzijátékszerű deklamációik után, amelyek, váratlan újként, először szinte lenyűgözték a közép-

európai egyetemekhez, a füzetből felolvasókhoz szokottakat, végül megint a tartalom tűnt egyre fontosabbnak, szerényebb formában is. Vajon a Fort Montluc foglya, aki a vallatást, a vércsíkot arcán, a jeges fürdőt és a tüdőgyulladást mind töretlen, derűs emberséggel élte át, valóban azonos volt a régmúlt e kutatójával és a hatgyermekes családapával, akinek vállát ekkor 58 év nyomta már? Vagy két Marc Bloch volt talán?

Nem. A mártír és a történész *egy* személy. Ugyanaz. Franciaország és Európa egyik legnagyobb történetírója lett az igazi tudós és az igaz ember egységének jelképe így. S egyben a múlt és jelen, az egész történelmi folyamat azon egységének jelképe is, amelyet mindig hirdetett.

Marc Bloch 1886. július 6-án született Lyonban. Egyetemi tanulmányait Párizsban végezte a Sorbonne és a magyar Eötvös Collegiumnak egykor mintául szolgált École Normale Supérieure növendékeként. Apja ugyanitt volt ekkor már az ókori történelem tanára. A szakmai indítást tehát a szülői háztól kapta még. Érdeklődése azonban kezdettől fogva egy más időszak: a középkor felé irányult. Mint amiens-i középiskolai tanár Île-de-France középkori történetét, főként a király mint földesúr és a parasztok viszonyát kezdte vizsgálni. Munkáját megszakította az első világháború. Négy végigharcolt év után, egy sebesülés, négy kitüntetés és a tartalékos századosi rang birtokában fejezte be értekezését, amelyért a Sorbonne-tól doktori címet kapott (*Rois et serfs, un chapitre d'histoire capétienne*, 1920). Ugyanakkor docensi kinevezést nyert a strasbourg-i egyetemre, amelyet, a Franciaországhoz frissen visszakerült Elzász területén, most kellett új alapokon, új erővel, új utakra indítani.

Az a bő másfél évtized, amelyet Marc Bloch Strasbourgban töltött, igen jelentősnek bizonyult tudományos fejlődésében. Két fő szakasza közül az elsőt a magas szintű fel-

készülés és a végső iránykeresés jellemezte. A másodikat pedig, az *Annales* megalapításától (1929) kezdve, az, hogy vele megindult nemcsak a tudós egyéni pályafutásának, hanem egyúttal a francia történetírás új, élvonalbeli irányzatának teljes kibontakozása is.

Néhány jellemző motívum már az induláskor felfedezhető Marc Bloch módszerében és felfogásában. Ilyen a Durkheim-féle szociológia hatása vagy pontosabban: bizonyos, történetileg hasznosítható tanulságainak levonása. Ilyen továbbá a francia jogtörténeti iskola hatása, illetve pontosabban: eredményeinek korszerűbb, árnyaltabb értelmezése is. Vagyis a hagyományos, formális megközelítésen túlmenően annak gondos mérlegelése, hogy egy-egy kifejezésen (például a középkor „szabadság” fogalmán) tényleg mit is értettek az egykorúak. Hogy a közfelfogás és a közös hiedelmek, a *croyances collectives* létrejötte és társadalmi szerepének problémája ebben az időszakban mennyire foglalkoztatta Blochot, azt világosan megmutatta következő, nagyobb műve, amelyet a francia királyoknak természetfeletti, csodátévő, gyógyító erőt tulajdonító, középkori felfogásról és annak velejáróiról írt érdekes, gazdag anyag alapján (*Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale*, Strasbourg, 1924). De szempont-gazdagító, -bővítő igyekezete utat keresett más irányban is. Így a természeti, földrajzi tényezők azon reális figyelembevételére felé, amelyen nem nehéz a francia geográfiát újjáteremtő Vidal de la Blache (1845–1918) új típusú (és a német determinizmustól annyira különböző) földrajzi posszibilizmusának hatását felfedeznünk. Vagy afele a kettős, új törekvés felé, amelyet Henri Berr (1863–1954) egyrészt mint a század elején általa indított *Revue de Synthèse Historique* szerkesztője, a szintetikus látásmód hirdetője, másrészt mint egy olyan sorozat megindítója képviselt, amelyet *Monographies provinciales* cím alatt Franciaország különböző tájairól, helyi változatairól közölt feldolgozásokat. E sorozatban

Marc Bloch Île-de-France monográfiáját készítette el, már határozott érdeklődéssel az agrártörténet iránt.

A strasbourg-i első szakasz fő jellemzője az volt, hogy Marc Bloch, aki egykor a jogi viszonyok és intézmények tanulmányozásából indult ki, most mindinkább a társadalom és az alapvető gazdasági folyamatok, elsősorban az agrár-fejlődés története felé orientálódott. Része volt ebben annak a jelentőssé vált, szoros baráti és tudományos kapcsolatnak is, amely a húszas években itt, a strasbourg-i egyetemen alakult ki Marc Bloch és nála nyolc évvel idősebb kollégája: Lucien Febvre (1878–1956) között. Lucien Febvre a francia történetírás egyik legeredetibb és legsokoldalúbb egyénisége volt a XX. század első felében. Ugyancsak az École Normale egykori növendékei közé tartozott. Már az első világháború előtt igen aktív szerepet vitt a Berr-féle *Revue de Synthèse Historique* munkatársai sorában. Vidal de la Blache földrajzi posszibilizmusának történetileg hasznosítható tanulságait pedig éppen strasbourg-i éveinek elején foglalta össze a Berr által szerkesztett *Évolution de l'humanité* c. nagy sorozat egyik szép kötetében (*La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, 1922). Érdeklődése azonban a történeti földrajztól a vallástörténetig és tudománytörténetig a társadalom, az ember múltjának szinte minden területére, teljes spektrumára kiterjedt. Hogy mennyire, azt leginkább azok a nagy számban írt bíráló, ismerető kommentárjai, vitacikkei mutatják, amelyekben mozgékony, mindig újat kereső, mindig harcra kész szelleme leg-sajátabb műfaját találta meg, és amelyek ma már összegyűjtve is olvashatók (*Combats pour l'histoire*, 1953, 1965²; és ennek folytatásaként: *Pour une histoire à part entière*, 1962, Fernand Braudel szerkesztésében). A legszélesebb értelemben vett történelem központjába Lucien Febvre is a társadalmat, az embert helyezte, annak különböző megnyilatkozásait, viszonylatait vizsgálva minden oldalról, nagy figyelemmel a gazdaság problémáira. E találkozás így szín-

tén hozzájárult ahhoz, hogy Marc Bloch a feudális kor történetén belül a társadalom és különösen az agrárviszonyok témáiban találja meg fő kutatási területét, de mindig a nagy egészen belül, sohasem szűkítve, hanem lehetőleg mindig bővítve a perspektívát és egyben a források, módszerek, szakmai eljárások készletét.

A perspektíva szélesítésének folyamatához tartozott az a felismerés, hogy a francia *histoire rurale* problémái nem tisztázhatók mind önmagukban, hiszen nem egynek megoldását csak Franciaország politikai határain kívül eső jelenségek figyelembevételével, tehát összeurópai keretben lehet megtalálni. Az e felismeréshez illő szemlélet és módszertani elvek kidolgozását jelentős mértékben elősegítette a nagy formátumú és nagy hatású belga történétíró, Henri Pirenne (1862–1935) útmutatása. Pirenne, akinek egyébként szintén a középkori gazdaságtörténet volt fő kutatási területe, és ezzel ugyancsak európai keretben foglalkozott, először 1923-ban, a brüsszeli nemzetközi kongresszuson, Marc Bloch és Lucien Febvre jelenlétében fejtette ki az *histoire comparée*, az összehasonlító történet feladatait. A következő évek során közeli szakmai és baráti kapcsolat alakult ki az idősebb, szuggesztív egyéniségű belga és az ifjabb francia történész között. Marc Bloch utóbb is nemegyszer idézte közös stockholmi útjuk emlékeit. És pár év múlva, a *Revue de Synthèse Historique* hasábjain, már maga is „az európai társadalmak összehasonlító történetét” tűzte ki célul abban a program-tanulmányban, amelyet az olvasó a jelen kötetben is megtalál (*Pour une histoire comparée des sociétés européennes*, 1928). Amihez talán nem árt külön hozzátennünk, hogy ezt az elvi célkitűzést Marc Bloch messzemenően alátámasztotta szakmai, mondjuk technikai felkészülés tekintetében is, így rendkívüli olvasottsággal az egyetemes történet terén és az ehhez szükséges széles körű nyelvismerettel. A történész számára eleve nélkülözhetetlen latin mellett tudott angolul (és elbirt a régi angolszász szöveggel), azután németül,

hiszen egy évet töltött Lipcsében és Berlinben, Bücher, illetve Harnack mellett, és a régi ófelnémetet is olvasni tudta. De megtanult spanyolul, olaszul, valamennyire oroszul és norvégül is.

A középkori francia agrártörténetre vonatkozó eredményeit először egy nagy sikerű előadássoroztatban foglalta össze, amelyet Norvégiában, Oslóban, a civilizációk összehasonlító vizsgálatára létrehozott intézetben tartott. Az európai összehasonlítás, mind Pirenne, mind Bloch értelmezésében, a fő közös vonások megállapítása mellett alkalmas a helyi változatok sajátos jellemzőinek körvonalazására is. A könyvnek, amelyet hazatérve előadásai nyomán megírt, ezért adott Bloch olyan címet, amely éppen e „sajátos jellemzőkre” utal (*Les caractères originaux de l'histoire rurale française*). A munka, amely 1931-ben egyszerre látott Oslóban és Párizsban napvilágot, hamar klasszikusnak minősült a maga nemében. Utóbb kétszer is kiadták újra (1952, 1960), kiegészítve egy pótkötettel (1961), amely a szerzőnek egy eljövendő, javított kiadáshoz készített jegyzeteit tartalmazza. Bloch fejlődésében azonban e könyv mégsem a megérkezést, hanem inkább az igazi nekiindulást jelezte.

Pontosabban: ekkor már két éve élt az a folyóirat, amelynek megszületésétől számíthatjuk tulajdonképpen a strasbourg-i második szakasz és egyben az új irányzat kezdetét. Az előzmények itt is az 1923-i brüsszeli kongresszusra nyúltak vissza: Lucien Febvre ott vetette fel egy nemzetközi gazdaságtörténeti folyóirat gondolatát, Henri Pirenne irányítása alatt. A terv akkor, abban a formában nem bizonyult megvalósíthatónak. Most, 1928-ban viszont Marc Bloch hozta újra, némi módosítással napvilágra. Bloch azt javasolta, hogy ketten: ő és Febvre, gyakorlatilag egyszerűbb megoldásként, francia és nem nemzetközi folyóiratot indítsanak, de széles nemzetközi perspektívával és nemzetközi szerzőgárda részvételével. Ezt így, némi nehézségek után, Max Leclerc kiadó segítségével, valóban sikerült létrehozniok. 1929 elején

napvilágot látott az *Annales d'Histoire Économique et Sociale* első száma, Marc Bloch és Lucien Febvre szerkesztésében.

Az új vállalkozás főleg mint olyan eszköz volt jelentős, amelynek segítségével Marc Bloch megkísérelhette a francia történetírás elsősorban politikai és jogi érdeklődését kitágítani, a gazdasági-társadalmi fejlődés felé fordítani, illetve külön rész-diszciplínáit nagyobb egységbe összefogni. De az *Annales* lehetőséget nyújtott Blochnak egyben arra is, hogy a francia agrárviszonyokról írt munkájában felvetett problémákat tovább mélyítse, revideálja, megoldásukat új eljárások segítségével árnyaltabbá tegye. A legfontosabb ilyen új eljárás volt több oldalú, közös komplex vizsgálatok („*enquêtes*”) szervezése, különböző szakemberek (így a geográfus Albert Demangeon) bevonásával, olyan újszerű kutatási területekre kiterjedően, mint a kataszteri felvételek, a telekmegoszlás és az agrártechnika. A technika története, társadalmi összefüggéseinek problematikája ez időben általában sokat foglalkoztatta Blochot. Idevágó, fontos tanulmányai közül jelen válogatásunkba is felvettük azt, amely a középkori „találmányokkal” (*Les „inventions” médiévales*, 1935), illetve a „technika és társadalmi fejlődés” vizsgálatával (*Technique et évolution sociale: réflexions d'un historien*, 1938) foglalkozott. Ugyancsak felvettük azokat a jelentős pénztörténeti, illetve általános gazdaságtörténeti írásait is, amelyek az aranypénz problémáját elemezték a középkorban (*Le problème de l'or au Moyen Age*, 1933), illetve a természeti gazdálkodás és pénzgazdálkodás „áldilemmáját” (*Économie-nature ou économie-argent: un pseudo-dilemme*, 1939) vették kritika alá az *Annales* hasábjain.

A strasbourg-i szakasz közben véget ért. Előbb, 1933-ban, Lucien Febvre került Párizsba, a Collège de France tanáraként. Pár év múlva, 1936-ban pedig Marc Bloch is követte őt, miután a Sorbonne gazdaságtörténeti tanszékét kapta meg, amely Henri Hauser nyugalomba vonulásával vált

üressé. Így az *Annales* szerkesztősége is Párizsba helyeződött át. A francia főváros ősi egyetemén a gazdaságtörténet még nemigen számított a legfőbb, élvonalbeli tantárgyak közé. Tanárának így kevesebb a hivatalos funkciója, de arra szerencsére több ideje volt, hogy oktató munkája mellett kutatásait is folytatni tudja. Mint előbb Strasbourg-ban, Bloch most is sietett egy szerény helyiségben külön gazdaságtörténeti szemináriumot berendezni, kézikönyvtárral, növendékei számára műhelyül. Első kollégiuma tárgyául pedig összehasonlító agrártörténeti témát választott: a francia és angol agrárfejlődés eltéréseinek történeti előzményeit vette vizsgálat alá, francia vonatkozásban a *Caractères originaux* anyagát elevenítve fel (*Seigneurie française et manoir anglais*). Előadásait, bár a London School of Economics meghívására külföldi hallgatóság előtt is összefoglalta őket, nem dolgozta ki végleges, nyomdakész formában. Azóta azonban, Bloch jegyzetei alapján, Georges Duby 1960-ban közzétette őket (*Cahiers des Annales* 16), a függelékben az 1936 óta e témáról megjelent tanulmányok válogatott jegyzékével. Az újabb kutatások ugyanis Bloch eredményeit egy-két részletkérdésben módosították. Ma is messzemenően figyelmet érdemel azonban mondanivalójának lényege, és nem utolsósorban mintaszerű módszere is, ahogy azt hallgatói előtt kifejtette.

Marc Bloch életútjának e párizsi szakasza mindössze három évre korlátozódott: hamar lezárta a második világháború. E rövid szakasz hozta azonban létre, végső formában, azt a már hosszabb ideje érlelődő, nagyszabású szintézist, amelyet Bloch a feudális, hűbéri társadalomról tett közzé a Berr szerkesztette *Évolution de l'humanité* c. sorozat két kötetében (*La société féodale*, I–II. Párizs, 1939–1940; új kiadások: 1958, 1966, 1967, 1968). Olvasóink aligha tartják meglepőnek, hogy kötetünk számára a legtöbb szövegrészt e műből válogattuk össze. Hiszen ebben állt egységgé, a maga helyére, a nagy egészen belül mindaz, amit Bloch

előzőleg az anyagi feltételekről, a társadalmi osztályok viszonyairól, életformájáról, mentalitásáról külön részeredményként kidolgozott. Itt is találkozunk, a maga helyén, az agrártechnikával, de a kép más helyén az anarchia és erőszak mindazon jelenségével is, amely az adott társadalmi-politikai struktúrából következett, és a szemléletmód olyan jellemzőivel, mint az, hogy miként látták a természetet vagy éppen az idő fogalmát az egykorúak. Bloch valóban együtt, egy pillantással fogta át a társadalom egész életét, a nagy vonalakon belül külön kitérve sok oly jellemző, kis részletre is, amely az egykorú realitásokat nemegyszer váratlanul meg eleveníti, közelív és érthetővé teszi a késői olvasó számára is.

Marc Bloch szintézisével nemcsak a francia történetírás lett gazdagabb, hanem az európai is általában. Most magasabb szinten ismét bebizonyult, hogy a középkor feudális társadalmait, közös és eltérő vonásaikkal együtt, nem elszigetelten, külön-külön, hanem csak szélesebb, európai keretben lehet jól megérteni és jellemezni. Annyival is inkább, mivel az európai modell helyi, táji változatai nem a későbbi politikai határok szerint különültek el egymástól, hiszen például Île-de-France birtokszervezete megvolt a Rajna vidékén is, de nem volt meg mondjuk Languedocban.

A strasbourg-i és párizsi évek együtt mindössze két évtizedet adtak Marc Blochnak arra, hogy nyugodt, alkotó munkának élhessen a két világégés között. Ha könyveit, főleg összefoglaló művét, valamint azt a sok tanulmányát nézzük, amely azóta két hatalmas kötetben összegyűjtve is megjelent (*Mélanges*, I–II. Párizs, 1963), a termés így is imponáló. De nehéz nem gondolnunk arra, hogy mi minden szakadt félbe éppen akkor, midőn Bloch, első szintézisével, valóban az európai történetírás első vonalába ért. Megkezdett, részben elkészült könyvektől, jegyzetektől távol, hadseregben, majd belső száműzöttként, menekülőként papírra vetett írásai, vázlatai, köztük az a befejezetlenül maradt kis

remekmű, amelyet a történész szakma hivatásáról és „védelméről” kötetünk élén talál az olvasó, éppen pozitívumaikkal sejtetik fájdalmasan az életműnek azt az ígéretes, további szakaszát, amely ettől kezdve egy darabig föld alá szorítva folytatódhatott, majd úgy sem, hanem idő előtt végleg megszakadt, mint oly remény, amely többé már soha nem válhat valóra.

A második világháború kitörésekor Marc Bloch mint a Sorbonne ötvennegyedik életévében járó professzora, kivonhatta volna magát a fegyveres szolgálat alól. Mint ember és hazafi azonban úgy érezte, mégis részt kell vennie a küzdelemben a hitleri agresszió ellen, amelynek előretörését már évek óta oly aggodó felháborodással nézte. Így bevonult mint „a francia hadsereg legöregebb századosa”, hogy saját ironikus szavait idézzük. Csak azt fájtalta, hogy nem tudja magát eléggé hasznosítani. Miután Angliát jól ismerte, és őt is jól ismerték angol szakmai körökben, összekötő tisztként nyilván jó szolgálatot végezhetett volna a francia és az angol hadsereg között. Ez az óhaja azonban nem teljesülhetett. Ezrede főhadiszállásán, előbb Strasbourg-ban, majd Elzász más pontjain, irodai munkát végeztettek vele, majd a benzin-ellátás vezetését bízták rá. A *drôle de guerre*, a „furcsa háború” kényszerű tétlenségét nehezen viselve, 1939 őszén végül szerény irkát vett egy falusi fűszeresnél, és abba kezdte írni, emlékezetből, a „francia társadalom történetét az európai civilizáció keretében”, illetve ennek módszertani bevezetését, sorait Henri Pirenne emlékének ajánlva, aki, tudjuk, egykor német hadifogságban kezdte írni Európa történetét.

Munkáját 1940-ben félbeszakította a francia összeomlás. E „különös vereségről”, amely szerinte nagymértékben „a francia értelem veresége” volt, írásban is megörökítette emlékeit és véleményét (*L'étrange défaite, témoignage écrit en 1940.*, Párizs, 1946). Tudjuk, hogy ott volt Dunkerque-nél, ahol egy hivatásos tiszt elcsodálkozott nyugodt iróniáján. Londonba is átjutott, de onnan Bretagne-on át visszatért

Franciaországba. Itt érte a harcok befejezése és a fegyverszünet. A Sorbonne-ra, a németek által megszállt Párizs egyetemére, származása miatt nem térhetett vissza. Vichy urai, nem kis képmutatással, hajlandók voltak neki oktatói munkát adni, ha régi egyeteme, amely Strasbourg-ból most a „szabad” zónába, Clermont-Ferrand-ba került át, kikéri. Így, mialatt a németek Párizsban kifosztották lakását és gazdag könyvtárát, Marc Bloch előbb Clermont-Ferrand, majd Montpellier diákjainak tartott előadásokat. Ezek közül, fennmaradt, sok helyt vázlatos jegyzetei alapján utóbb Lucien Febvre nyomtatásban is kiadta Európa pénztörténetéről készült vázlatát, amely a kapitalista kor tárgyalásának elején, mondat közepén szakadt félbe (*Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Párizs, 1954).

Az *Annales* szerkesztősege szétszakadt. Arról, hogy a vállalkozást az adott helyzetben folytatni kell-e, baráti vita, de vita alakult ki a Párizsban maradt Lucien Febvre és Marc Bloch között. A lap változatlan címlappal, ugyanazon nevek alatt a megszállt zónában nem volt kiadható. Marc Bloch először azt az álláspontot képviselte, hogy akkor jobb, ha nem is hajlandók kiadni. Utóbb azonban mégis elfogadta Lucien Febvre véleményét, hogy a lényeg, vagyis a tartalom folytatása nyújt annyi pozitívumot a fásultság és reményvesztés légkörében, amennyi megéri a formai engedményt, a címlap „semlegesítését”. A lap azon számai, amelyek így Febvre irányításával a megszállás időszakában Párizsban megjelentek (részben *Mélanges* cím alatt, hogy a kifejezetten folyóiratokra vonatkozó rendelkezéseket megkerüljék), valóban valami jót tartottak ébren a francia történetíráson belül. A francia tudomány és irodalom számos igen jeles képviselője próbált hasonló módon legalább valami kis fénnel világítani. Ennek ellenére legyen szabad azt mondanunk, hogy nézetünk szerint elvileg is, de végül gyakorlatilag is Marc Bloch eredeti álláspontja volt helyesebb. Febrve-ét és másokét talán csak az igazolta volna, ha az adott háborús

helyzet és a megszállás hosszabb időre, esetleg évtizedekre elhúzódhatik.

Témánk szempontjából azonban fontosabb volt az, hogy Marc Bloch újra elővette azt a módszertani bevezetőt, amelyet 1939 őszén a tervbe vett francia társadalomtörténet élére szánt, de amelyet akkor félbe kellett hagynia. Most, elképzelését módosítva, hozzáfogott, hogy ennek felhasználásával külön történetelméleti munkát írjon a történettudomány védelmében. A kezdés időpontját ő maga rögzítette azzal a Lucien Febvre-nek szóló, baráti ajánlással, amelyet, „a legkeservesebb egyéni és kollektív fájdalmak között”, 1941. máj. 10-ről keltezett. Tudjuk, hogy 1942 tavaszán elkészült a 4. fejezettel, és hozzákezdett a következőhöz. Ezt azonban már nem fejezhette be. A munkának mintegy kétharmad része készült csak el. A félbemaradt kéziratot, Bloch hagyatékából, utóbb Lucien Febvre tette közzé (*Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, 1949, 1964⁴, Cahiers des Annales 3). A munka így, befejezetlensége és viszonylag nem nagy terjedelme ellenére is jelentős. Egyrészt azért, mivel igen ritka jelenség, hogy egy ily valóban nagy formátumú történetíró fogalmazza meg tapasztalatait, módszertani tanulságait. Azok, akik időnként a történész „műhelytitkai” ismertetésével próbálják a figyelmet magukra vonni, rendszerint nemigen alkalmasak arra, hogy bárkit bármi érdemlegesre megtanítsanak. De jelentős Marc Bloch e munkája másrészt azért is, mivel a maga témáján belül világosan jelzi, hogy szerzője, a keserves viszonyok ellenére, tudományos és emberi fejlődésének egy újabb, magasabb, teljesebb szakaszába ért. Mintha már oly magasból látna mindent, ahonnan a problémák, bonyolult részleteikkel együtt, áttekinthető rendben, helyükön állanak, mint parcellák a lankán, ha a kilátóról, a hegycsúcsról nézzük őket. Mintha a komplex vizsgálatok és a sok mérlegelés után eljött volna az összegezésnek az a fázisa, amelyből az összetettségükben is egyszerűnek tűnő, fő igazságok születnek. Mintha

a szerző stílusa is egyszerűbbé, lényegre törőbbé válnék, kevesebb kitérővel és malíciával. Mintha a belső arányoknak azt az egyensúlyát, azt a nyugalmat és biztonságot tükrözné, amely a végeredmények kimondásához, a végső számadáshoz és a búcsúhoz illik.

Midőn a németek 1942 végén Franciaország addig meg nem szállt zónájába is bevonultak, Marc Bloch kénytelen volt távozni Montpellier-ből és illegalitásba húzódni. Amire Vichy urai, újabb képmutatással, hivatalosan elbocsátották azzal, hogy elhagyta munkahelyét. Ekkor szakadtak félbe kézíratai, előadásai. Ekkor jött el a vég kezdete. Lucien Febvre, igaz, nem alaptalanul írta később, hogy Bloch az utolsó időket, ha elrejtőzik, viszonylag nyugodtan átvészelhette volna, kivárva a felszabadulást. Bloch azonban, tőle nem váratlanul, megint csak tettel válaszolt. Miután idősebb fiai Spanyolországon át menekülve De Gaulle erőihez csatlakoztak, ő maga Lyonban, szülővárosában, ahol álnéven tartózkodott, az ellenállási mozgalommal keresett kapcsolatot. Megtanulta az illegalitás szabályait, és vállalta veszélyeit, amelyekkel pontosan tisztában volt. Ha a túlélők, egykori társai tanúságait olvassuk, az a benyomásunk támad, hogy mozgalmi feladatait olyanféle módszerességgel, körültekintéssel, nyugodt pontossággal végezte, mint előbb, igazán más síkon, szakmai teendőit. Nem meglepő, hogy a MUR (Mouvements Unis de Résistance) irányításában, a Franc-Tireur csoport megbízottjaként, egyre nagyobb szerepet kapott. E nyomasztó és veszélyes időkben, az ellenállás bizalmas küldöttjeként, álnéven, többször megfordult Párizsban is, ahol ugyan a Sorbonne környékét messze elkerülte, de olykor, kellő elővigyázatossági rendszabályok mellett, érintkezést talált Lucien Febvre-rel is. Egy alkalommal egy oktatási reformtervet is átadott neki, egyik utolsó írásaként, amelynek kivonata 1943-ban az illegális *Cahiers politiques* hasábjain is megjelent. Ugyanitt tette közzé egy „történész” válaszát arra a kérdésre is, hogy miért híve a köztársaságnak

(*Pourquoi je suis républicain? Réponse d'un historien*, 1943). Febvre szerint Bloch ekkor is világosan látó és tetterre kész volt, nyugodt és derűs, vállalva minden kockázatot. Mint láttuk, végig ilyen maradt. Akkor is, midőn 1944 tavaszán, nem saját hibájából, a németek elfogták. S akkor is, midőn a záró jelenetre sor került, amellyel történetünk indult, és amelyhez most végül visszaér.

Hátra van még röviden összefoglalnunk, hogy melyek azok a fő vonások, amelyek Marc Bloch életművét és a francia Annales-iskolában folytatódó örökségét jellemzik a történetírás történetében.

Az első és legszembevetőbb ilyen vonás, már az elmondottakból is megállapíthatóan, az volt, hogy Bloch a történelmet, szűk értelmezésének korlátait lebontva, igyekezett *minél szélesebb körűnek*, minél teljesebbnek felfogni.

A történelem totális. Vagyis magyarul: ami a társadalom és az egész emberiség életében ma végbemegy, mindazt holnapra vagy már ma estére mindenestül, minden részével és részletével együtt, tartozzék az a technika, a jog vagy a művészet körébe, elnyeli, mint nagy Moloch, a történelem. A múlt e naponta bővülő, objektív valóságából, ennek teljességéből azonban egy-egy kor, illetve egy-egy társadalmi osztály vagy réteg csak bizonyos elemeket tudott meglátni, megragadni, attól függően, hogy létfeltételei miként szabályozták látószögét, érdeklődését és szemhatárát.

A francia polgárság, midőn a XVIII. század folyamán emelkedni kezdett, egyszerre szűknek találta a feudális történetfelfogás valóban nagyon szűk korlátait. A múltban is önmagát próbálta megtalálni. Vagyis uralkodók, udvari intrikák, nemesurak és csaták helyett a városok, falvak, kézművesműhelyek életét, a tudás és értelem lassú kibontakozásának emlékeit. Mindazt tehát, aminek felismerését, a történelem totalításán belül, létfeltételei már lehetővé tették

számára, sőt igényelték is, saját eszményei világtörténeti igazolásául. A mai olvasót persze aligha kell emlékeztetnünk arra, hogy a történeti valóság mily lényeges elemei estek még mindig kívül e polgári műltszemlélet korlátain. Már anti-feudális lendületének felfelé menő szakaszában is. De még inkább annak hanyatlásakor.

A XIX. század közepétől kezdve ugyanis ez a francia burzsoázia, immár hatalmon belül, visszahőkölt a forradalom, a társadalmi haladás veszélyétől. Ezzel együtt leszűkült történetfelfogása, és sokban átirányult érdeklődése is. Igaz, ekkor bontakoztak ki, önálló diszciplínaként, olyan új, külön tudományágak, mint a gazdaságtörténet vagy a társadalomtörténet, saját szakmai felszereléssel és módszerekkel. Hiszen a polgárság saját múltja felé hátrálhatott akkor is, midőn már hátrálni kezdett. De azért e kutatási ágak külön utakon jártak, nem álltak egységbe, és csak mellékszerepük volt a történetábrázolás e részekre tagolt színpadán, amelynek előterét, mint főszereplő, a régi típusú politikai eseménytörténet foglalta el. A kis részletek már-már öncélú feltárása, nagy erudícióval és apparátussal, de a lényeges, nagy kérdéseket megkerülve: ez lett az az irányzat, amelyet a francia történetkutatásban, nem egészen méltányosan, de nem is véletlenül, az École des Chartes hagyományának szoktak tekinteni.

Marc Bloch és az *Annales* mindenekelőtt ez ellen vette fel a harcot. Nem mintha nem becsülte volna sokra az erudíciót és a pontos részleteket. Hanem mert elítélte ezek szemellenzős, öncélú alkalmazását. A száraz politikai eseménykrónika, az „histoire événementielle”, mint gúnyosan emlegették, csak elapadt, szűk patakmeder volt szemükben ahhoz a szélesen áradó folyamhoz képest, amelyhez a történelem egésze hasonlítható. Ez a szakmai leszűkítettség a XX. század eleji, francia polgári társadalmon belül jelentkező új szemléleti igényeknek is oly kevésbé tudott már megfelelni, hogy időszzerű lett küzdelmet indítani a történetírás érdeklődési, ku-

tatási körének kiszélesítése érdekében, a teljes, globális történelem jelszavával. Marc Bloch és az *Annales* e küzdelemnek volt elindítója, kezdeményezője.

A szűk korlátok ledöntése, az expanzió, a visszahódítás, a teljesség igénye elkerülhetetlenül magával hozta a történelmi folyamat *egységének*, illetve pontosabban: ezen egység felismerésének követelményét is. Ez a történelem már nem tagolódhatott szét olyan magukba zárt, külön kutatási ágakra, amelyek mit sem törődnek azzal, hogy saját rekeszükön túl mi van. „Az *Annales* programja – olvassuk az első szám szerkesztői előszavában – tiltakozás nem a helyes specializálódás, hanem az önkényes szétszabdálás ellen.” Vagy mint Marc Bloch valamivel utóbb (1935) megfogalmazta: „Egybeöntött egészet akartunk, s ehelyett egymás mellé rakott fejlődésrészeket tesznek eléink.” A történelmi folyamat egységének elve azonban nem áll meg itt. Marc Bloch és az *Annales* másféle önkényes szétválasztások ellen is felemelte szavát. Így az ellen, hogy éket verjenek a régebbi múlt történetének vizsgálata és a jelenkori gazdasági-társadalmi rendszerek tanulmányozása közé, vagyis hogy az egykorit, mint „már történelmet”, elszakítsák folytatásától, a jelentől. Hogy e megkülönböztetésről, ugyanazon folyamaton belül, Marc Blochnak mi volt a véleménye, azt történetelméleti fejtegetései között, kötetünk elején, közelebbről is megismerheti az olvasó. De nem volt jobb véleménye arról a szétválasztásról sem, amely a történelem és az olyan, vele szomszédos testvértudományágak közé emelt áthatolhatatlan falat, mint a régészet, a földrajz vagy a néprajz. A történelem, Marc Bloch álláspontja szerint, az „ember tudománya” (*science de l’homme*), természetesen a társadalomban és annak fejlődő-változó sodrában élő emberé. Megértése tehát csak e határterületek eredményeinek figyelembevételével képzelhető.

A történésznek, ha így bővíti a témák körét, és új kutatási területeket igyekszik vizsgálati körébe vonni, *szakmai felszerelését* is ennek megfelelően kell gazdagítani, és korszerű-

sítenie. Új munkaeszközökre, fejlettebb eljárásokra, változatosabb módszerekre és segédeszközökre van szüksége. A kvantitatív felméréstől és a történeti statisztikától a grafikonon, térképen át a kollektív, komplex vizsgálatig a teljes fegyvertárral rendelkeznie kell. Marc Bloch és az *Annales* e téren is sok újat hozott, főként a gazdaságtörténet vonatkozásában.

A történelem e szélesre bővült egységén belül a *súlypont* is áttolódott. A hagyományos politikai eseménytörténet háttérbe szorult. A főszerep és a reflektorok fénye az erősen gazdaságra, technikára alapozott *társadalomtörténetnek* jutott. És egyben módosult a „tények” funkciójának értelmezése is. A gazdasági és társadalmi folyamatok sokoldalú vizsgálata immár nem elégedhetik meg az apró részletekkel, nem irányulhat többé kis tények nagy tömegének olyan szinte öncélú halmozására, amely a régi politikai eseménytörténetet jellemezte. Hanem a fő fejlődési vonalak, „görbék” meghúzására, kiemelésére kell törekednie. Marc Bloch szerint tulajdonképpen a görbék érdekesek „az európai történet szempontjából”. Az adatoknak is van tehát rangsora. Az a történész, aki elvész a részletekben, nem tud különbséget tenni lényeges és lényegtelen között. Márpedig a történetírás „halálos csapással fenyegeti önmagát, ha nem hajlandó elválasztani a mellékestől a fontosat”. A hagyományos felfogás szerint a történész feladata csak abban áll, hogy a „tényeket” felkutassa, megállapítsa, majd rendbe rakja, és elmondja, anélkül, hogy válogathatna köztük. A „tények” azonban nem olyan eleve kész, külön mozaikdarabok, amelyeket, mint valami régi falkép részeit, szétszórt a földrengés, és amelyeket most csak ki kell ásni, és újra maguktól beszélnek. A történelem totalitásában a körvonalazható tények száma végtelen. S a tények körvonalait maga a történész állapítja meg, midőn válogatni kezd, hiszen válogatás vagy éppen előzetes munkahipotézisek nélkül eredményes munkát végezni aligha tud. A tények továbbá maguktól nem beszél-

nek. A történész beszél helyettük, vagy legalábbis a kérdést neki kell feltennie. Ez áll a forrásokra is. Marc Bloch szerint „a dokumentum tanú, s mint a tanúk többsége, ez sem beszél, ha nem kérdezik”. A kutatás kiindulása tehát „egy kérdőív, amely a legpontosabban számon tartja a történelem nagy, általános problémáit”.

Nincs hát szükség pontos részletekre, minél többre, minél sokoldalúbban? Éppen ellenkezőleg. A nagy vonalak helyes meghúzásához kell a legpontosabb erudíció, a legaprólékosabb ellenőrzés, a leggondosabb figyelem. Idézzük ismét Bloch szavait: „minden veszedelem közül, amely kutatásainkat fenyegeti, talán a legsúlyosabb az, ha egy dokumentumot vagy dokumentumtöredéket más korszakba helyezünk, mint amelyekre valóban vonatkozik. Nem szükséges ugyanis bővebben bizonygatni, hogy egy fejlődési tudomány ellen nem lehet nagyobb bűnt elkövetni, mint hamis görbét konstruálni.”

Mindez, ismételjük, még a francia polgári történetírás keretén belül jelentkezett mint új, igényesebb törekvés. Marc Bloch felfogásának vannak esetleg olyan elemei, amelyeken a marxizmus hatásának bizonyos nyomai felfedezhetők. Fejlődéstudománya azonban természet szerint nem azonos a marxizmussal. Gazdaságtörténeti és különösen technikátörténeti kutatásai során Bloch elődeinél kétségtelenül jóval nagyobb mértékben ismerte fel a termelőerők jelentőségét, valamint a kölcsönhatások, dialektikus összefüggések szerepét. De nem tette magáévá az okok marxista rangsorolását, nem tulajdonított elsődleges szerepet a gazdasági alapnak. Sokszor hajlott arra is, hogy társaival együtt inkább a mentalitásban keresse a történelem végső magyarázatát. Így már 1929-ben, programcikkében is hangsúlyozottan utalt a „gondolat és kollektív érzésvilág nagy áramlatainak mélységben mozgó történetére”.

Bloch tehát szemmel láthatólag olyan pluralista fejlődéstudományt képviselt, amely óvakodott attól, hogy akár az

alapnak, akár a felépítménynek elsődleges meghatározó erőt tulajdonítson. Halála után, a további évtizedek során, az Annales-iskolát e téren még bizonyos visszalépés is jellemezte. Folytatta ugyan a társadalom életének minden ágára kiterjedő érdeklődés, újat keresés jó hagyományait, de ugyanakkor bizonyos kétkedéssel vagy éppen az agnoszticizmus iránti hajlandósággal kezdte nézni magát a kauzalitás elvét is, amely Blochnál még igen alapvető szerepet kapott.

Bloch és a korai *Annales* álláspontját a marxizmussal szemben tartózkodás, fenntartás, de nem feltétlenül elutasítás jellemezte. Mindebben alapvetően természet szerint nem nehéz a polgári történetíráson belüli álláspontok egyikét felfedeznünk. Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy a dogmatizmus előretörése a harmincas évek marxista történetírásában nem bizonyította eléggé Bloch és társai előtt, hogy a marxista módszer milyen eredményeket produkálhat a történészszakmán belül. Sajátosan tükröződött ez az ellentmondás a politikai történet megítélésének kérdésében. Az *Annales* nyilvánvalóan teljes joggal támadta meg a régi típusú politikai eseménytörténet szűk körű egyeduralmát. A történelmi folyamat egészéből azonban, minden gazdagodás mellett, túlságosan mellőzte a politikai és egyben az osztályharc történetét, amely, természet szerint, az ósdi eseménytörténetnél jóval magasabb szinten is elképzelhető. S történt ez éppen akkoriban, midőn a marxista történetírás élesen hangsúlyozta ugyan, bár sokszor leegyszerűsítve, deklaratívén mutatta be az osztályharc szerepét, a másik oldalon viszont jelentős problémákat mellőzött a történelem vizsgálatából, az egészet túl szűkkörűen fogta fel, holott elvileg a totalitás megragadására sokkal jobb feltételekkel rendelkezett.

Marc Bloch munkái, mindent összevéve, a történészeknek és a történelmi érdeklődésű olvasóknak ma is sokat nyújtanak. Különösen a termelőerők fejlődésrajza, az összehasonlító módszer alkalmazása, a többi társadalomtudomány tanulságainak hasznosítása és általában a történelem fogalmá-

nak széles körű, dinamikus alkalmazása terén. De sokat nyújtanak úgy is, mint egy sokoldalú, mindig finoman mérlegelő, nagy történetírói tehetség egyéni megnyilatkozásai.

Mindez együtt indokolta, hogy e válogatást hazai olvasóinknak kezébe adjuk. A szövegrészeket lehetőleg úgy szemeltük ki, hogy Marc Bloch felfogását, fő témáit és eredményeit minél több oldalról jellemezzék. Mindenütt jeleztük, hogy melyik szövegrész honnan származik. Így az esetleges tovább érdeklődők könnyen meg tudják állapítani, ha ez az óhajuk, hogy az eredeti, teljes francia szöveg hol található, az eredeti jegyzetapparátussal együtt, amelyet e kötetben nem reprodukálhattunk. Az itt található jegyzeteket a szerkesztő fűzte hozzá a szöveghez, hogy a magyar olvasó számára megkönnyítse Marc Bloch utalásainak megértését.

E bevezetőhöz francia részről főleg az alábbi tanulmányokat használtuk: Lucien Febvre, *De l'histoire au martyre*: Marc Bloch, 1886–1944 (Annales 1945, 1–10). Georges Altman, *Au temps de la clandestinité: notre „Narbonne” de la Résistance* (Annales 1945, 11–14). Lucien Febvre, *Souvenirs d'une Grande Histoire. Marc Bloch et Strasbourg* (Mémorial des années 1939–1945, Strasbourg, Faculté des Lettres, 1945; és e kötetben: *Combats pour l'histoire*. Paris 1965, 391–407), és uő, *Vers une autre histoire* (az *Apologie* méltatása 1949-ből, ugyancsak a *Combats pour l'histoire* c. kötetben, 419–438). Jacques Le Goff, *Van-e Annales-iskola?* (Századok 1968, 145–157).

Magyar részről rövid, de találó értékelés: Makkai László, Marc Bloch (Világtörténet 1964, 2–3. sz. 75–79). Újabban: Vekerdí László, *Az Annales történetiszemléletéről* (Befejezetlen jelen c. tanulmánykötet. Bp. 1971, 9–32).

Kosáry Domokos

I. Történetírás

(...) Úgy gondolom, mindnyájan egyetértünk abban, hogy a gazdasági jelenségek tudománya csak megfigyelésen alapuló tudomány lehet. Nem érheti be azzal, hogy a priori adatokból következtetéseket vonjon le. Az ilyen adatok végeredményben amúgy is rosszul elemzett és félig tudatos megfigyeléseknek bizonyulnának. E tudományban, amelynek megteremtésén fáradozunk, az okfejtés csak akkor lép színre, amikor osztályozni és értelmezni kell a tényeket. A hipotéziseknek szüntelenül a tapasztalat friss levegőjét kell magukba szívniuk, és arra törekedniük, hogy ehhez igazodjanak, még ha ez keserves is! A gazdasági akció viszont megpróbálhatja a maga céljára felhasználni a valót. Éppen azért akció és nem tudomány, mivel célokat tűz maga elé, s értékítéleteket hoz. Ha megtagadná a valóságot, önmagát semmisítené meg –; úgy gondolom, ezt senki sem vitatja. És végül is a megfigyelésből indultak ki a klasszikus időkben – koruk módszerei szerint – a gazdaságtan nagy alkotói, mint például Adam Smith, akárcsak a klasszikus gazdaságtan szellemétől mélyen áthatott gondolkodó: Karl Marx.

Az előttünk álló problémát a következőképpen fogalmazhatjuk meg: Elegendő-e pusztán a jelenben alkalmazni ezt

* *Que demander à l'histoire?* (*Mélanges*, I. 3–15. l., a Centre polytechnicien d'études économiques felkérésére 1937-ben tartott előadás szövege; első kiadása a Centre *Bulletin*jében, 1937. jan. 34. sz., 15–22. l.)

a mindenki által egyhangúlag nélkülözhetetlennek tartott megfigyelést? Vagy ki kell terjeszteni a múltra is? Az az igazság, hogy talán nem teljesen kielégítő ez a mondat, és ha jól megnézzük, valószínűleg már a gondolataim megfogalmazása közben érzett zavarban is felsejlik a megoldás. Mit jelent az, hogy jelen? Ha nagyon pontosan meghatározzuk, nem más, mint apró pontocska az időben, egy pillanat, amely eltűnik, alighogy megszületett. Alig beszéltem, s szavaim már a múltba merültek. Igaz persze, hogy a köznyelvben e szó természetesen sokkal többet jelent. De még ha minden filozófiától mentes nyelven fejezzük is ki magunkat, soha senki nem akarta a gazdasági megfigyelés látóterét az – ilyen köznapi értelmű – „jelenre” korlátozni, tehát a folyó évre vagy az elmúlt 3–4 évre. Úgyhogy a valóságban a közeli és a távolabbi – sőt, mi több, az egész múlt között kell választanunk. Az egyik oldalon szabad szemmel történik a megfigyelés, a másikon távcsővel, sőt teleszkóppal. Ez utóbbi vizsgálati forma, amelyik e távoli múltat veszi célba, már a történész dolga. Ezt fejezik ki úgy, hogy valaki a történelemre hivatkozik. Mind-egyikünk érzi, hogy csak nagyon önkényes választás részesítheti előnyben az első változatot – azaz a vizsgálatnak csak a legközelebbi múltra korlátozását. S midőn arra kerül sor, hogy pontosabban vonjuk meg a határokat, nem olyan posztulátumoknak engedünk-e, amelyeket, elkésve bár, alaposan meghazudtol a valóság? „Közel”, „távol”: rendkívül bizonytalan körvonalú, szubjektív szavak. Nem szeretnék olyan látszatot kelteni, mintha szörszálhasogatásra használnám e dialektikát. Mindazonáltal, ha egyes teoretikusok a gazdasági tapasztalatot kizárólag annak megfigyelésére akarják alapozni, amit jelennek neveznek – s ami a valóságban, ismétlem, a hozzánk legközelebb fekvő múlt egy töredéke –, akkor rájuk hárul a bizonyítás feladata. Először be kell majd bizonyítaniuk, hogy a távolabbi múlt – túl azon a demarkációs vonalon, amelynek kijelölését egyébként szívesen rájuk bízom – számunkra teljességgel haszontalan. Ami pedig (ne

haragudjanak, de oly édes a bosszú) feltétlenül e múlt kutatásához fogja vezetni őket – tehát a történelemhez. Mert hiszen, ha nem ismerik, hogyan bizonyíthatnák hatástalanságát? Teljesen nyugodt vagyok különben: mihelyt jobban tájékozódtak, fel fognak hagyni bizonyítási kísérletükkel. Hogy miért? Ezt szeretném a következőkben elmondani.

III.

Mielőtt belekezdének azonban, oszlassunk el egy súlyos félreértést! Ha a történelmet mint a megismerés eszközét lejáratták, ez csak azért történhetett, mert olyasvalamit kívántak tőle, amit eleve nem adhat, és nem is kell, hogy adjon. A világosság kedvéért közismert példát fogok említeni, a hadtörténet példáját.

A hadászattal hivatásszerűen foglalkozók esete igen érdekes a történész számára. Példájuk ránk, szakemberekre, kutatókra nézve különösen hízelt. Rajtuk kívül ugyanis napjainkig nemigen akadt más, aki tevékenysége során megpróbálta volna tudatosan gyakorlati célokra felhasználni kutatásainkat. Az ok világos és nagyon is helytálló. Minden emberi ismeret, a matematika kivételével, a tapasztalaton alapul. A megfigyelésre épülő tudományok széles skáláján van azonban egy kiváltságos sáv: azoké a tudományoké, amelyek „provokálni” tudják a gyakorlatot, tehát a kísérleti tudományok. A fizikusok különválasztják a jelenségeket; elválasztják egyes tényezőiket; s kedvük szerint kombinálják ezeket; így aztán fölényes biztonsággal tudják kezelni a világot. Más tudományok, sajnos, kénytelenek beérni a valóság nyújtotta tapasztalatok regisztrálásával és elemzésével. Ahhoz, hogy a tanulmányozott jelenségekből kihámozhassák az okokat, e tudományoknak meg kell elégedniük a spontán jelentkező különböző kombinációkkal s azzal, hogy passzívan szemlélik, miként befolyásolja a végeredményt egy-egy tényező fellépése vagy elmaradása. Szerepük arra korlátozó-

dik, hogy jól fedezzék fel, jól határolják körül, jól szedjék ízekre a természeti tapasztalatokat a gondolkodás révén. Márpedig, ha van egyáltalán olyan tapasztalat, amelyet nyilvánvaló okokból nem lehetséges tetszés szerint hasznosítani a valóságban, akkor egy nagy ütközet ilyen. A Katonai Akadémia tanárainak soha nem jutott eszükbe, hogy előadásaik szemléltetése végett fegyveresek ezreit állítsák egymással szembe, hogy kölcsönösen legyilkolják egymást, csak azért, hogy növendékeiknek bemutassák, miként is történik ez, s hogy levonhassák az esemény szükséges tanulságait. Tudom, hogy vannak hadgyakorlatok; de a gyilkos és veszély nélküli háborúnak nyilvánvalóan nincs sokkal több köze az igazi háborúhoz, mint a padlón filléres játékszett tologató gyermek foglalatosságának a valódi mozdonyvezetéshez. Miután a kísérletezés nem állt stratégiánk módjában, mit volt mit tenni, visszamentek a múlt természetes tapasztalataihoz. Így aztán a hadászati oktatás már időtlen idők óta a hadtörténet elemző tanulmányozásán alapul.

Az elv tehát helyes. Ki merné azonban azt állítani, hogy mindig kiváló eredményt hozott? S ha olykor itt is, ott is bizonyos tévedéshez vezetett, amely persze a gyakorlatban súlyos következményeket vont maga után, az nyilván azért történt, mivel nem mindig alkalmazták helyesen – vagyis valódi történelmi szellemben. Hogyan kellene végezni a történetész szerint egy olyan tapasztalat tanulmányozását, mint például egy napóleoni hadjáraté vagy csatáé? Minden bizonynyal gondosan elemezni kellene minden tényezőt, összevetve ezeket a jelen tényezőivel, hiszen végeredményben az a cél, hogy a távoli múltból a mai cselekvéseket segítő tanulságokat vonhassunk le. Például ezt kellene mondanunk: az úthálózat sokkal ritkább volt, mint ma, a felderítők hatókörét korlátozták a lovasság mozgásának és az élelmiszer-ellátásnak lehetőségei (e korlátok pontosan meghatározandók); a parancsokat ilyen vagy olyan úton-módon továbbították; a térképeket a ranglétra eddigi és eddigi lépcsőfokáig osztották

szét; az ágyúk ilyen vagy olyan messzire hordtak, ilyen vagy olyan gyakorisággal tüzeltek. És ha a vizsgálatból az derül ki, hogy egyik korszaktól a másikig szinte valamennyi tényező megváltozott, természetesen nem marad más hátra, mint hogy felfedjük, mikor és hogyan következtek be a történelmi változások, s hogy megpróbáljuk felmérni hatásukat. Úgy-hogy a múlt legfontosabb tanulsága talán éppen az, hogy a múlttól nagyon eltérő jövőt jelez számunkra, és sejtetni enged, mik is lesznek körülbelül a különbségek. Távol áll tőlem, hogy azt mondjam, egyetlen hadtörténész sem tette ezt meg. Azt hiszem azonban, hogy nem tévedek, ha azt mondom: nem mindegyik tette ezt. Azok, akik tévedtek, egyszerűen nem vették figyelembe a tapasztalat értékelésének alapvető elvét: a „minden egyforma egyébként”-et. Nem állnak ezzel egyedül, jó néhány nem katona is elkövetett ilyen tapasztalat és történelem elleni büntetést.

A kísértetek közül, amelyeket a múlt téves felfogása jelenít meg utunk felett, s a valósabb megismerés úz el kíméletlenül, én a hamis analógiának adnám az elsőséget. Mindnyájunkban megvannak a történelmi tudás morzsái. Kedvünk telik abban, hogy a múlt megvilágításában gondoljuk újra végig a jelent. Nálunk franciáknál – (...) – talán kevésbé érzékelhető ez a vágy, mint más nemzeteknél. Mindenesetre kevésbé éles, mint német szomszédainknál, akik szüntelenül a távoli múltban keresgélnek a jelent irányító elveket és a jelen igazolását; ami mellel magyarázatot ad a németországi történettudomány irigylésre méltó gazdagságára s ugyanakkor arra is, hogy örökösen hajlik az anakronizmusra. Ha a forradalom az előzővel való szakítást jelenti – s van-e jobb módszer a szakításra, mint a felejtés? – akkor tényleg mi vagyunk a forradalmi nép. Akárhogy is, ez a hangulat korántsem ismeretlen művelt közönségünk körében. Clemenceau mondotta egy szigorú percében (nem feladatom felkutatni, milyen mértékben kellett volna saját magára vonatkoztatnia e szigort): „a cselekvő emberiség igen gyakran csak

elavult érzetek történelmi törmelékein át kapcsolódik a jelenhez”.

Vigyázat! Emlékezzünk csak, hogy „minden egyforma egyébként”, és ha valami régít akarnak új gyanánt ránk tukmálni, nehogy úgy járjunk, mint az egyszeri vevő, akivel a régiségkereskedő a Faubourg Saint-Antoine-ban újonnan készült székről hiteti el, hogy egykor XIV. Lajos felséges ülepe nehezedett rá! Nem feladatom a korporációs rendszer megítélése. Annyit tudok azonban, hogy e „korporáció” lehet jó vagy rossz, de ha azt állítják, hogy a régi hagyomány felélesztése, ez nem más, mint pusztá ámítás. Mert hiszen semmilyen közös vonása nincs a régi céhrendszerrel. A céh kis műhelyek, boltok tulajdonosainak testülete volt. Szükség volt rá, mert a kis vállalkozók mindig valamilyen gazdasági tekintéllyel bíró rendszer révén akartak bizonyos védelmet találni, mivel kicsinységük és gyengeségük folytán örökösen a válság szélén álltak. A céh célja az volt, hogy minden mesternek biztosítsa az osztálya életszínvonalának nagyjából megfelelő kenyérkeresetet. Ellenezte a hozzá tartozó vállalatok gazdasági tevékenységének túlzott kiterjesztését; egy-egy mértéktelenül nagyra fejlődő, önző sejt elvonhatta volna a táplálékot szomszédai elől. És végül a mesterek céhe, amely nem volt mentes nyilvánvalóan oligarchikus törekvésektől, csírájában elfojtotta a bér munkarendszert. (...) Azt hiszem, nem nagyon kell hangsúlyoznom, melyek azok a vonások, amelyekben ez az intézmény különbözött a modern korporációs rendszertől.

Egyébként gyakran hallhatunk a történelem tanulságairól. Gyakran szembeállítják ezeket ezzel vagy azzal az új törekvéssel. Itt megint csak óvakodnunk kell. A történelem nem azt tanítja, hogy egyes tényezők ma is olyan eredményre vezetnek, mint tegnap. Azt kell leszögeznünk, hogy ezek és ezek a tényezők ekkor ilyen és olyan eredményekhez vezettek. Ha a tényezők megváltoztak, megváltoznak a lehetőségek is. Azt pedig jól tudjuk, hogy a társadalmi élet legfőbb

tényezői állandóan fejlődnek, és azt hiszem, ma már senki sem mondaná Machiavellivel együtt, hogy „legalább egyvalami változhatatlan, s ez az ember.” Az ember is változik – ne legyenek kétségeink efelől – gondolkodásmódjában, sőt talán még testében is. Már csak azért is, mert táplálkozása alapvetően megváltozott az idők folyamán. Egyszóval a történelemnek valószínűleg ez a legjobb definíciója: a történelem a változás tudománya és – sok tekintetben – a különbségek tudománya.

IV.

Úgy gondolom, ez a definíció már magában foglalja az egyik fő okát annak, hogy miért vesszük oly messzire a múltba a gazdasági megfigyelést. Ha csupán egy keskeny sávra korlátoznánk az időben, éppen a változást nem éreznénk át olyan parancsoló módon. Ne mondják, kérem, hogy mindnyájan jól tudják: a világ örökös változásban van. „Minden folyik... nem léphetünk be kétszer ugyanabba a folyóba” – mindnyájan tanultuk az iskolában az öreg Hérakleitosz szavait. Igaz. De egy elkoptatott igazság nem feltétlenül aktuális igazság. XII. századi emberek, akik – biztosíthatom Önöket – nem voltak ostobák, szilárdan meg voltak győződve, hogy a római birodalomban élnek. És hivatkozhatom De-toeufnek a liberalizmus végéről szóló előadására is; bizonyára nem ok nélkül iparkodott azon, hogy kimutassa: már nem a múlt század hatvanas vagy nyolcvanas éveinek kapitalizmusában élünk. A jelen megfigyelése útján bizonyította ezt. Éppen ezért vallották oly sokan, hogy ez a rendszer örök, és megváltoztathatatlanok a törvények is, amelyeket tanulmányozásából kiszűrni véltek, mivel nem fogták fel, hogy ez a kapitalizmus a fejlődés egyik stádiumát képviseli csupán, s hogy könnyen elhalhat azokkal a speciális körülményekkel együtt, amelyek születték, és amelyek elemzése egyébként kétségtelenül nem lehetetlen. Igen veszélyes dolog, ha a „ma”

fogalmába a „mindig”-et is beleértjük. Egy másik példával, amelyet a pénz történetéből merítünk, talán jobban sikerül majd érzékeltetnem, hogy miért ilyen szükséges állandóan szem előtt tartanunk a változást.

Az én nemzedékem abban a hitben nevelkedett, hogy a pénz szinte szükségszerűen szilárd dolog; tehát, hogy az értéke és a fémtartalma közötti viszony állandó. Nagyjából persze tudtuk, hogy nem mindig volt ez így. De a pénz e változásait úgy tekintettük, mint bizzarr és elavult betegséget, s általában el is intéztük a kérdést azzal, hogy idéztünk néhány Szép Fülöpöt káromló verssort. És, bármilyen furcsa, éppen a gazdaságtörténeteszeknél volt a legkitartóbb az a szinte megingathatatlan hit, hogy az egyszer elfogadott pénzfajta örökkévaló. Nem tudom megállni, hogy el ne mondjam a következő esetet, annyira szórakoztató s annyira jellemző is egyben.

Minden bizonnyal tudják, hogy a középkori Franciaországban az árakat olyan számolási egységekben szabták meg, amelyeknek viszonya a forgalomban levő pénzekhez nem volt ingadozásmentes. A kifizetéseket livre-ben és souban számították ki. De ebből még nem következett, hogy lettek volna olyan arany- vagy ezüstpénzek, amelyek éppen egy-egy livre-t vagy sout értek. Egyébként is a számolási egyenértéket, kevés kivételtől eltekintve, soha nem vették az érme, amelyet egyszerű, az oldalait díszítő ábrákból eredő nevekkal illettek: écu, louis*. Az érték, amelyet legalábbis elvben, az állam szabott meg, nagyon sokszor változott. Mint ahogyan változott a pénzérmék súlya és ötvözetük összetétele is. Olyannyira, hogy igen komoly problémát jelent annak megállapítása, mennyi aranyat is ért egy-egy adott pillanatban a livre vagy a sou. A történészek táblázatok összeállításával próbálták e kérdést megoldani. De hogyan jár-

* Écu – pajzs, címer. E régi francia ércpénz egyik oldalán Franciaország címerpajzsa volt látható; louis – Lajos-arany, a király képmásával.

tak el a XIX. században ezen értékes táblázatok alkotói? Nyugodtan mondhatták volna – s szerintem ezt kellett volna mondaniuk –, hogy ekkor és ekkor például egy livre ennyi és ennyi gramm arany értékét képviselte. Csakhogy nem ezt tették. Egy kiegészítő számítást kényszerítettek magukra, azaz a kapott összeget elosztották a köztársaság XI. éve frankjának aranyértékével (0,29 g) – és a pótszámítás eredményét elénk találva azt mondták: XI. Lajos vagy XIV. Lajos uralmának egy bizonyos évében a livre ennyi és ennyi aranyfrankot ér. Akkor jött az 1928-as leértékelés. Az új nemzedék számára a XI. év frankja lassanként már semmit nem jelentett. És mit gondolnak, mit tettek erre a történészek? Egyszerűen visszatértek talán ahhoz a rendszerhez, hogy súlyban próbálják az értéket megállapítani? Szó sincs róla. Továbbra is frankban fejezték ki a pénzürmék értékét, azzal a különbséggel, hogy az előző számot most megszorozták még 4,92-vel. De sajnos, eljött az 1936-os októberi törvény, és e számok nemsokára megint csak az őszülő embereknek fognak valamit is jelenteni. Mit cselekednek majd a régi pénzekkel foglalkozó történészek? Remélem, hogy abbahagyják a távolba vesző egyenlet kergetését. Biztosan azonban ezt nem merném állítani.

Egyáltalán nem áll szándékomban azt mondani, hogy jó dolog a változás és a leértékelés. Történész vagyok, nem értékkitéletekkel foglalkozom. Mint történész csak annyit tudok, hogy súlyos következményei voltak, és annyit még, hogy közvetlen hatásait talán jobban le tudjuk mérni, mint Szép Fülöp korában, de nemigen tudjuk sokkal biztosabban meghatározni távolabbi kihatásait. Ugyanakkor tisztában vagyok azzal, hogy az egykori értékváltozások és a maiak között az eltérő gazdasági feltételek folytán mély különbségek vannak, amelyeket itt nem elemezhetünk. Röviden azt mondhatjuk, hogy a mi mai gazdaságunk, a mi „kapitalista” gazdaságunk szüntelenül nagyon is ingatag helyzetben van, állandóan várakozásban él. Ezt állítjuk tulajdonképpen, ami-

kor azt mondjuk, hogy hitelből él. Innen adódik, hogy a gazdaság képe élesen különbözik attól, amelyet megszoktunk az elmúlt századok során. Azt is tudom viszont, hogy a szilárd pénzügyrendszer történelmünk igen rövid epizódja volt, csupán két század, pontosabban: az 1726–1928 közötti időszak (legalábbis hivatalosan). Mellesleg érdemes megjegyezni az első évszámot. Általában nem találkozunk vele a Franciaország történetét leíró könyvekben. Szerintem nagyon helytelenül. És természetesen – az imént jelzett szabálynak megfelelően – nem vonhatjuk kétségbe, hogy egy ismeretlen stabilitás egy szép napon valóban bevonulhat történelmünkbe. Úgy gondolom azonban, igen lényeges annak felismerése, hogy ez a stabilitás nem magától értetődő, hanem hogy bizonyos körülmények, bizonyos gazdasági jelenségek, társadalmi feszültségek, amelyekben az egyének szeszélye elenyésző szerepet játszik, változásokat idézhetnek elő ekkor, és hogy más-kor is hasonló okok jelentkezhetnek, amelyek megint ilyesféle okozatokat vonhatnak maguk után. Igen lényeges ezt tudnunk, hogy felkészülhessünk erre az eshetőségre, vagy, ha úgy tetszik, hogy elkerülhessük. Vagy, tudományos szóhasználattal, hogy megértsük.

V.

De talán azt fogják gondolni, hogy ha azt állítjuk: a történelem mindenekelőtt a változásokra helyezi a hangsúlyt, ez azt is jelenti egyszersmind, hogy valamiféle negatív hasznosságra kárhóztatjuk. Nyilvánvalóan ajánlatos tudni, hogy a dolgok változnak. De ha ez így van, mi értelme tanulmányozni azt, „ami csak egyszer volt, és nem is lesz többé sohasem”? Úgy hiszem, volt már példa erre az eszmefuttatásra. Továbbá azt is hiszem, hogy üvölt belőle a szofisztika.

Azzal kezdeném, hogy – még ha a legrosszabbat feltételezzük is – a múlt tapasztalatainak tanulmányozása feltétlenül szükséges edzés számunkra, mivel egyedül ez teszi lehetővé,

hogy a tapasztalatokat teljességükben vizsgálhassuk, s hogy végigkövethessük és lemérhessük hatásukat. Korunk egyik legnagyobb történésze, Henri Pirenne (még vérzik a fájdalmas seb, amelyet halála okozott sorainkban) mondotta nekem egy napon: „Nagy nehézségeket okoz számomra a *Belgium története* utolsó kötetének megírása, amely a máról szól. Az ilyen könyvekben csak a fontos tényeknek kell helyet adni. De melyek a fontos tények? Amelyeknek jelentős hatása volt. Hogyan mérhetem le azoknak a tényeknek fontosságát, amelyek hatására még várnunk kell?” Pirenne fején találta a szöveget. A jelennel szemben mindig úgy érezhetjük kicsit magunkat, mint a kémikus, akinek számot kell adnia kísérleteinek eredményeiről anélkül, hogy bevárhatná az utolsó reakciót. Minde nehézségek ellenére – higgyék meg, nem leplezem őket – egyedül a múlt tanulmányozása képes bennünket elvezetni a társadalmi elemzéshez. Be kell vallanom, hogy a történettudományban valamelyest járatos elme néha zavarodottan szemléli, miként reagál néhány kortársunk a legaktuálisabb társadalmi tényekre. Az az érzésünk, hogy ezek az emberek mindennemű ismeret nélkül ítélkeznek – sőt, ami még rosszabb –, így óhajtanak cselekedni is. (...)

De ez még nem minden. A történelmi tények végeredményben csak fokozatilag különböznek a természet összes többi jelenségétől. A jelenségek sohasem ismétlődnek meg teljes pontossággal. Nagyjából hasonlók maradnak viszont bizonyos tényezők, amelyek több-kevesebb eltéréssel kombinálódnak. Azt hiszem, fölösleges megismételnünk: ha megváltoztatjuk a tényezőket, hogy lemérhessük hatásaikat, akkor kísérletet végzünk – és e szó ekkor azt is jelenti, hogy a jövőbe nézünk. A történelmi tapasztalat ugyanúgy természeti tapasztalat, ugyanolyan helyzetben van, mint a többi. Egy példa: a technika története. Látszólag a lehető legváltozatosabb. A manuális empirizmus kora és az elméleti tudományok racionális alkalmazásának időszaka között nagyon nagy az eltérés, képzelni sem lehet nagyobbat. S mégis, ha közelebb-

ről szemügyre vesszük, látni fogjuk, hogy bizonyos okok rendszerint ugyanazokat az okozatokat váltják ki. Ilyen ok például a munkaerőhiány. A vízimalom, amely már a hellenizmus korában ismert volt, a római birodalom utolsó éveiben és a középkor elején terjedt el országainkban, tehát csak akkor, amikor hiányozni kezdett a malomkő forgatására használt rabszolga-munkaerő. Éppen úgy, mint ahogyan a munkanap lerövidítése is olyan gépek elfogadását vonja majd maga után, amelyeket már feltaláltak, vagy amelyeket legalábbis lehetséges volt már feltalálni.

Néha persze megesik, hogy a lényeges tényezők megmaradnak, s összeállításuk sem nagyon különbözik a régitől. Erre is szeretnék példát mondani, mégha úgy tűnik is Önöknek, hogy talán kissé könnyedén ítélem meg a jelenkor tényeit.

Mindenki emlékszik még arra a kegyetlen katasztrófára, amely néhány évvel ezelőtt egy nagy svéd cég* végét jelentette. Azt hiszem, nem tévedek nagyot, ha a következőképpen foglalom össze, mi is volt e vállalat lényege: kölcsönöket adott egyes államoknak, s cserébe ezektől bizonyos monopóliumokat kapott. Márpedig a gazdaságtörténész igen régi ismerősöket köszönhetett e módszerekben. A nagy finánc-tőke kezdetben szinte mindig így járt el. Ezt tették a XVI. században a Fuggerek** vagy az augsburgi Welserek, de a XIV. század kezdetén a firenzei Bardi-ház is. Hogyan végezték a Fuggerek, a Welserek, a Bardik és a többi egykori cég, amely hasonló műveleteket bonyolított le? A szinte hihetetlen prosperitás, hatalom és presztízs korszaka után egytől egyig csődbe jutottak. Természetesen – ezt hangsúlyoztam már az előbbieken – a múlt bukásai nem jelentenek akadályt a jelen sikereinek útjában. Egy feltétellel azonban: ha

* A Kreuger-féle gyufakonszerné 1931-ben.

** Az augsburgi Fugger kereskedőház a XV–XVI. században játszott jelentős szerepet, többek között a magyarországi rézbányák kiaknázásában is.

nem nehezednek a jelenre ugyanazok a lényeges tények, amelyek a múlt sikertelenségét okozták. Nem merészkedem odáig – úgy érzem, ezzel túllépném hatásköröm –, hogy felkutaszam, vajon a szóban forgó esetben megvolt-e a régi csődöket előidéző összes alapvető ok, s vajon lehetett-e abban bízni, hogy az eladósodott államok felhagytak már azzal az évezredek szokással, hogy úgy kerülnek ki a pácból, hogy nem tesznek eleget kötelezettségeiknek. Csak annyit kívánok mondani, hogy néhány nagy vállalkozás kutatócsoportjai számára nem lett volna teljesen hiábavaló, ha elgondolkoznak a múlt tapasztalatain, és ezek fényében vizsgálják meg a jelen gyakorlatát.

VI.

És ez még mindig nem minden. Eddig állandóan a jelenről meg a jelen ismeretéről beszéltünk. De éppen ez a kérdés, a nagyon súlyos kérdés, hogy vajon lehetséges-e megérteni az időnek azt a pillanatát, amelyben élünk, ha nem ismerjük az ezt megelőző pillanatokat. Vigyázat! Ha azt hinnénk, hogy ez lehetséges, ez végső soron annyit jelent, hogy semmibe vesszük az okság fogalmát – már amennyire ez egybeolvad az előzmény fogalmával. A jelen nem más, mint egy hosszú áramlat legszélső csücske, s ebben az áramlatban mindegyik hullám mozgása függ egyrészt a szomszéd hullámoktól, amelyek körülfogják, és összeszorítják – távol áll tőlem, hogy ezt tagadjam –, de függ a mögötte levőktől is, amelyek előre lökték. „A jelen megismerésében az első lépés az, hogy elfordulunk tőle.” Ezzel kezdte egyik előadását Émile Durkheim, aki nem történész, hanem szociológus, tehát, éppen ellenkezőleg, a folytonosságot kutatja. És már előtte, abban a különös és nagyon mély könyvben, amelynek címe *A Nép*, egy történész, akiről néhány nem eléggé tájékozott ember azt tartotta, teljesen alaptalanul, hogy a múltnak kizárólag a drámai és pittoreszk oldalai érdekelték – a mi nagy Michelet-nk

– a következőket írta: „Aki beéri a jelennel, a mosttal, sohasem fogja a jelent megérteni.” Azt hiszem, senki nem vonja kétségbe, hogy a jelent nem lehet megérteni a múlt bizonyos tanulmányozása nélkül. A gyakran elkövetett tévedés másutt van, s annál is félelmetesebb, mivel néha – sajnálom, hogy emlékeztetnem kell erre – egyfajta rövidlátó történelempedagógia is táplálta. Ennél újból a „közel-távol” megkülönböztetéssel találjuk szembe magunkat, amelynek veszélyeire az imént hívtam fel a figyelmet. Ez abból áll ugyanis, hogy csak a jelent közvetlenül megelőző eseményeket ismerik el a jelenre komoly hatást gyakorló okként. Egyszóval összekeverik a nem régít a hatásossal.

Ez a gondolkodás viszont a történelem tanításának nyílt tagadása. Először is megfeledkezik arról, hogy az emberi társadalomnak emlékezete is van, amely néha tele van ugyan lyukakkal, de gyakran rendkívül szívós. Vagy, ha Önök nem szívesen használják a kényelmes, de kissé fiktív „kollektív emlékezet” szót, úgy is mondhatjuk, hogy megfeledkezik arról, hogy az egyes nemzedékek átadják egymásnak az egyének agyába lerakódott emlékeket. Vegyük példának a mai munkásmentalitást. Ki merészeli azt hinni, hogy csakis a jelen közvetlen gondoljai határozzák meg viselkedésüket? Bizonyára kevés munkás tudná pontosan leírni az ipari kapitalizmus kezdetének gyári munkakörülményeit; valószínűleg nem tudnának számadatokat idézni az első angol intervenció törvényéből, amely megtiltotta a kilenc év alatti gyermekek alkalmazását (csak a textiliparban), és tizenkét órában szabta meg a munkaidőt azoknak a porontyoknak a számára, akik túlhaladtak már ezen a végzetes életkoron, mégha csak néhány héttel is; nem tudnának pontosan visszaemlékezni arra a korra, amikor, a júliusi monarchia alatt, a szövőmunkások, akik Lille pincéiben aludtak, napi tizenöt órát töltöttek a gyárban, s ebből tizenháromat ténylegesen végigdolgoztak. Egészen biztos azonban, hogy nagyjából van képük erről. S hogy van, ez a tény nem nélkülözi a magyarázó erőt.

De ha összekeverjük a közelmúltat a fontossal, ez azt is jelenti, hogy megfelelkezünk arról, hogy az intézmények, mihelyt létrejöttek, valamiképpen megmerevednek, és nagyon sok szállal kapcsolódnak a társadalom egészéhez, nagyon erős gyökereket eresztenek, amelyeket akkor sem lehet könnyedén kihúzni, ha az intézmények eredeti létjogosultsága már megszűnt. Itt van egy példa a mezőgazdaságból, amelyet volt szerencsém behatóan tanulmányozni: a földek felaprózódása. Gyakran hallani olyan véleményt, hogy a *Code Civil*ben (Polgári Törvénykönyv)* kell az okot keresnünk, s hogy a változtatáshoz elegendő a törvénykönyv módosítása. Nem habozom kimondani, hogy ez nem igaz. Nem igaz, először is azért, mert a *Polgári Törvénykönyv* Franciaország nagy részén nem hozott semmi újat az örökösödés területén, ott pedig, ahol rendelkezései tényleg megváltoztatták a helyi hagyományt, ez utóbbi a gyakorlatban többnyire mégis fennmaradt egy sor jogi bűvészmutatvány segítségével, amelyekről vidéki jegyzőink részletesebb felvilágosítással szolgálhatnak. És nem igaz főleg azért, mert maga a felaprózódás igen régi tény, valószínűleg jóval több, mint ezeréves. A pikardiai és a lotaringiai parcellák összevissza húzódó vonalait a történelmi valóság rajzolta, az erős kollektív szervezettel rendelkező nagyon régi közösségek földfoglalása, amely lépésről lépésre történt. Később a felaprózódás lényeges súlyosbodásában az idők folyamán bizonyos társadalmi jellegű tényezők játszottak közre, amelyek szintén idősebbek a *Polgári Törvénykönyv*nél: a nagy urasági birtokok feldarabolódása a X., XI. és XII. század időszakára esik, az apajogú nagycsaládok feloszlása és a házasságon alapuló család megjelenése többnyire a középkor kellős közepébe visz bennünket vissza. Más példákra is hivatkozhatnék, bemutathatnám,

* Az 1804. március 21-én közzétett törvénykönyvről van szó, amelyet *Code Napoléon*nak is neveztek, de amelynek javaslatát már az 1791-es francia alkotmány is felvetette.

hogy a falusi birtok megoszlását olyan tények magyarázzák, amelyeket a szó legtagább értelmében sem lehet közelinek nevezni. Én azonban csak egyetlen hasonlatra szorítkozom, amelyben megpróbálom gondolataimat összefogni. Hogyan vélekednének arról a csillagászról, aki nagyobb jelentőséget tulajdonít a Hold, mint a Nap tanulmányozásának, mondván, hogy a Földünket a naprendszerünk centrumát képező égitesttől elválasztó távolság körülbelül 390-szerese a Föld-Hold távolságának? Fölösleges elárulniuk véleményüket: kitalálom azt előre. Nos, kérem, ugyanígy ítéljék meg azt az úgynevezett történészt is, aki azt állítaná, hogy „a tegnap elvből minden esetben fontosabb, mint a tegnapelőtt”. Nemcsak a világűrben, az emberi társadalomban is vannak mesze ható akciók.

VII.

Végül még egy lehetőség áll nyitva a történelmi kutatás előtt. Csak lehetőség, amely inkább vizsgálataink jövőjére, mint jelenlegi állapotára vonatkozik. Hadd hivatkozzam itt megint Detoef előadására, amelynek olvasása közben – sajnos nem volt alkalmam hallani – állandóan egy emlék járt a fejemben. Eszembe jutott az a híres összkép, amelyet Henri Pirenne adott nemrég a kapitalizmus történetéről, egészen a középkori kezdetektől. Ebben megfigyelte „a gazdasági szabadság és rendszabályozás szakaszainak meglepően szabályos változását. A vándorkereskedelem szabad expanziója a városi gazdasághoz vezet, a reneszánsz individualista szárnyalása a merkantilizmushoz, a liberalizmus korát pedig a mi korunk, a társadalmi jogszabályozás váltja fel.” Ezt 1914-ben írta Pirenne. Ma valószínűleg hozzáfűzné még: „korunk a társadalmi jogszabályozás és az irányított gazdaság kora”. És úgy gondolom, ha ismerte volna Detoef előadását, „A liberalizmus vége” helyett más címet javasolt volna:

„Visszatérés – az örökös visszatérés – egy antiliberális időszakba.”

Láthatják, mi a célom ezzel a példával, milyen kérdés feltevésére késztet. Remélhetjük-e, hogy a múlt tanulmányozása nyomán meghatározhatjuk majd a fejlődés törvényeit, hogy e törvények révén meghatározhatjuk majd az egyensúly bizonyos szabályosan visszatérő felbillenéseit, a szakaszok bizonyos változását, és hogy adott időszakban bizonyos fókig előre láthatjuk, és főleg előkészíthetjük a következő időszakot? (Természetesen csak azzal a kikötéssel, ha szilárdan fogódzhatunk továbbra is a híres „minden egyforma egyébként” elvben.) Világosan le kell mindig szögeznünk, hogy a törvény csak bizonyos adott feltételeknek megfelelő környezetre érvényes, és hogy ha ezek az alapvető feltételek megszűnnek, megszűnik a periodicitás is. Egy napon kicsúszott a számon, hogy a gazdasági haladás lényegében csődök sorozata: a Szolón Athénjában „eltörölt adósságoktól” kezdve, a középkor uradalmi jövedelmeit nagyon leredukáló pénzleértékelésen át, egészen a legújabb eseményekig, amelyeket, azt hiszem, taglalnom felesleges. Ha van ebben az elméskedésben – amelyért egyébként elnézésüket kérem – egy szemernyi igazság, talán úgy vélik majd, hogy az egyensúly és az egyensúly megbomlásának ilyen váltakozása elgondolkodtathatja a hitelezőket. De nemrég sokkal komolyabb, valóban nagyszerű próbálkozásra került sor a periodikus fejlődéstörvények irányában: ez François Simiand nevéhez fűződik. Már híressé vált tételeinek egyes részleteit egyébként vitathatónak tartom. Ez a hatalmas erőfeszítés kitágította előttünk a látóhatárt, és nem tudtam megtagadni magamtól azt az örömet, hogy zárószavaimban utalhassak e reménysugárra.

Most pedig itt az ideje, hogy elnézésüket kérjem, amiért ilyen hosszú ideig feltartottam Önöket. Talán az szolgálhat melegségemre, hogy e téma éppolyan hatalmas, mint amilyen izgalmas. Csak halovány vázlatát adhattam. Ami pedig következtetéseimet illeti, abban tudom összefoglalni őket, hogy szerintem három okból szükséges a gazdasági tapasztalatszerzés kiterjesztése a múltra, a korok önkényes megkülönböztetése nélkül. Először is, mivel csak a múlt tanulmányozása tudatosítja bennünk a változást. Másodszor, mivel csak az ily módon meghosszabbított tapasztalat teszi lehetővé annyi eltérő eset elemzését, hogy világossá válják a különböző tényezők hatása; és végül azért, mivel az emberi fejlődés szüntelen folyamat, amelyben a hullámok képesek elterjedni a legtávolabbi molekuláktól a legközelebbiekig. Hozzá kell még tennem, hogy megfigyelésünk ilyenén gazdagodása csak egy feltétellel lehetséges. A történelmi munkáknak egyre világosabban rá kell ébredniük, mi a feladatuk. S e téren mindnyájunknak lelkiismeret-vizsgálatot kell tartanunk szakmai műhelyünkben. A történelmi tanulmányoknak fenn kell tartaniuk a kapcsolatot a jelennel, minden élet forrásával. Egyre gondosabban kell feltenniük a kérdéseket, racionálisan kell elemeire bontaniuk a nyert tapasztalatokat. Egyszóval, arra kell törekedniük, hogy legjobb tudásuk szerint valóra váltsák Fustel de Coulanges csodálatos, szinte prófétai gondolatát: „A történelem nem a múltban lezajlott mindenféle események gyűjteménye, hanem az emberi társadalmak tudománya.”

A SZAKMA VÉDELMEBEN AVAGY A TÖRTÉNÉSZ MESTERSÉGE*

BEVEZETÉS

„Apa, mondd, mire jó a történelem?” Egy hozzám igen közel álló diákfiú faggatta így pár éve történész-apját. E könyvben, amelyhez itt kezd az olvasó, erre a kérdésre szeretném válaszomat elmondani. Mert szerző számára képzelni sem tudok dicsérendőbb dolgot annál, mint ha egyformán tud tudósokhoz és iskolásgyermekekhez beszélni. Csak hát az ily magas szintű egyszerűség kevés kiválasztottnak sajátja. A gyermeki kérdést, amelynek tudásszomját akkor, azonnal, talán nem sikerült elég jól kielégítenem, szeretném mottónak használni itt. Bizonyára lesz, aki naivnak minősíti e formulát. Nekem, ellenkezőleg, teljes mértékben találónak tűnik. A probléma, amelyet a könyörtelen gyermekkor zavarba ejtő egyenességével vet fel, nem kisebb, mint a történelem jogosultságáé, legitim voltáé.

A történésznek, íme, számot kell adnia. Ezt csak némi szorongással kockáztatja meg: melyik szakmájában megöregedett kézműves tudott valaha is szorongás nélkül azzal a kétkedő, belső kérdéssel szembenézni, hogy vajon jól használta-e fel életét? A vita azonban messze túlmutat a céhbeli morál kis lelkiismereti problémáin. (...)

Pillanatnyilag, e vonatkozásban, még csak a lelkiismeret-

* *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* (Párizs 1961⁴, *Cahiers des Annales*, 3) A kiválasztott részek: IX–XIV, 10–15, 52–54, 56–57, 99–103. l.

vizsgálatnál tartunk. Valahányszor társadalmaink, szüntelen növekedési válságaik közt, kételkedni kezdenek magukban, nyilvánvalóan felvetik a kérdést: helyesen tették-e, hogy vallatóra fogták múltjukat, vagy hogy jól fogták-e vallatóra. Vegyük csak kezünkbe, amit a háború előtt írtak erről, és amit leírhatnának még ma is: a jelen szétfolyó nyugtalanságai közé vegyülve e másféle nyugtalanság hangját is hallani fogjuk, szinte elmaradhatatlanul. Alkalmam volt ennek teljesen spontán megnyilatkozását egy drámai helyzet teljében megfigyelni. 1940 júniusában történt, ha jól emlékszem, éppen azon a napon, midőn a németek bevonultak Párizsba. Abban a normandiai kertben, ahol vezérkarunk, csapatok nélkül maradvá, tétlenül, tehetetlenül töltötte idejét, a szerencsétlenség okain rágódtunk szüntelen. „Azt kell hát hinnünk, hogy megcsalt bennünket a történelem?” – szólalt meg egyikünk csöndesen. A felnőtt férfi szorongása, inkább keserűséggel telve már, így csatlakozott a diákiú egyszerű kíváncsiságához. Felelnünk kell egyiknek is, másiknak is. (...)

Persze a történelem, még ha minden egyébre alkalmatlan volna is, még mindig érvként hozhatná fel maga mellett azt, hogy szórakoztató. Vagy pontosabban, mivel szórakozását mindenki tetszés szerint választhatja meg, legalábbis igen sokak számára az. Engem, személy szerint, amióta eszemet tudom, mindig nagyon lekötött. Mint a történészeket mind, azt hiszem. Mert másként mi okból választották volna ezt a foglalkozást? Aki nem egészen ostoba, a szó kendőzetlen értelmében, az mindegyik tudományt érdekesnek találja. De a tudós alighanem csak egy olyat talál, amelynek tényleges művelésében kedvét leli. Ha megtalálja, és neki szenteli életét, ezt szoktuk tulajdonképpen hivatásnak nevezni.

Így hát a történelem e tagadhatatlan vonzása már magában véve is figyelmet érdemel. Szerepe előbb ösztönzésként, majd iránymutatóként igen jelentős volt, és marad. Az ismeret vágyát a hozzá való kedv előzi meg; a tudomány működését, amely céljait már tudatosan kitűzi, a pusztá ösztön, amely

hozzá vezet. Értelmi magatartásunk fejlődése bőven mutat fel ilyen filiációkat. Alig van olyan tudományág, a fizikát is beleértve, amelynek első léptei ne köszönnének sokat a régi kuriózumgyűjtésnek. Nemegyszer látjuk, hogy az antikvár érdeklődés apró örömei állnak oly kutatási irányok bölcsőjénél, amelyek utóbb, lassan, már komoly feladatokra is vállalkozni tudnak. Így bontakozott ki a régészet és hozzánk még közelebb, a folklór. Talán Alexandre Dumas olvasói is történészek, vagy azok lehettek volna, csak egy hiányzik belőlük: képzettségük arra, hogy tisztább és nézetem szerint előbb örömet szerezhessenek maguknak: az igazi ábrázolását.

E vonzerő egyébként egyáltalán nem vész el, ha rendszeres vizsgálathoz fogunk, és az ahhoz szükséges, szigorú szabályokhoz alkalmazkodunk. Sőt ellenkezőleg, ahogy minden valódi történész tanúsíthatja, még élőbbé és teljesebbé válik. Ebben még nincs olyan, ami valamiképpen ne állna bármilyen más szellemi munkára is. A történelemnek azonban, ebben nem kételkedhetünk, megvan a maga saját esztétikai öröme, amely egyik más tudományágéhoz sem hasonlít. Az emberi cselekvés látványa ugyanis, vagyis azé, ami a történelem sajátos tárgya, mindennél alkalmasabb arra, hogy az ember képzeletét megragadja. Főként akkor, ha időbeli vagy térbeli távolsága folytán különös és egyben valahogy csábító színekben mutatkozik előttünk. A nagy Leibniz maga bevallotta, hogy midőn a matematika vagy az Isten-igazolás elvont spekulációi után a német császárkor régi okleveleit, régi krónikáit kezdte betűzgetni, hozzánk hasonlóan ő is érezte a „sajátos dolgok megismerésének e gyönyörét”. Óvakodjunk tudományunkat ettől a költőiségtől megfosztani. S főként ne jusson eszünkbe, mint egyeseknél az feltűnt nekem, hogy szégyenkezzünk miatta. Nagy ostobaság volna azt hinni, hogy a történész, ha ilyen mértékben hatni tud érzelmeinkre, kevésbé képes értelmünknek is kielégítően megfelelni. (...)

De a történelem, amelynek vonzását így szinte mindenki érzi, ha igazolását csak önmagában lelné, ha kedves időtöltésnél végül mégsem lenne több, úgy, mint a horgászat vagy a kártyajáték, akkor vajon megérné-e mindazt a fáradságot, amelyet arra fordítunk, hogy megírjuk? Mármint hogy tisztességesen, igazan, amennyire lehet a rejtett problémákat is megközelítve írjuk meg, vagyis, éppen ezért, nehezen. A játékot – írta André Gide – ma már nem engedhetjük meg magunknak. Még az értelem játékait sem – tette hozzá. Ezt 1938-ban mondta így. Most, 1942-ben, midőn én e sorokat írom, mennyivel súlyosabb lett még e mondás! Egy oly világban, amely eljutott az atomfizikához, és kezdi már kifürkészni a világűr titkait, a mi szegény világunkban, amely, ha tudományára joggal büszke is, mégsem tud önmagának egy kis boldogságot nyújtani, e világban a történelem tanulmánya, hosszadalmas aprómunkáival, amelyek nagyon is fel tudnak egy egész életet emészteni, bizonyára megérdemelné, hogy megbélyegezzük, mint értelmetlen, már-már bűnös erőpazarlást, ha csak annyit érhetne el, hogy kissé realisabb szint kölcsönözzön időtöltéseink egyikének. Vagy el kell tehát tanácsolnunk minden, máshol jobban felhasználható elmét a történelem művelésétől, vagy pedig a történelemnek kell bebizonyítania, méghozzá jó lelkiismerettel, hogy mint tudomány van létjogosultsága.

Itt azonban megint egy új kérdés merül fel: vajon mi szabja meg tulajdonképpen, hogy egy értelmi erőfeszítés mikor, mennyiben indokolt és jogos?

Ma már, úgy hiszem, senki sem merné a szigorúbb iskolához tartozó pozitivistákhoz hasonlóan azt állítani, hogy minden kutatás értékét mindenkor, minden vonalon az szabja meg, amivel a gyakorlati cselekvést tudja elősegíteni. A tapasztalat nemcsak arra tanított meg bennünket, hogy lehetetlen előre eldönteni, minő, látszólag teljesen öncélú spekulációkról derül ki egy szép napon, hogy milyen bámulatos mértékben segítik a gyakorlatot. Az emberiség furcsa

megcsonkítása volna, ha megfosztanánk attól a jogától, hogy ismeretéttségét a jólét közvetlen problémáitól teljesen függetlenül is kielégíthesse. (...)

Mégsem tagadható azonban, hogy azt a tudományt, amelynek nem célja, hogy előbb vagy utóbb életünk jobbra tételét mozdítsa elő, mindig valamiképpen hiányosnak, nem egészen teljesnek fogjuk tekinteni. Hogyne éreznénk ezt, igen határozottan, különösen a történelemtől, amelynek annyival is inkább hivatása volna, gondolnánk, hogy hasznára legyen az embernek, mivel tárgyát éppen az ember és az ő tettei alkotják. Alapjában véve egy feltehetően legalább ösztönértékkel rendelkező ősi hajlam az, amely arra indít, hogy a történelemtől várjunk segítséget saját cselekvéseink irányításához; majd pedig, hogy megharagudjunk rá, mint a fent említett, vesztes katona, ha esetleg ily segítség nyújtására képtelennek mutatkozik. A történelem hasznosságának problémája, a szó szűkebb, „pragmatikus” értelmében, nem azonos értelmi jogosultságának problémájával. Egyébként is csak utána, második helyen következhetik: mert hiszen ahhoz, hogy értelmesen cselekedni tudjunk, először meg kell értenünk a dolgot. De azért ezt a kérdést sem kerülhetjük meg, ha csak elégnék nem képzeljük azt, hogy a józan ész legparancsolóbb sugallatára pusztán félig-meddig feleljünk.

Tanácsadóink – az igaziak vagy önjelöltek – közül néhányan már válaszoltak erre a kérdésre. Azért, hogy reményeinket romba döntsék. A türelmesebbek megelégedtek annyival, hogy a történelemnek sem haszna, sem belső összefüggése nincs. Mások, akik szigorúbbak annál, semhogy félmegoldásokkal bajlódjanak, egyenesen károsnak minősítették. „Az értelem kémiaiájának legveszélyesebb terméke ez” – mondta róla egyikük, a legnevesebbek közül*. Ezek az elítélő szavak félelmetes hatásúak: eleve igazolják a tudatlanságot. Szeren-

* A szerző itt Paul Valéry *Regards sur le monde actuel* c. munkájára céloz.

cséjére annak, ami nálunk még a szellem kíváncsiságából megmaradt, talán mégsem megfellebbezhetetlenek.

De ha a vitát újra kell kezdenünk, ennek biztosabb alapon kell történnie.

A történelem szidalmazói ugyanis rendszerint látszólag megfélelkeznek egy elővigyázatossági rendszabályról. Amit mondanak, abból nem hiányzik sem az ékesszólás, sem a szellemesség. Nagyrészt elmulasztották azonban, hogy előbb pontosan tájékozódjanak arról, amiről beszélnek. Az a kép, amelynek alapján rólunk, tanulmányainkról nyilatkoznak, nem a mi műhelyünkről készült. Inkább valami katedráról, valami akadémián, de semmiképpen sem munkaszobáról. Ez a kép nagyon elavult. Annyira, hogy bizony lehet: a sok puskaport végül is csak egy fantazmagóriára lőtték el, hiába. Nekünk itt egész másra kell törekednünk. Azok a módszerek, amelyek megbízhatóságának fokát megpróbáljuk lemérni, valóban azok lesznek, amelyekkel kutatásunk tényleg él, technikai eljárásának minden szerény és finom kis részletéig. Problémáink is azok, amelyekkel a történeisztt, nap mint nap, saját anyaga lepi meg. Egyszóval azt szeretnénk mindenekelőtt elmondani, hogy miként végzi munkáját a történeisztt és miért. Az olvasó dolga már azután eldönteni: vajon megérdemli-e ez a szakma, hogy foglalkozzanak vele. (...)

A történelem nemcsak olyan tudomány, amely mozgásban van, előre. Hanem olyan is, amely még gyermekkorát éli. Éppúgy, mint mindazon más tudományágak is, amelyek az emberi szellemre irányulnak, erre a későn érkezőre a racionális megismerés tárgyainak sorában. Vagy jobban mondva: a történelem igen régi az elbeszélés embrionális formájában, hosszú időn át fikciókkal borítva, még hosszabb időn át a legközvetlenebbül megragadható eseményekre korlátozottan. De mint elemző vállalkozás annál ifjabb. Most igyekszik végre a felületi tények alá hatolni, a legendák és a retorika csábításai után elvetni a tudóskodó rutin és a józan észnek

álcázott empirizmus ma különösen veszélyes kábítószerét. Módszerének nem egy lényeges problémáját illetően még alig haladta túl az **első** tapogatózások időszakát. Nem tévedett hát sokat Fustel de Coulanges és már előtte Bayle, midőn azt állította, hogy a történelem „a legnehezebb minden tudomány közül”. (...)

TÖRTÉNELEM, EMBER ÉS IDŐ

(...) Az idő roppant folyamából, úgy hiszik, egy kisebb terjedelmű szakasz különválasztható. Kezdőpontja viszonylag nincs messze tőlünk, a vége pedig mai, jelen napjainkig ér. Sem a társadalmi vagy politikai állapot, sem az anyagi felszerelés, sem a művelődés általános jellege nem különbözteti meg lényegbevágón attól a világtól, amelyet megszoktunk magunk körül. Egyszóval, hozzánk való viszonyát tekintve, a „jelenkoriség” erős koefficiensét hordja magában. Ezért éri az a megtiszteltetés vagy szégyen, hogy nem fogják egybe a múlt többi részével. „1830 óta, ez már nem történelem, hanem politika” – szokta volt mondani egyik gimnáziumi tanárom, igen öreg, egészen ifjú koromban. Ma már nem 1830-at mondanak, hiszen ez a forradalom szintén megvénült azóta. S nem is „politikáról” beszélnek, hanem tiszteltudóbban „szociológiáról” vagy tapintatlanabban „zsurnalisztikáról”. De ma is sokan, szívesen ismétlik el, hogy 1914 vagy 1940 óta, az már nem történelem. Anélkül azonban, hogy különösebben tisztáznák egymás között e kitagadás indokait.

Egyesek azon hiszemben, hogy a tények, ha hozzánk közelebbiek, éppen emiatt semmiféle igazán elfogulatlan vizsgálat tárgyai nem lehetnek, pusztán meg szeretnék óvni a szűz Kliót a túl forró érintésektől. Öreg tanárom, úgy hiszem, így gondolkozott. Ez az álláspont ugyancsak lebecsüli azt a képességünket, hogy idegeinken uralkodni

tudjunk. S arról is elfeledkeznek, hogy ha érzelmi rezonanciák hatásáról van szó, az aktuális és nem aktuális közötti határvonal korántsem az időbeli távolság matematikai mértékéhez igazodik. Derék igazgatóm, abban a languedoci középiskolában, ahol először kezdtem tanítani, talán nem is tévedett, midőn oktatók kapitányához illő, erős hangján így figyelmeztetett: „A XIX. század itt nemigen veszélyes. De legyen nagyon óvatos, midőn a vallásháborúkhöz ér.” Valóban: aki íróasztalához ülve nem tudja kivonni önmagát az adott pillanat mérgező hatása alól, az képes lesz e mérget felszívódni hagyni az *Iliász* vagy a *Rámájana* magyarázatába is.

Más tudósok, ellenkezőleg, az emberi jelent, joggal, tudományosan megismerhetőnek tekintik, de vizsgálatát olyan más tudományágak számára tartják fenn, amelyek nagymértékben különböznek a múlttal foglalkozó történelemtől. A jelen gazdasági viszonyokat például oly megfigyelések alapján elemzik, és képzelik megérthetőnek, amelyek időben mindössze néhány évtizedre korlátozódnak. Vagyis azt az időszakot, amelyben éppen élnek, az előzőktől oly éles ellentétekkel elválasztottnak hiszik, mintha önmagában rejtené saját magyarázatát. Így nézik a dolgot a pusztán kíváncsiak közül is sokan. A távolabbi korszakok amolyan ártalmatlan szellemi luxusként csábítják őket. Az egyik oldalon egy maroknyi régiségvadász boncolgatja, gyászos kedvtelésül, a halott isteneket. A másikon szociológusok, közgazdászok, publicisták kutatják, és csak ők, az élő jelent. (...)

Az önmagától-érthetődőség e kiváltsága, amelyet a jelennek tulajdonítanak, közelebből megnézve, igen különös posztulátumokra támaszkodik.

Feltételezi először is azt, hogy az emberi viszonyok egy vagy két nemzedék alatt nemcsak igen gyors, hanem teljesnek mondható változáson esnek át. Annyira, hogy egyetlen régebbi intézmény, egyetlen hagyományos eljárási mód

sem kerülheti el a laboratórium vagy az üzem átalakító hatását. Márpedig arról a tehetetlenségi erőről sem feledkezhetünk meg, amely annyi társadalmi alkotásnak sajátja.

Az ember az idők folyamán mechanizmusokat épít ki, és ezeknek azután többé-kevésbé önkéntes rabja lesz. Kinek ne tűnt volna fel, ha északi vidékeinket figyelő szemmel bejárta, a földek és mezők különös felszínrajza? Mindannak ellenére, amit a földtulajdon forgandó sorsa, századokon keresztül, az eredeti sémán módosított, ezek az aránytalanul keskeny és hosszú parcellák, amelyek a szántóföldeket oly sok szalagra vágják, még ma is zavarba hozzák az agronómust. Aligha vitatható, hogy e megosztás erőpazarlást okoz, és akadályozza a termelést. De mivel magyarázható? A *Polgári Törvénykönyv*vel és elkerülhetetlen következményeivel – válaszolják, elsielve, a publicisták. S hozzátesszik: módosítsuk hát örökösödési törvényeinket, és akkor megszűnik e baj. Ha azonban jobban ismernék a múltat, ha jobban vallatóra fognák azt a paraszti mentalitást, amelyet hosszú századok empirizmusa hozott létre, akkor az orvosszert kevésbé találnák egyszerűnek. A valóságban ugyanis e rendszer kezdetei oly messzire nyúlnak vissza, hogy mindeddig egyetlen tudósnak sem sikerült kielégítően tisztáznia őket. Létrehozásukban azoknak, akik az őskorban, a dolmenek* időszakában, először törték fel a földet, valószínűleg nagyobb szerep jutott, mint az első császárság Napóleon kori törvénytudóinak. Az okok téves magyarázata így, amint az szinte szükségszerűen történik ilyen esetben, helytelen gyógy módban lelki folytatását. A múlt nem ismerése a jelenben nemcsak a ma megismerésének árt, hanem magát az akciót is megghiúsítja.

De még tovább is mehetünk. Ahhoz, hogy egy társadalmat, bárminő legyen, teljesen az a pillanat határozhasson meg, amely adott jelenét közvetlenül megelőzi, ennek a társada-

* Újabb kőkori síremlékek Nyugat- és Észak-Európában.

lomnak nemcsak egy olyan, valósággal kicsontozott struktúrára volna szüksége, amely minden változáshoz tökéletesen alkalmazkodni tud, hanem még arra is, hogy a nemzedékek tapasztalatátadása, ha szabad így mondanom, csak libasorban történjék, úgy, hogy a gyermekek elődeikkel kizárólag apjukon át érintkezzenek.

Ez viszont, tudjuk, még oly esetben sem így megy, ha pusztán szóbeli az érintkezés. Gondoljunk például falvainkra. Itt a munka feltételei szinte egész napon át távol tartják az apát és az anyát kis gyermekeiktől, úgy, hogy ezeket leginkább nagyszüleik nevelik. Minden új szellemi formálás tehát olyan hátralépéssel jár együtt, amely a legfogékonyabb elemeket a legkövültebbekkel kapcsolja össze, éppen a változásokat leginkább képviselő nemzedék feje fölött. Főleg innen származik, erről kétségünk sem lehet, sok paraszti társadalom sajátos tradicionalizmusa. Ez az eset különösen világos. De nem egyedülálló. (...)

Az írás pedig még sokkal inkább megkönnyíti – olykor igen távoli nemzedékek között is – a gondolatok e továbbadását és átvételét, amely tulajdonképpen egy civilizáció folytonosságát alkotja. (...)

A jelen meg nem értése a múlt nem ismeréséből származik. De aligha kevésbé hiábavaló dolog minden erőnket a múlt megértésére fordítani, ha a jelenről semmit sem tudunk. Másutt már elmondtam azt a történetet, hogyan mentem egyszer Henri Pirenne társaságában Stockholmba. Ahogy megérkeztünk, Pirenne így szólt: „Mit nézzünk meg először? Úgy hallom, van egy újonnan épült városháza itt. Kezdjük azzal.” Majd, mintha meglepődésemnek akart volna elébe vágni, hozzátette: „Ha régiségbúvár volnék, csak a régi dolgokat nézegetném. De hát én történész vagyok. S ezért az életet szeretem.” Íme ez a képesség: az élőt megragadni, ez a történész fő képessége. Ne hagyjuk, hogy félrevezessen bennünket olykor a stílus bizonyos hidegsége. A legnagyobbak közülünk mind birtokában voltak e képességnek. Fustel

vagy Maitland a maguk szárazabb módján nem kevésbé, mint Michelet. Lehet, hogy ez, végső fokon, a tündérek ajándéka, amelyet senki nem képes megszerezni, ha nem volt övé már bölcsőjében is. De azért szüntelen gyakorlásra és fejlesztésre szorul. S hogyan, ha nem úgy, ahogy Pirenne mutatta rá a példát: szüntelen érintkezésben a mával.

Mert itt az emberi élet lüktetése, amelyet a régi szövegekből csak kemény erőfeszítés árán varázsol elénk újra a képzelet, érzékeink által közvetlenül észlelhető. Háborúk, csaták lefolyásáról sokat olvastam, és magam is sokat beszéltem. De tudtam-e igazán, a szó teljes értelmében azt, belülről, hogy mi a bekerítés egy sereg és a vereség egy nép számára, míg magam is át nem éltem ennek émelyítő keservét? (...) Igazában, végső fokon mindig saját mindennapi tapasztalatainkból vesszük, ha kell: új árnyalatokkal gazdagítva, azokat az elemeket, amelyek segítségével a múltat rekonstruáljuk. Maguk az elnevezések, amelyeket rég leltűnt mentalitások és társadalmi formák megjelölésére, jellemzésére alkalmazunk, azáltal nyernek számunkra értelmet, hogy előbb magunk is láttunk embereket élni. A tudatos és ellenőrzött megfigyelés természetesen százszor többet ér, mint ez az ösztönös átítatódás. Egy nagy matematikus, úgy hiszem, akkor is nagy marad, ha behunyt szemmel megy át a világon, amelyben él. De a múltnak az a kutatója, akiből hiányzik az igény arra, hogy körülnézzen, és észrevegye az embereket, dolgokat, eseményeket, legfeljebb, Pirenne szavával, a hasznos régiségbúvár nevet érdemli meg. S jobban teszi, ha lemond arról, hogy történésznek nevezzék. (...)

Van tehát egy olyan tudomány, amely az emberekkel foglalkozik az időben, és amelynek mindenkor szüksége van arra, hogy a holtak tanulmányozását az élőkével egyesítse. Hogyan nevezzük ezt a tudományt? Már kifejtettem, hogy az antik „történelem” elnevezés tűnik előttem a legátfogóbbnak, a legkevésbé szűkkörűnek. Olyannak is, amely a leginkább magán viseli egy több százados erőfeszítés megindító

emlékeit. Vagyis a legjobbnak. És ha e történelem körét, bizonyos előítéletekkel szemben, amelyek egyébként nála jóval kisebb korúak, így egészen a jelen megismeréséig óhajtjuk kiterjeszteni, ezzel – talán szükségtelen a vád ellen védekeznünk – nem valami testületi, céhbeli hódító igényt képviselünk. Az élet túl rövid, és az ismeretek megszerzése túl hosszú időt kíván ahhoz, hogy az emberiség teljes kitalasztalása lehető legyen akár a legnagyobb génusz számára is. A jelen világ kortörténetének mindig külön specialistái lesznek, akár a kőkorszaknak vagy az egyiptológiának. Ezekről, mint a többiektől is, pusztán csak annyit kívánunk, hogy ne felejtsek el: a történeti kutatások nem túrik az autarkiát. Elszigetelten bármelyik is csak félig érthet meg mindent, még legsajátabb kutatási témáját is. Az igazi történelem, amelyet csak egymást segítve, együtt művelhetünk, az egyetemes történelem. (...)

TANÚBIZONYSÁG ÉS KRITIKA

(...) Emlékirataiban, amelyek egykor annyi ifjú szívet dobogtattak meg, Marbot igen részletesen elmesél egy olyan bravúrt, amelynek hőse állítólag ő volt. Eszerint ő az 1809. május 7-ről 8-ra virradó éjszakán csónakon átkelt a megáradt Duna zúgó habjain, hogy a túlsó parton néhány osztrák foglyot ejtsen. Hogyan állapíthatjuk meg, hogy e történet mennyiben igaz? Úgy, hogy más tanúbizonyságok segítségével folyamodunk. Az ott levő seregeknek megmaradtak a parancskönyvei, menettervei, jelentései. Ezek azt bizonyítják, hogy ezen az emlékezetes éjszakán az az osztrák hadtest, amelynek táborhelyeit Marbot állítólag a bal parton találta, még a másik partot tartotta megszállva. Napóleon levelezéséből is kitűnik továbbá, egyebek között, hogy május 8-án az áradás még nem vette kezdetét. Végül előkerült egy folyamodvány, amelyben Marbot személyesen

kérte előléptetését 1809. június 30-án. Azon jogcímek között, amelyekre ebben hivatkozik, egyetlen szóval nem említi ezt az állítólagos, előző hónapi tettét. Az egyik oldalon áll tehát az *Emlékiratok*, a másikon viszont egy egész sor olyan más szöveg, amely megcáfolja azt. Igazságot kell tennünk az össze nem egyeztethető tanúvallomások között. Melyik alternatívát fogjuk valószínűbbnek tartani? Azt-e, hogy a vezérkar, maga a császár, a helyszínen, tévedett (hacsak, ki tudja miért, tudatosan meg nem hamisította a realitást), és hogy Marbot 1809-ben, előléptetésre szomjazva, oktalan szerénységben volt elmarasztalható – vagy azt-e, hogy jóval később az öreg vitéz, aki egyébként is hírhedt volt dicsekvő hajlamáról, itt is lökött egyet az igazságon? Bizonyára senki nem fog habozni: ismét az *Emlékiratok* hazudik.

Itt tehát az ellentét megállapítása értéktelenné tette az egymásnak ellentmondó tanúbizonyságok egyikét. Valamelyiknek itt alul kellett maradnia. (...) Mégis akadnak tudós szerzők, akiknek jóindulata abban áll, hogy antagonisztikus állítások között valami középutat próbálnak fölfedezni, úgy, mint a rossz diák, aki arra a kérdésre, hogy mennyi a kettő négyzete, miután egyik szomszédja azt súgta: 4, a másik meg azt: 8, végül is helyes középutnak hitte, ha így felel: 6. (...)

Lássunk azonban más típusú példákat is.

Egy oklevél, amely XII. századinak vallja önmagát, papírra készült, holott ezen időszak minden eddig előkerült eredeti darabja pergamenből való; a betűk formája erősen eltér attól, amely más, egykorú okleveleken látható; nyelve tele van oly szavakkal és stílusfordulatokkal, amelyek az egykorú használatnak ellentmondanak. Vagy: egy állítólag őskőkori szerszámon olyan elkészítési mód nyomai fedezhetők fel, amely, tudomásunk szerint, csak hozzánk sokkal közelebbi időkben vált használatossá. Mindebből nyilván arra következtetünk, hogy mind az oklevél, mind a szerszám hamis. Mint előzőleg, most is az eltérés alapján ítéltünk. De más természetű okokból.

Érvelésünk ezúttal azon a meggondoláson alapszik, hogy egyazon nemzedéken és társadalmon belül sokkal erősebb a technikai eljárások és a szokások hasonlósága annál, sem-hogy bárkinek, egyénileg, módja lenne a közös gyakorlattól érdemlegesen eltérni. Biztosra vesszük, hogy egy VII. Lajos kori francia körülbelül oly vonalakkal rajzolta betűit, mint kortársai, és hogy nagyjából ugyanúgy fejezte ki magát. Vagy, hogy ha egy őskőkori törzs egyik tagja a csonthegek elvágására gépi fűrészszel rendelkezett volna, akkor azt társai éppúgy használták volna, mint ő maga. A posztulátum, mindent összevéve, itt szociológiai vonatkozású. (...)

Az sem jó azonban, ha a hasonlóság túl erős. Akkor már nem a tanúbizonyság alátámasztására szolgál. Ellenkezőleg, annak elvetésére készlet.

A waterlooi csata minden résztvevője tudta, hogy Napó-leont ott legyőzték. Azt az eredetieskedő tanút, aki a veresé-get tagadná, hamisnak minősítenénk. Abban is megegyez-hetünk, hogy Napóleon e legyőztetését, ha erre az egyszerű és nyers megállapításra szorítkozunk, nem nagyon sok eltérő formában mondhatjuk el franciául. De mi van, ha két állí-tólagos szemtanú teljesen azonos szavakkal írja le a csatát? Vagy pontosan ugyanazon részletekkel, ha néhol más ki-fejezésekkel is? Habozás nélkül arra következtetünk, hogy az egyik kiírta a másik szövegét, vagy hogy mindkettő egy közös harmadikét másolta le. (...)

Ha ily szövegátvételt rájövünk, akkor két vagy több vélt tanúnk helyett mindössze egy marad. Az állítólagos dunai átkelést Marbot két kortársa, Ségur és Pelet, hozzá hasonlóan írja le. Ségur azonban Pelet után következik, olvasta annak szövegét, és lényegében véve azt másolta le. De Pelet is hiába írt Marbot előtt. Barátja volt, s így nyilvánvalóan gyakran hallotta őt állítólagos tetteit emlegetni, hiszen e fáradhatatlan dicsekvő nagyon is kész volt arra, hogy félre-vezesse bizalmasait s általuk az utókort. Marbot marad hát egyetlen forrásunk, miután látszólagos tanúi igazában mind

csak öt követték. Midőn Titus Livius szövege Polübioszét adja vissza, ha kidíszítve is, akkor hitele csak Polübiosznak lehet. S midőn Einhard, Nagy Károly arcképeként, azt adja kezünkbe, amelyet Augustusról talál Suetoniusnál, akkor, igazában véve, már egyáltalán nincs semmiféle tanúnk.

Az is megtörténik végül, hogy az úgynevezett tanú mögött egy olyan sűgő rejtőzködik, aki nem akarja magát megnevezni. A templomosok perének tanulmányozása közben egy kutató* arra lett figyelmes, hogy midőn egyazon inkvizítor vallatta két különböző rendház vádlottjait, ezek mindig ugyanazokat a gonosztetteket és szentségtöréseket ismerték be. Ha viszont több inkvizítor kezdte faggatni egyazon rendház tagjait, akkor a vallomások egyformasága megszűnt. A következtetés nyilvánvaló: a válaszokat a vizsgálóbíró diktálta. E jelenségre, úgy hiszem, más példákat is tudnának az igazságszolgáltatás évkönyvei.

Hogy annak, amit a korlátozott hasonlóság elvének nevezhetünk, mekkora szerep jut kritikai okfejtésünkben, az a statisztikai kritikának, a legújabb módszerek egyikének alkalmazásakor derül ki leginkább.

Tegyük fel, hogy az árak történetét tanulmányozom, két meghatározott időpont között, egy jól egybefüggő társadalomban, amelyet élénk árucseres hálózata fog össze. Utánam egy másik, majd egy harmadik kutató vállalkozik ugyanennek a témának vizsgálatára, de más források: más számadási könyvek, más piaci jelentések alapján. Mindhárman meghatározzuk évi átlagainkat, megfelelő alapra vonatkoztatott mutatószámainkat, diagramjainkat. A három görbe nagyjából fedi egymást. Ebből arra következtetünk, hogy mindegyik nagyjából helyes képet ad az árak mozgásáról. Miért?

Nemcsak azért, mivel egy gazdaságilag homogén környezetben a nagy áringadozásoknak érezhetően egyforma rit-

* Henry Charles Lea

must kell követniök. E megfontolás kétségtelenül gyanússá tenné a görbék túlzott mértékű eltéréseit, de ha megegyeznének, az még nem tenné bizonyossá számunkra, hogy valamennyi lehetséges vonal közül ez az igazi. Három mérés, három hasonlóan hamis mérlegen, ugyanazt a számot fogja adni, de e szám hamis lesz. Okfejtésünk itt a hibák mechanizmusának elemzésén alapul. A három közül egyik árlistát sem tarthatjuk mentesnek a részlethibáktól. A statisztika terén ez körülbelül elkerülhetetlen. Ugyancsak tekintsünk el a kutató egyéni tévedéseitől (nem is szólva a legnagyobb ballépésektől: ki merné közülünk azt állítani, hogy soha nem tévedt el a régi mértékek szörnyű útvesztőjében?) A tudósra, bármily csodálatos figyelőkészséget tulajdonítsanak is neki, mindig ott leselkednek azok a csapdák, amelyeket maguk a dokumentumok állítanak az útjába. Bizonyos árakat esetleg, ostobán vagy rosszindulatból, hibásan jegyeztek fel. Más árak kivételesek (barátiak vagy ellenkezőleg: balekok becsapására szántak) lehettek, és ezzel ugyancsak megzavarják az átlagok kiszámítását. Azok a jelentések, amelyek a piacok átlagárait rögzítették, szintén nem mindig készültek hibátlan gondossággal. De ahol nagyon sok árral van dolgunk, ott ezek a hibák kiegyenlítik egymást. Mert igen valószínűtlen, hogy mind, minden alkalommal ugyanazon irányba menjenek. Ha tehát a különböző adatok segítségével elért eredmények, egymással összhangban lévén, egymást igazolják előttünk, az azért van így, mivel alapjában véve a hanyagságok, csalások, felületességek összhangját – joggal – elképzelhetetlennek tartjuk. (...)

Képzeljünk egy embert, amint egy hegyi ösvényen halad. Egyszer csak megbotlik, és szakadékba zuhan. Ahhoz, hogy e baleset így megtörténjék, egész sor meghatározó elem együttes meglétére volt szükség. Olyanokra, mint, egyebek között, a nehézkedési erő, a hegyvidék, amely maga is hosszú geológiai formálódás eredménye, azután az ösvény, amely, mondjuk, a falunak nyári legelőivel való összeköttetését szolgálja. Joggal mondhatnók tehát: ha a világmindenség mechanikai törvényei mások lennének, ha a Föld fejlődése másként alakult volna, ha az alpesi gazdálkodás nem alapulna az időszakos vándorpásztorkodáson téli és nyári legelők között, akkor ez az ember nem esett volna a szakadékba. De ha feltesszük a kérdést, hogy miért esett bele, mégis mindenki úgy fog felelni: mert megbotlott. Nem azért, mintha ez az előzmény lett volna az esemény előidézéséhez a legszükségesebb. Sok más volt éppoly mértékben szükséges ehhez. Néhány igen jellemző vonás azonban mégis megkülönbözteti ezt a többitől. Először is ez volt a végső a sorban. Azután ez volt a legkevésbé tartós, a legkivételesebb a világ általános rendjét tekintve; végül, éppen azért, mivel ily kevésbé volt általános jellegű, ennek bekövetkezése tűnik a leginkább olyannak, mint amely a legkönnyebben elkerülhető lett volna. Ezen okokból közvetlenebb, nagyobb hatásúnak tűnik, és könnyen lesz az a benyomásunk, hogy az esetet egyedül ez idézte elő. (...)

A történelmi okfejtés, mai gyakorlatában, hasonló úton halad. A legállandóbb és legáltalánosabb előzményeket, bármily szükségesek is, egyszerűen, hallgatólag, maguktól értetődőknek tekintjük. Melyik hadtörténésznek jutna eszébe, hogy a győzelem okai közt megemlítsa a nehézkedési erőt is, mint amely a lövedékek pályáját befolyásolja, vagy az emberi test fiziológiai tulajdonságait is, amelyek nélkül a lövedékek nem okoznának halálos sebet? Már különösebb,

de még mindig egy bizonyos állandóság jellegével bíró előzmények azok, amelyeket általában feltételeknek szoktunk nevezni. S a legsajátosabb, az, amely az általános erők együttesében valahogy a különbözőség elemét képviseli, az kapja, előszeretettel, az előidéző ok nevét. Így mondjuk például, hogy Law idejében az általános áremelkedés oka az infláció volt. A homogén és jól összefüggő francia gazdasági élet megléte már csak feltétele ennek. Mert a forgalom eszközei, amelyek a bankjegyeket mindenfelé szétvittek, és ezzel az áremelkedést lehetővé tették, megelőzték, és túl is élték az inflációt.(...)

Hány történésznél figyelhető meg, hogy magatartása sajátos, ellentétes módon ingadozik. Arról kell megbizonyosodnia, hogy egy emberi tett valóban megtörtént-e, vagy nem? Nem győz elég lelkiismeretes gonddal eljárni. Arról, hogy mi volt e tettek indoka? Megelégszik a leggyengébb látszattal is, olyan banális lélektani közhelyekkel, amelyek ellenkezője is éppúgy igaz lehet.

Két kritikai szellemű és filozófiai képzettségű kutató, Georg Simmel Németországban és François Simiand Franciaországban, szórakozásul leleplezett néhány ilyen petitio principiit. A hébertisták*, egy német történész szerint, eleinte azért értettek teljesen egyet Robespierre-rel, mert az minden óhajuknak engedett; utóbb meg azért távolodtak el tőle, mert túl hatalmasnak tartották. Ez, mondja erre Simmel, annyi, mintha hallgatólag az alábbi két tételt fogadnánk el: 1. a jó tett hálára indít, 2. nem szeretjük, ha uralkodnak rajtunk. E két tétel nem feltétlenül hamis, az kétségtelen. De nem is feltétlenül helyes. Mert hiszen ugyanennyi valószínűséggel lehetne azt is állítanunk, hogy ha valaki túl könnyen aláveti magát a másik fél akaratának, ez az utóbbinál inkább

* Hébertisták: a francia polgári forradalom szélsőbaloldalán álló Jacques Hébert (1757–1794) hívei, másként a „veszettek”. 1794-ben felkelést kíséreltek meg, de kudarcot vallottak, s vezetőik legtöbbször kivégezték.

megvetést vált ki e gyengeség iránt, semmint hálaérzetet. És diktátort is láttunk már olyat, aki a hatalma keltette rettegéssel elfojtott minden legkisebb ellenkezést. (...)

Tévedés ne essék. A hiba, ily esetben, nem magában a magyarázatban rejlik. Hanem csakis és mindenestül annak apriorizmusában.(...) Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a hébertistákat valóban azon indokok vezették, amelyeket e történész tulajdonított nekik. A hiba az, ha e feltevést előre elfogadottnak tekintjük, holott bizonyítanunk kell előbb.(...)

AZ EURÓPAI TÁRSADALMAK ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNELMÉRŐL*

I.

Először is hadd oszlassak el egy félreértést, mivel nem akarom, hogy szavaim nevetségbe fúljanak. Nem „fedeztem fel” semmiféle új csodaszert. Az összehasonlító módszer sokra képes; szerintem égetően szükséges, hogy általánossá és tökéletessé váljék a történelmi tanulmányok terén. De nem képes mindenre: a tudományban nincs talizmán. Azonkívül ez a módszer nem is szorul arra, hogy felfedezzék. Régóta bevált már nagyon sok tudományban. Nemegyszer hangzott el az a javaslat, hogy alkalmazni kellene a jogi, gazdasági, politikai intézmények történetének megírásában is. Ennek ellenére az a helyzet, hogy a történészek többsége alapján nem szegődött ennek hívéül. Udvariasan helyeselnék, és újból munkához látnak, mintha mi sem történt volna. Miért? Valószínűleg azért, mert senki sem zavarta meg őket abban a hitükben, hogy az „összehasonlító történelem” a történelemfilozófia és az általános szociológia egy fejezete, ezek pedig nézetük szerint olyan tudományok, amelyeket az igazi kutató, lehet, hogy tisztelettel övez, lehet, hogy szkeptikus mosollyal fogad, de mindenképpen őrizkedik attól, hogy maga gyakorolja. A módszertől a kutató azt igényli, hogy olyan elterjedt technikai eszköz legyen, amely könnyen kezelhető, és pozitív eredményekre képes. Az összehasonlító

* *Pour une histoire comparée des sociétés européennes (Mélanges, I. 16-40. l.; első kiadása Revue de synthèse historique, 1928, 15-20. l.)*

módszer pontosan ilyen; de egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy ezt kielégítő módon bizonyították volna. E módszer képes arra, hogy áthassa a részletkutatásokat, sőt: át kell, hogy hassa. Ez az ára jövőjének, talán a történelemtudomány jövőjének is. Szeretném e helyütt (...) pontosabban meghatározni e jó szerszám természetét és alkalmazási lehetőségeit, utalnék néhány példa révén arra, hogy milyen szolgáltatokat várhatunk tőle, s végül javasolnék néhány gyakorlati módszert használatának megkönnyítésére.

(...) Példáimat főleg abból az időszakból merítem, amelyet okkal vagy ok nélkül, általában középkornak neveznek. De magától értetődik, hogy – mutatis mutandis – az itt következő észrevételek ugyanúgy vonatkozhatnak az újkori európai társadalmakra is. Egyébként úgysem fogom megállni, hogy ne célozzak egyszer-kétszer ez utóbbiakra is.

II.

A ma már általánosan elterjedt „összehasonlító történelem” kifejezésnek ugyanaz volt a sorsa, mint majdnem minden közhasználatú szónak: a jelentésváltozások sora. Nem foglalkozunk most a szó nyilvánvalóan helytelen alkalmazásaival, de még így is fennmarad egy kétértelműség: az összehasonlító módszer fogalmán ugyanis általában két igen eltérő műveletet értenek a társadalomtudományok művelői. Úgy tűnik, egyedül a nyelvészek iparkodtak azon, hogy gondosan megkülönböztessék őket. Próbáljuk meg most a történész szemével!

Először is, mit jelent az, hogy összehasonlítani, a mi területünkön? Vitathatatlanul a következőket: eltérő társadalmi környezetekből kiválasztunk két vagy több jelenséget, amelyek között első pillantásra bizonyos analógiák látszanak, leírjuk fejlődésük görbéit, megállapítjuk a hasonlóságokat és a különbségeket, és lehetőség szerint megmagyarázzuk

ezeket is, azokat is. Tehát történelmi szempontból az összehasonlításnak két szükséges feltétele van: a megfigyelt tények bizonyos fokú hasonlósága – ez magától értetődik – és környezetük bizonyos fokú különbözősége. Ha tehát például Limousin feudális birtokrendszerét tanulmányozom, óhatatlanul állandóan szembe fogom állítani egymással a különböző uradalmak adatait, azaz össze fogom őket hasonlítani a szó legközönségesebb értelmében. Mégsem lesz az az érzésem, hogy olyasmit művelek, amit a szakmai nyelv összehasonlító történelemnek nevez. Tanulmányom különböző tárgyait ugyanis egyazon társadalom részeiből nyertem, s ez a társadalom egészében egyetlen nagy egységnek számít. A gyakorlatban az vált bevett szokássá, hogy az összehasonlító történelem elnevezést kizárólag olyan jelenségek szembeállítására tartják fent, amelyek az államok vagy nemzetek közötti határ két oldalán játszódtak le. Az összes társadalmi kontraszt között valóban a politikai és nemzeti ellentétek a legfeltűnőbbek. De, mint majd látni fogjuk, ez kissé durva leegyszerűsítés. Ragaszkodjunk az „eltérő környezet” fogalmához, ez egyszersmind rugalmasabb és pontosabb is.

Az így értelmezett összehasonlító eljárás egyaránt áll a módszer minden aspektusára. A célba vett vizsgálat területe szerint viszont kétfajta alkalmazása lehetséges, s ezek, alapelvükben és eredményükben egyaránt, teljesen eltérők.

Az első eset: olyan társadalmakat választunk vizsgálatunk tárgyául, amelyek olyan távol vannak egymástól időben és térben, hogy az egyes jelenségek között megfigyelt hasonlóságokat nyilvánvalóan nem magyarázhatják sem a kölcsönhatások, sem a közös eredet. Például (amióta a jezsuita Lafitau egykor, 1724-ben arra vállalkozott, hogy összehasonlítsa az amerikai bennszülöttek életmódját az ősemberével, az ilyenfajta összehasonlítás terjedt el a leginkább) szembeállítjuk egymással a földközi-tengeri, hellén vagy római kultúrákat és a mai „primitívnek” mondott társa-

dalmakat. A római császárság történetének kezdetén, két lépésre Rómától, a festői Nemi-tó partján különös barbár rítus dívik, amely kirí a viszonylag civilizált világ szokásai közül: csak azzal a feltétellel lehet valaki a kis Diana-templom papja, ha megöli a papot, akinek helyét be kívánja tölteni. „Ha tehát ki tudjuk mutatni, hogy a Nemi papjának tisztségével kapcsolatos szokáshoz hasonló barbár szokás másutt is létezett; ha fel tudjuk fedezni azokat az indítékokat, melyek ennek az intézménynek a kialakulásához vezettek; ha bizonyítani tudjuk, hogy ezek az indítékok széles körben, talán egyetemesen, hatottak az emberi társadalomban, és eltérő körülmények között különböző fajta, de általában hasonló nemű intézményeket hoztak létre; ha ki tudjuk mutatni, hogy éppen ezek az indítékok megvoltak a klasszikus ókorban –, akkor (úgy tűnik) jogosan következtethetünk arra, hogy egy távoli korban ugyanezek az indítékok hozták létre a papi tisztséget Nemiben.”*

Ez volt James Frazer kiindulópontja az *Aranyág* (The Golden Bough) c. művében. Ez a roppant méretű vizsgálat kiemelkedő és tanulságos példája az olyan kutatásnak, amely teljes egészében a föld négy sarkából gyűjtött adatok összeállításán alapul. Az ilyen módon értelmezett összehasonlító kutatás hatalmas – és sokféle – szolgálatokat tett. Először is, ami a görög-római ókort illeti: a humanista nevelés hosszú időn át arra szoktatott bennünket, hogy úgy képzeljük el Rómát és Görögországot, mintha nagyon hasonlók lettek volna hozzánk; a néprajztudósok által végzett összehasonlítások egy csapásra újra felkeltik bennünk a különbözőség, az idegenszerűség érzetét, amely nélkülözhetetlen feltétele a múlt józan megítélésének. A többi jótétemény általánosabb jellegű: az analógiára épülő hipotézisek segítségével néhol lehetővé vált az adatok hiányainak kitöltése; az összehasonlítás révén új utak nyíl-

* Frazer, James George: *Az Aranyág*, Bp. 1965. 16. l.

tak a kutatások előtt; és különösen jelentős, hogy sok, addig érthetetlen történelmi csökevény magyarázatot nyert. Csökevényen olyan szokásokat értek, amelyek az őket szülő eredeti pszichológiai környezet eltűnése után is fennmaradtak, és kijegecesedtek, és amelyek menthetetlenül bizarrnak tűnnének, ha más kultúrák hasonló jelenségeinek vizsgálatával nem tudnánk pontosan rekonstruálni az egykori környezetet. Ilyen csökevény az említett, Nemiben szokásos rituális gyilkosság. Ha egy mondatba akarnánk foglalni az egészet, azt mondhatnánk, hogy e nagy hatású összehasonlító módszer lényegében nem más, mint görbék interpolációja. A posztulátum, akárcsak a mindig visszatérő konklúzió, ugyanaz: az emberi gondolkodás alapvető egységessége vagy, ha úgy tetszik, az emberi intellektus erőforrásainak egyhangúsága, meglepő szegénysége az egész történelem folyamán és különösen az őskorban, amikor az ember – ahogyan Sir James Frazer mondja – „ősi nyersségében kidolgozta a maga életfilozófiáját”.

De van az összehasonlító módszernek egy másfajta alkalmazása is: itt szomszédos és kortárs társadalmakat állítunk egymással párhuzamba, amelyek szüntelenül befolyásolják egymást, amelyeknek fejlődésére, éppen közelségük és egyidejűségük folytán, ugyanazok az okok hatnak, és amelyek, legalábbis részben, közös forrásból erednek. Ez a módszer a történelem terén ugyanaz, mint a nyelvészet terén a nyelvtörténet (pl. az indoeurópai nyelvészet), míg az előző, szélesebb összehasonlító történelem nagyjából az általános nyelvészetnek felel meg. Mégpedig a történelemben csakúgy, mint a nyelvben, az összehasonlító módszer két típusa közül a jobban körülhatárolt bizonyul gyümölcsözőbbnek tudományos szempontból. Szigorúbban tud osztályozni, kritikusabban tudja szemlélni a párhuzamokat, tehát sokkal kevésbé hipotetikus és sokkal pontosabb, tényleges következtetéseket vonhat le. Nos, ez az, amit ki szeretnék fejteni, hiszen természetesen ehhez a módszerfajta-hoz tartozik az az össze-

hasonlítás, amelynek bevezetését javaslom a különböző európai társadalmak, elsősorban Nyugat- és Közép-Európa társadalmainak vizsgálata számára. Ezek egyidejű társadalmak, közel vannak egymáshoz időben és térben, közös forrásból vagy forrásokból erednek.

III.

A jelenségek értelmezését megelőzi a jelenségek felfedezése. E kezdő eljárás során fogjuk először látni az összehasonlító módszer hasznosságát. De egyesek talán azt kérdezik, vajon szükséges-e ennyit fáradozni azért, hogy „felfedezzük” a történelmi tényeket. Csakis a források révén ismerjük és ismerhetjük meg őket; vajon nem elég elolvasni a szöveget, emlékeket, hogy fény derüljön rájuk? Minden bizonynyal; csak hogy olvasni is tudni kell. Egy okirat nem egyéb tanúnál, és, akár csak a legtöbb tanú, csupán akkor beszél, ha kérdezik. Ez a nehéz, a kérdéseket feltenni. És ezen a ponton nyújt értékes segítséget az összehasonlítás az örökös vizsgálóbíró, a történész számára.

Mert mi is történik igen gyakran? Egy adott társadalomban egy bizonyos jelenség olyan erővel mutatkozik meg, és főleg olyan sok nyilvánvaló következménnyel jár, például a politikai történet terén, ahol a folytatólagosság általában a legkönnyebben feltárható, hogy mindenképpen élénken a történész szemébe ötlük, ha csak nem vak szegény. Most nézzük a szomszéd társadalmat. Lehetséges, hogy ott is hasonló csemények játszódnak le, majdnem hasonló erővel és dimenzióval, hatásuk azonban nem érzékelhető olyan közvetlenül, vagy meglevő adataink hiányossága, vagy pedig a társadalmi és politikai rend különbségei miatt; nem azért érzékelhető kevésbé, mintha kevesebb súlya lett volna, hanem azért, mert mélyebb rétegekben jelentkezett. Olyan ez, mint a szervezet néhány furcsa betegsége, amely, ha nem mutatkozik meg mindjárt a maga jól ismert tüneteivel, éveken át

nem árulja el magát, és még akkor is szinte lehetetlen felismerni, amikor bizonyos következményei már jelentkeznek, mivel a megfigyelő nem képes visszavezetni a látható elváltozásokat az eredeti, nagyon is régi okra. Mindez csak elméleti hipotézis lenne? Hogy mennyire nem, azt saját kutatásaimból vett példával leszek kénytelen bemutatni. Bevallom, nem szívesen lépek magam a színre, de mivel a kutatók rendszerint nem veszik a fáradságot, hogy beszámoljanak első próbálkozásaikról, egyetlen olyan esetet sem találtam az irodalomban, amely helyettesíthetné személyes tapasztalataimat.

Ha van egyáltalán Európa agrártörténetében olyan átalakulás, amely teljes fényében megmutatkozik, a hatalmas méretű enclosure (elkerítési vagy bekerítési) mozgalom bizonyára ilyen. Ez a folyamat, amely a XVI. század elejétől egészen a XIX. század első éveiiig Anglia legnagyobb részét érintette, kettős formában jelentkezett, egyrészt mint a szántóföldek, másrészt mint a községi legelő elkerítése. Lényegét a következőkben határozhatjuk meg: megszűnnek a kollektív terhek, individualizálódik a földművelés. Vizsgáljuk itt csupán a szántók elkerítését. Kiindulópontként olyan rendszerrel van dolgunk, ahol a szántóföld aratás után rögtön közös használatú legelő lett, és bevetett, illetve terméssel borított állapotában is, művelésének ritmusában, olyan szabályoknak volt alávetve, amelyek a közösség érdekeinek védelmét tartották szem előtt. S innen olyan állapot-hoz jutunk el, amelyben minden szigorúan egyéni. Mi minden felkelti és leköti figyelmünket ebben a nagy átalakulásban! A sok vita, amelyet története során kiváltott; az a tény, hogy viszonylag könnyen hozzáférhetünk a felvilágosítással szolgáló iratok (parlamenti jegyzőkönyvek, hivatalos vizsgálatok) többségéhez; a politikai történettel való összefüggése, hiszen miután lökést kapott a parlament erősödésétől (ahol a nagybirtokosok voltak az urak), viszonzásul hozzájárult a gentry hatalmának megszilárdításához; tovább-

bá lehetséges kapcsolata az angol gazdaságtörténet két legszembetűnőbb eseményével, a gyarmati terjeszkedéssel és az ipari forradalommal, amelyeket talán megkönnyített (ezt ugyan kétségbe vonták, de nekünk már az is elég, hogy vitáztak róla); és végül az a különleges képessége, hogy nemcsak a társadalmi jelenségekre terjesztette ki hatását, amelyeket mindig rendkívül bonyolult feltárni, hanem a táj legszembetűnőbb vonásaira is; ugyanis mindenfelé kerítéseket és élő sövényeket emelt az angol síkon, amely egykor nyitottan és szabadon folyt össze a láthatárral. Nincs is olyan angol történelem, még elemi iskolai könyv sem, amely ne rakná méltó helyére az enclosure-t.

Lapozzunk most fel egy francia történelmet. Legyen az gazdaságtörténet. Sajnos a legcsekélyebb célzást sem találunk ilyen mozgalmakra. Pedig léteztek. Ma már kezdjük felismerni körvonalaikat, elsősorban Henry Sée munkái nyomán. Távol vagyunk azonban még attól, hogy pontosan felmérhetnénk jelentőségüket, és még kevésbé vagyunk tisztában azzal, hogy milyen különbségek voltak ezen a ponton a francia és az angol társadalom fejlődése között. De hagyjuk egyelőre ezt az utóbbi szempontot. A jó összehasonlító módszer esetében csupán másodlagos az ellentéték észlelése. Most még csak a felfedezésnél tartunk. Mégpedig igen figyelemreméltó az a tény, hogy Franciaországban a kollektív kötöttségek megszűnését ez ideig szinte csak azokban a korokban és azokon a helyeken figyelték meg, ahol – akárcsak Angliában – e jelenségre olyan hivatalos szövegek utalnak, amelyekhez könnyen hozzáférhetünk: elkerítési rendeletek a XVIII. századból és az ezeket előkészítő, illetve követő adatgyűjtemények. Pedig ugyanez az átalakulás végbement Franciaország egy másik vidékén is, ahol tudomásom szerint ezt sohasem jelezték: Provence-ban – s egy viszonylag távoli korban, a XV., XVI. és XVII. században. Minden valószínűség szerint itt sokkal mélyebb és hatékonyabb volt, mint az északabbra fekvő vidékek többségén,

ahol több ízben is tanulmányozták. Mivel azonban bal-szerencsére olyan korban ment végbe, amikor a gazdasági élet s főleg a mezőgazdaság nemigen foglalkoztatta sem az írókat, sem a tisztviselőket, és mivel ráadásul nem is vonta maga után a táj szemmel látható megváltozását (a kollektív kötöttségek megszűnése nem vezetett sövények kialakításához), könnyen elkerülhette a figyelmet.

Vajon ugyanolyan hatása volt-e ennek az átalakulásnak Provence-ban, mint Angliában? Egyelőre nem tudok választ adni erre. Egyébként korántsem hiszem azt, hogy az angliai mozgalom összes jellegzetessége fellelhető lenne a Földközi-tenger partján; éppen ellenkezőleg, az kap meg elsősorban, hogy milyen különleges arculatot ölt ez az átalakulás délen, mivel itt a mezőgazdasági terület struktúrája egészen más volt, mint északon (éppen ezért nem került sor a telkek újrafelosztására, a „tagosításra”, mint Angliában), ennek következtében egészen különleges gazdasági eljárások honosodtak itt meg (például a „transhumance”, a váltakozó legeltetés), és – mintegy e szokások következményeképpen – olyan fel-tételek alakultak ki, amelyek nem hasonlíthatók az angol viszonyokhoz (gondolok itt elsősorban a gazdag állat-tenyésztők – a „nourriguiers” – és a lakosság többi osztálya közötti ellentétre). Ettől függetlenül, rendkívül érdekes, hogy a Földközi-tenger mellett fellelhető – még ha sajátos voná-sokkal is – egy olyan jelenség, amelyről eddig úgy tudták, hogy főleg az északibb partvidékeken terjedt el. Méghozzá ezt nem is nagyon nehéz Provence-ban megfigyelni. Ha job-ban megnézzük, elég sok szövegben nyomon követhető: grófsági rendeletekben, községi döntésekben, perekben, amelyek időtartama és bonyodalmai sokat elmondanak arról, hogy milyen nagy érdekek forogtak kockán. De arra is gondolni kell, hogy e szövegeket megkeressük, és össze-hasonlítsuk. Nem azért végezhettem ezt én el, mert különö-sen jól ismerem a helyi okleveleket; szó sincs erről, sokkal kevésbé ismerem őket, és mindig is kevésbé fogom ismerni,

mint azok a tudósok, akik Provence történetére specializáltak magukat. Éppen ezek a tudósok – és csakis ők – tudják majd kiaknázni ezt a gazdag bányát, amelynek én csak a helyét jelölöm meg. Az egyetlen előny, amellyel velük szemben rendelkezem, nagyon szerény és teljesen objektív. Olvastam azokat a műveket, amelyek az angol enclosure-ra, illetve a többi európai országban lezajlott hasonló agrárátalakulásokra vonatkoznak, és megpróbáltam okulni belőlük. Egy szóval a leghatásosabb varázspálcát használtam: az összehasonlító módszert.

IV.

Térjünk át az értelmezésre.

A különböző és a hasonló társadalmak gondos összehasonlító vizsgálatának várható eredményei közül a legnyilvánvalóbb az, hogy segítségével szét tudjuk majd választani e csoportoknak egymásra gyakorolt hatásait. A nagy körületekintéssel végzett kutatások minden bizonnyal felfednek majd a középkori társadalmak között olyan áramlatokat, amelyekre ez ideig kevés fény derült. Íme egy példa, munkahipotézis gyanánt:

A Karoling-monarchia* teljesen eredeti vonásokat mutat fel a Meroving-monarchiához** képest, amely közvetlenül megelőzte. A Merovingokat az egyház mindig is csak egyszerű világi embereknek tekintette, Pippint és utódait viszont trónra lépésükkor olajjal fölkenték, tehát felszentelték. A Merovingok, akik hívők voltak, mint valamennyi kortársuk, hol dirigálták, hol gazdagították, hol kiszipolyozták az egyházat;

* Karolingok: frank uralkodóház, 751-ben került trónra, a IX. sz.-ban három ágra szakadt; az itáliai-lotaringiai 875-ig, a német 911-ig, a francia 987-ig uralkodott.

** Merovingok: frank uralkodóház, amely Merovechtól (Merovig) származtatta magát. Tagjai az V. sz. végétől a VIII. sz. közepéig uralkodtak.

sohasem gondoltak arra, hogy a világi erőt is az egyház tanításainak szolgálatába állítsák. Egészen más volt a helyzet a Karolingokkal. Ezek szemmel láthatóan úgy vélték: arra hívtak, hogy biztosítsák a földön Isten törvényének uralmát, ami persze hatalmuk delelőjén őket sem akadályozta meg abban, hogy parancsolgassanak a klérusnak, s hogy javait politikájuk hasznára fordítsák. Törvényeik egészét a vallás és az erkölcs hatja át. Nemrégiben egy újság akadt kezembe, amely a nedzsdí emír egy rendeletét közölte, s megütött, hogy mennyire hasonlít a capitularék vallásos hangjára. A király vagy császár körül egybegyűlt nagy udvart elég nehéz megkülönböztetni a zsinattól. És végül, a Merovingok idején a kor társadalmában már rendkívül nagy helyet elfoglaló hűbéri kötelékek a törvények margóján maradtak, hivatalosan nem vettek róluk tudomást. A Karolingok viszont elismerték e kötöttségeket, szentesítették őket, pontosan megszabták, hogy milyen esetekben jogosult a hűbéres elhagyni urát. Igyekeztek felhasználni e személyi függőségi viszonyokat makacs becsvágyuk legdédélgettebb és legtörékenyebb tárgyának, a közbékének megszilárdítására: „Minden uraság gyakoroljon nyomást alattvalóira, hogy engedelmeskedjenek a császári parancsoknak és rendeleteknek.” Egy 810-ből származó capitularénak ez a tömör, rendkívül kifejező mondata lényegében összefoglalja a császárság társadalompolitikáját. Alapos kutatások talán fellelnék e vonások egyik-másik kezdeményét a Merovingok Galliájában. Ennek ellenére, ha csak Gallia felé tekintünk, szinte úgy tűnik, hogy a Karoling-állam a semmiből teremtetett. Emeljük azonban tekintetünket a Pireneusokon túlra! A barbár Európában királyokat látunk, akik már a VII. századtól kezdődően „szentséges fölkenésben” részesülnek – amint a vizigót* uralkodók egyike, Ervigius mondja. Egy teljes-

* Vizigótok (wisigoths): germán nép, amely a hunok elől nyugatra húzódva a Kárpátoktól előbb (376) Moesiába, majd Valens császár

séggel vallásos monarchiát látunk, amelynek fő gondja az, hogy állami erejével érvényre juttassa az egyház rendeleteit. Ez a vizigót monarchia. Zsinatokat látunk, amelyek egybeolvadnak a politikai gyűlekezetekkel: ezek a hispaniai zsinatok. Törvényeket látunk, amelyek már régóta helyt adtak a senior és a hűbéres viszonyának, hogy szabályozhassák, és ezekre az embert emberhez kötő kapcsolatokra igyekeztek katonai szervezetüket építeni: ezek a vizigót uralkodók törvényei. Az analógiák mellett persze nem nehéz különbségeket felfedezni. A legfőbb az, hogy amíg az első Karoling-uralkodók kormányozták az egyházat, a VII. századi gót fejedelmeket viszont az egyház kormányozta. Ennek ellenére rendkívül megkapó a sok hasonlóság. Vajon e hasonlóságokat mindkét oldalon egy irányban ható, azonos okok termékének kell-e tekintenünk – és ezeknek az okoknak a természetét kell-e megmagyaráznunk? Vagy talán azt kell hinnünk, hogy – mivel az említett vizigót jelenségek határozottan korábbiak a frank jelenségeknél – a királyság és a királyság szerepének bizonyos koncepciója, bizonyos, a hűbéri rendszer kialakítását és az állam által való felhasználását célzó eszmék először Hispaniában jelentek meg, és miután itt belekerültek a törvénykönyvek szövegébe, a frank királyok környezete és maguk a királyok tudatosan átvették őket? A kérdés megválaszolása nyilvánvalóan részletes vizsgálatot igényelne, erre pedig itt nem nyílik lehetőségem. E vizsgálat fő tárgya annak felkutatása lenne, hogy milyen csatornákon hatolhatott be Gallia területére a vizigót befolyás. Néhány, általánosan ismert tény elég valószínűvé teszi a hispaniai befolyással kapcsolatos hipotézist. Vitathatat-

legyőzése után Alarik vezetésével Rómába (410) vonult, az V. sz. elején elfoglalta a Pireneusi-félszigetet, és 418-ban Honorius császártól Gallia délnyugati részét, Aquitaniát is megkapta, Toulouse székhellyel. Később (507) Klodvig ezt a toulouse-i királyságot felszámolta. A Pireneusi-félszigeten a vizigótok tovább uralkodtak egészen a mór (arab) foglalásig (711-től).

lan egy hispaniai diaszpóra léte a frank királyságban az arab hódítást követő évszázadban. A hispaniai menekültek, akiket Nagy Károly és Jámbor Lajos Délnyugat-Galliában (Septimania) telepített le, javarészt közemberek voltak; de akadtak soraikban magasabb osztályokhoz tartozó férfiak (maiores et potentiores) és papok is, tehát olyan emberek, akik jól ismerték az elhagyott ország vallási és politikai szokásait. Néhány Galliába menekült hispaniai ragyogó pályát futott be az egyházban: Torinói Claudius, továbbá Agobard de Lyon, aki a frank birodalomban annak az egységes törvénykezésnek apostola lett, amelyet szülőhazájában megvalósulva látott, és főleg Théodulfe d'Orléans, aki elsőnek érkezett, és valószínűleg a legbefolyásosabb volt valamennyiük között. Végül pedig a hispaniai zsinati szöveggyűjtemények tagadhatatlan hatást gyakoroltak a Karoling-korszak kánonjogára; hogy milyen mértékben, ez még meghatározásra vár. Még egyszer hangsúlyozom, hogy nem áll szándékomban bármit is eldönteni. Remélem, mindenki el fogja ismerni, hogy ezt a problémát érdemes felvetni. Egyébként ez a probléma korántsem egyedi.

V.

„A hasonlóság a történelemben nem jelent mindig egyúttal kapcsolatot is” – mondta Renan Jézus és az esszénusok kérdésének vizsgálatánál. Jó néhány hasonlóságról lesz az a véleményünk tüzetesebb vizsgálat után, hogy nem magyarázza őket az utánzás. Legszívesebben azt mondanám, hogy éppen ezeket a legérdekesebb megfigyelni: segítségükkel fontos lépést tehetünk előre az okok utáni izgalmas hajszában. E téren teheti az összehasonlító módszer a legnagyobb szolgálatokat a történészeknek. Rávezeti őket az igazi okok felé vivő útra, és ami a fő – kezdjük e szerényebb, de szükséges jótéteménnyel –, eltéríti őket a hamis nyomokról, amelyeket követve zsákutcába kerülnének.

Mindenki tudja, hogy mit neveznek Franciaországban a XIV–XV. században rendi országgyűlésnek, illetve rendi tartománygyűlésnek (kényelmi szempontból szokásos, megközelítő értelmükben használok e fogalmakat, bár jól tudom, hogy jellegük fokozatosan változott, hogy teljes rendi országgyűlésre a valóságban szinte sohasem került sor, másfelől pedig, hogy a tartományi keretek hosszú időn keresztül igen elmosódottak voltak). Az utóbbi évek folyamán elég sok monográfiát írtak a rendi tartománygyűlésekről, különösen azokról, amelyeket a nagy feudális hercegségekben tartottak. Igen dicséretes tudományos erőfeszítésre vallanak e művek, annál is inkább, mivel rendkívül kevés okirat állt rendelkezésükre, legalábbis a kezdeti időkre vonatkozólag. Sok fontos pontot illetően igen értékes adatokkal szolgáltak. De szinte valamennyi szerző már a kezdet kezdetén beleütközött egy olyan akadályba, amellyel nem tudott megbirkózni, sőt amelyet sokszor meg sem tudott érteni. Ez pedig az „eredet” problémája. Szándékosan használok a történészeknek e kedvelt kifejezését, amely igen elterjedt, de értelme bizonytalan. Összekever két eltérő természetű és egyenlőtlen hatású szellemi műveletet. Egyrészt olyan régebbi intézményeket kutatunk (hercegi vagy grófi udvarokat például), amelyekből kifejlődtek a rendi gyűlések, s ez a vizsgálat tökéletesen jogos és szükséges; másrészt viszont – ez a másik művelet – fel kell ismernünk azokat az okokat, amelyek meg tudják magyarázni, hogyan terjedhettek el, és nyerhettek új jelentőséget e hagyományos szervek, hogyan alakulhattak át rendi gyűléssé, tehát politikai és elsősorban pénzügyi hatalommal felruházott gyülekezetté, amely tudatában volt annak, hogy hatalommal rendelkezik az uralkodóval és tanácsadóival szemben, és amelyben – a legkülönbözőbb megoszlásban – az ország különböző társadalmi hatalmai nyertek képviseletet. A csírákat bemutatni vagy a csírázás okait megfejtetni – ez nem egy és ugyanaz. Márpedig remélhetjük-e, hogy felfedjük az okokat, ha csak Artois-ban

maradunk (amikor helyi, artois-i rendi gyűlésekről van szó), csak Bretagne-ban (amikor a breton gyűlésekről), vagy ha akár az egész francia királyságot bejárjuk szemünkkel? Egészen biztos, hogy nem. Ha így tennénk, belevesznénk a kis helyi jelenségek tömegének labirintusába, sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk ezeknek, mint amilyenel valaha is rendelkeztek; és feltétlenül szem elől tévesztenénk a lényeket. Általános jelenségnek ugyanis csak általános okai lehetnek; és ha egyáltalán létezik európai formátumú jelenség, a rendek kialakulása minden bizonnyal az. Más-más, de végeredményben egymáshoz elég közel fekvő időpontokban, egymás után bukkannak fel Franciaországban az États, Németországban a Stände (furcsa a két fogalom rokonsága), Hispaniában a Cortes, Itáliában a Parliamenti. Még a teljesen eltérő politikai környezetből kinőtt angol parlament létrejöttét sürgető körülmények és eszmék is hasonlóak azokhoz az áramlatokhoz, amelyek a német Ständestaat kialakításához vezettek. Ne értsenek félre! Fenntartás nélkül elismerem a helyi monográfiák roppant hasznosságát, és egyáltalán nem kívánom szerzőiktől, hogy lépjenek túl tanulmányuk kereteit, és lássanak az imént felvázolt nagy európai probléma megoldásához. Éppen ellenkezőleg, esengve kérem őket, vegyék tudomásul, hogy ők egyedül nem képesek ezt megoldani. Azzal nyújthatják a legnagyobb segítséget nekünk, ha felfedik azokat a különféle politikai és társadalmi jelenségeket, amelyek az illető tartományban megelőzték, avagy végigkísérték az États vagy a Stände kialakulását, és amelyeket ily módon ideiglenesen e jelenség lehetséges okai közé sorolhatunk. Munkájukban nagy hasznukra lehet a más tartományokban már elért eredmények tanulmányozása, egyszóval egy kis összehasonlító történelem. Az átfogó összehasonlításra csak ezután kerülhet sor; előzetes helyi kutatások nélkül ez hiábavaló lenne. De csakis ez az átfogó összehasonlítás lesz képes arra, hogy

kiválassza az elképzelhető okok kusza sűrűjéből azokat, amelyek általánosan hatottak, tehát a valóságos okokat.

Talán egyetértene velem ugye, hogy nem lenne túlságosan nehéz egyéb példákat találni. Nyilvánvaló, hogy a német történészek a „territóriumok” tanulmányozása közben (e kis államok a XII., XIII. században jöttek létre a császárság belsejében, és fokozatosan megszerezték maguknak a közhatalom legjavát) nagyon gyakran úgy kezelték e jelenséget, mintha speciálisan germán volna. De hogyan különíthető ez el a feudális hercegségek franciaországi megszilárdulásától? S itt egy másik példa arra, hogy az összehasonlító módszernek óvatosságra kell intenie azokat a történészeket, akik kizárólag helyi okokkal magyarázzák a társadalmi átalakulásokat: a feudális birtok fejlődése a középkor utolsó századaiban és az újkor elején. A földesurak, akiknek a jövedelmét a pénzjáradékok értékcsökkenése fenyegette, első ízben ekkor döbbsenek rá a vagyonukat már hosszú ideje fokról fokra veszélyeztető elszegényedésre; minden országban azon töprengtek, hogyan háríthatnák el ezt a vészt. Helytől függően nagyon különböző eszközöket használtak e célra, többkevesebb sikerrel: felemeltek bizonyos mellékjövedelmeket, amelyet a szokások nem rögzítettek (az angol „fines”); a pénzben fizetett haszonbért felváltották, ahol ez jogilag lehetséges volt, a természetben fizetett díjjal, amely arányban volt a terméssel (ez magyarázza Franciaországban a feles bérletek széles körű elterjedését); vagy éppen erőszakkal megfosztották telkeiktől a parasztokat, helyenként változó módszerekkel (Angliában, Kelet-Németországban). A törekvés alapján véve ugyanazt célozta; rendkívül változatosak voltak viszont az alkalmazott eszközök, és még változóbb volt a siker. Itt tehát az összehasonlítás után országonként igen erős eltéréseket kell megállapítanunk –, mindjárt látni fogjuk, hogy ez mennyire lényeges; ugyanakkor viszont arra is készíten bennünket az összehasonlítás, hogy ebben az első nekibuzdulásban, amely annyiféle ered-

ményt vont maga után, olyan európai jelenséget lássunk, amely csakis európai okokkal magyarázható. Ha valaki a mecklenburgi és pomerániai Gutsherrschaft kialakulását, vagy az angol squire földszerzéseit kizárólag olyan jelenségekkel próbálná magyarázni, amelyeket Mecklenburgban, Pomerániában, Angliában lehet megfigyelni, és sehol egyebütt – eléggé értelmetlen agytornával fecsérelné el idejét.

VI.

De ne hagyjuk tovább élni azt a félreértést, amelytől épp eleget szenvedett az összehasonlító módszer. Nagyon gyakran azt hiszik – vagy legalábbis úgy tesznek, mintha azt hinnék –, hogy e módszernek egyetlen célja a hasonlóságok vadászása. Gyakran éri az a vád, hogy megelégszik az erőszakolt analógiákkal. Sőt, már olyasmit is hallottam, hogy maga találja ki őket, önkényes párhuzamokat vonva eltérő fejlődések között. Főlöské az a vád, hogy kutatni, hogy valaha is jogosak voltak-e ezek a szemrehányások; hiszen nyilvánvaló, hogy az ily módon alkalmazott módszer nem lenne egyéb gonosz karikatúránál. A helyesen értelmezett módszer éppen a különbségek iránt érdeklődik különleges élénkséggel, függetlenül attól, hogy eredendő eltérések-e ezek vagy pedig közös pontból szerteágazó utak következményei. A. Meillet *A germán nyelvek általános vonásai* c. művében, amelyet arra szánt, „hogy meghatározza, mi a germán nyelvek fejlődésének az összes indoeurópai nyelvtől eltérő közös sajátossága”, azt tekintette az összehasonlító nyelvészet egyik lényeges feladatának, hogy lankadatlan erőfeszítéssel „fényt derítsen a különböző nyelvek eredetiségére”. Ugyanígy, az összehasonlító történelemnek is feladata az, hogy kimutassa a különböző társadalmak „eredetiségét”. Talán nem felesleges megjegyeznünk, hogy ez rendkívül bonyolult munka, amely feltétlenül megkívánja az összehasonlító módszer alkalmazását. Nemcsak azt kell megállapítanunk nagyban

és egészben, hogy két jelenség nem egyforma, hanem azt is – és ez sokkal nehezebb munkát igényel, bár igaz, sokkal érdekesebb is –, hogy pontosan melyik vonásaikban különböznek egymástól. Ehhez természetesen az első lépés az, hogy mindkettőt szemügyre vesszük.

Mindenekelőtt el kell takarítani az álhasonlóságokat, amelyek néha pusztán homonimián alapulnak. Némelyik igen alattomos.

Hányszor, de hányszor fordult elő, hogy azt hitték, a XIII., XIV. és XV. századbeli angol „villainage” megfelel a francia „servage”-nak! * Tény, hogy a kissé sietős tekintet könnyen hasonló pontokat vélne felfedezni a két intézményben. A serfet és a villaint a jog és a közvélemény egyaránt olyan embereknek tekintette, akiket megfosztottak „szabadságuktól”; ezen a címen néhány latin nyelvű szöveg servinek nevezi őket (angol írók, ha franciául fejezik ki magukat, minden további nélkül serfet írnak a villain szinonimájaként); s végül e „szabadság”-hiány, valamint e szolgai (servilis) név következtében gyakran azonosítják őket a római rabszolgákkal, még tudós történészek is. Felületes analógia ez: a nem szabadság fogalmának tartalma nagyon változó volt országonként és koronként. A villainage speciálisan angol intézmény. Amint azt Vinogradov ma már klaszszikusnak számító könyve kimutatta, egyedülálló fejlődésének sajátos vonásai abból a politikai környezetből nőttek ki, amelyben született.

Az angol királyok már a XII. század második felében – tehát francia kollégáiknál jóval hamarabb – egész országot a királyi törvényszék hatalmának elismerésére kényszerítették. Ennek a koraérettségnek azonban meg is volt az ára. A társadalom felépítése ugyanis olyan volt, hogy a bírák egészen a középkor végéig nem hághattak át egy bizonyos határvonalat; tiszteletben kellett tartaniuk azt a szabályt,

* A magyar mindkettőt jobbágyságnak fordítaná.

mely szerint sohasem avatkozhatnak be a földesúr és azok viszonyába, akik a földet „villainage”-ba kapták, tehát a „manor” (így nevezték Angliában a feudális birtokot) szokásjoga által megszabott terhek és főleg robot fejében művelhették. Ezek a telkesek igen eltérő társadalmi rétegekből származtak. Egyesek, a tulajdonképpeni villainek, szabadoknak számítottak, mivel csak a telkük folytán (tehát csak azért, mert a villához tartoztak) függtek a földesúrtól; másokat (servusok, nativusok) személyi és öröklött kötelék fűzött az urasághoz. Ezeket szolgának tekintették. De bármi is volt hagyományos állapotuk, valamennyien kívül estek a királyi igazságszolgáltatáson. Urukhoz fűződő viszonyukban (és persze csupán e viszonyukban) teljesen kívül álltak az állami törvényszékek és az ezek által kidolgozott és alkalmazott jog, a királyság Common Law-ja hatáskörén. Ennek az lett az eredménye, hogy a XIII. század folyamán éppen e szembetűnő és rendkívül sérelmes közös jogfosztottságuk következtében a köztük eredetileg fennállt különbségek ellenére egy osztállyá olvadtak össze. A jogászok csak ügyvelbajjal tudták definiálni ezt az ily heterogén elemekből összeállt új csoportot. Abban viszont gyorsan megegyeztek – s a köznyelv is velük tartott –, hogy szabadnak a király azon alattvalói tekinthetők csupán, akiket a király törvényszéke mindenkivel szemben és mindenki ellenében megvédelmez. Ez a szabadság új megfogalmazását jelentette. Az egykori villaint, azaz az egyszerű bérlőt nem sorolták ezentúl a liberi homines közé, egybefolyt a született servusszal, a nativusszal, mivel, akárcsak amannak, nem volt lehetősége arra, hogy a királyi ítélkezéshez folyamodjék. A servus és a villain szavakat szinonimáknak tartották. Ez a folyamat 1300 felé nagyjából befejeződött. Ugyanakkor bizonyos, lényegüknél fogva szolgai jellegű terheket – mint például házasságkötési adót –, amelyek elvileg csakis az egykori servusok utódjait sújthatták, fokozatosan kiterjesztették, legalábbis igen sok manorban, az összes villainre (a szó új értelmében). Ez az át-

vitel, amely egyébként elég gyakori a középkori társadalmakban, itt különlegesen könnyedén ment végbe: nyilvánvalóan jogtalan volt ez az egybeolvasztás, de hogyan tiltakozhattak volna az áldozatok, amikor csakis az urasági igazságszolgáltatás – tehát a jogtalanság haszonélvezője – előtt emelhettek panaszt? És nagyon hamar törvénnyé lett az is, hogy a villainage öröklődővé vált, akárcsak a régi szolgasors. Ez megfelelt a kor általános tendenciáinak. Egy speciális körülmény még külön is siettette. Időnként megesett, hogy egy magas rangú személy szerzett meg magának egy villainage alá tartozó telket. A telket természetesen továbbra is sújtotta az összes addigi teher és jogképtelenség. A vásárlónak tisztában kellett lennie azzal, hogy nem remélheti a királyi törvényszéktől birtoka védelmét az urasággal szemben. No de elképzelhetetlen lett volna, hogy maga a bérlő – aki előkelő úr – a nem szabadok közé kerüljön hirtelen. Szét kellett hát választani a föld és az ember társadalmi helyzetét, és le kellett szögezni, hogy villainnek kizárólag az eredeti bérlők leszármazottai – de összes leszármazottai – tekintendők. Ezáltal új, alacsony kasztot teremtettek, amelynek lényegét a teoretikusok szívesen fogalmazták meg a következőképpen: a villain urának szolgálja (servus). Tehát senki, még a király sem állhat a földesúr és a villain közé.

Franciaországban nem volt semmi ehhez hasonló. A királyi igazságszolgáltatás csak sokkal később terjedt el, és egészen más módon. Nyoma sincs olyan törvényhozó rendeleteknek, mint amilyeneket II. Henrik bocsátott ki Angliában. Itt nem rendszerezték azokat a különféle lehetőségeket, amelyeket a királyi törvényszékek a pereskedőknek biztosítottak (az angol writs). A király emberei csak lépésről lépésre, illetéktelen, nem is mindig előre kitervelt beavatkozások sorával építették ki uralmukat az országban, az egyik vidéken korábban, máshol csak évekkel később. De, éppen azért, mert lassúak voltak, és mert, legalábbis kezdetben, semmilyen elvi alappal nem rendelkeztek, sokkal mélyebbre sikerült hatol-

niuk, mint Angliában. A heterogén hatalmi eredetű földesúri törvénykezési jogkör Franciaországban, csakúgy, mint Angliában, igen széles rétegekre terjedt ki: vazallus katonákra, polgárookra, szabad bérlőkre, jobbágyokra (serfs). A francia monarchia azonban egységes bánásmódban részesítette őket. A királyi törvényszékek meghagyták, vagy elvették az ítélkezés jogát bizonyos perekben egy-egy uraságtól; ragaszkodtak, vagy nem ragaszkodtak a fellebbezéshez való jog elismeréséhez; eközben azonban semmiféle megkülönböztetést nem tettek az uraság alattvalói között. Így aztán észrevétlenül az úr és a földbérlő közé állt a királyi bíró. Franciaországban következésképpen semmi olyasmi nem volt, ami indokolta volna, hogy a serf fogalma egybeolvadjon a szabad földbérlő fogalmával, akit egyébként itt is villainnek neveztek. E két kategória egymás mellett végig fennmaradt. A XII. század kezdetén a francia serf jogi helyzete nagyon hasonló volt az angol servus, nativus avagy theow státusához; nyugodtan mondhatjuk, hogy egyazon intézmény két formájáról van itt szó. Azután Angliában kialakul a villainage, s ezzel megszűnik minden hasonlóság. A XIV. században a francia serf az egyik oldalon, az angol villain a másikon – két teljesen eltérő társadalmi réteg. Érdekes összehasonlítani őket? Minden bizonnyal, de ezúttal a célból, hogy fény derüljön ellentéteikre, amelyekben megkapó módon fejeződik ki a két nemzet eltérő fejlődése.

Hatoljunk még mélyebbre az összehasonlítás részleteiben. A XIII. és XIV. századi angol manorokban nem volt mindig könnyű felismerni a rendkívül sokfajta dologi jog között azokat, amelyek a villainage név alatt csoportosítandók és ezáltal gondosan elkülönítendőek a „szabad” jelzővel illetett földbérletek ugyancsak rendkívül változatos sokaságától. Ennek ellenére elengedhetetlen volt bizonyos, nagyjából állandó kritériumok kialakítása, hiszen meg kellett határozni, hogy melyek azok a földek – és, legalábbis kezdetben azt is, hogy kik azok a bérlők –, amelyeket, illetve akiket nem oltal-

mazhatott a földesúri jogkörnek itt utat engedő királyi igazságszolgáltatás. A jogászok néha a földet sújtó terhek milyenségében vélték e kritériumokat felfedezni. Megalkották a „villain szolgáltatások” fogalmát. Ilyennek tartották a robotot, ha nagyszámú munkanapból állt, és különösen akkor, ha nem volt pontosan meghatározva a ledolgozandó napok száma vagy a munka természete, és így az uraság önkényesen dönthetett ebben is, abban is; ugyancsak a szabadságon esett foltnak számított, ha valamelyik bérlő kénytelen volt – akár tetszett, akár nem – elvállalni a falu vezetőjének (bírájának) súlyos terhet jelentő funkcióját. (A falu vezetője Angliában a reeve, aki az orosz regényekből megismert sztarosztához hasonlítható.) E normákat az angol jogtudósok és bírák nem a légből kapták. Nyugodtan válogathattak a többé-kevésbé homályos képzetek között, amelyeket már régóta létrehoztak a középkori társadalmak, a kontinensen csakúgy, mint Angliában. Az a gondolat, hogy a mezőgazdasági munka már önmagában valamiképpen összeegyeztethetetlen a szabadsággal, ott rejtőzik az emberi lélek ősi mélységeiben; ez a barbár korban az opera servilia szavakban fejeződik ki, amelyeket gyakorta használtak az ilyen jellegű tevékenység jelölésére. Az a gondolat, hogy a servust az általa végzendő robot meghatározatlan jellege különbözteti meg a szabad bérlőtől, szintén nem új, a rabszolgaság és a colonatus közötti ellentétből született, és különösen a Karoling-Galliában és Itáliában volt nagy hatású. Sohasem tűnt el teljesen. A Capeting-Franciaországban* „franchise”-nak (szabadság) nevezik azokat a kiváltságokat, amelyek korántsem szüntetik meg a parasztokra nehezedő terheket, de korlátokat szabnak nekik, és ami a legfontosabb, pontosan rögzítik őket. Ami pedig a másik kényszert illeti, hogy az uraság a robot általános terhén túl kötelezheti a parasztot valamilyen speciális szolgálatra is (Angliában ez a kötelezettség a reeve funkció-

* A Capet-ház 987-től uralkodott Franciaországban.

jára korlátozódott), Németországban ez sok helyütt szerves része volt a nem szabadok kötelességeinek; néhány XII. századi szövegben nyomot hagyott ez a fogalom Franciaországban is, bár itt sokkal kevésbé vált általánossá. De Franciaországban (hadd maradjak most itt) ezek az eszmék sohasem szerepeltek jogi építmények elemei között. Igaz, az egyik közülük – az, amelyik a mezőgazdasági foglalatosságokat lealacsonyítónak tartja – a XIII. századtól kezdve a korábbinál élesebb határvonalat húzott az osztályok között. De nem a szabadokat és a nem szabadokat választotta el egymástól, mint Angliában, hanem azon vonások egyikének számított, amelyek segítségével megkülönböztethették a nemeseket (akik számára a fizikai munka olyan méltatlan foglalatosság volt, hogy a rangvesztés egyik formájának számított) a nem nemesek nagy sokaságától, amelyben mindig is voltak olyanok, egyre többen, akikről senki sem állította volna, hogy nem „szabadok”. Franciaországban is gyakran hajlottak azonban arra, hogy szintén a rájuk kényszerített szolgálatok sajátosságaival jellemezzék a nem szabadokat. Úgy tűnik, hogy az ilyen képzetek korántsem voltak idegenek a népi érzelmektől. Gonesse-ban, Párizs mellett, a XIII. század elején néhány telkest serfnek titulálták szomszédjaik, mivel különleges szolgálatokkal terhelte őket az uraság: foglyokat kellett kísérniük, ami igen megbecstelenítő foglalatosságnak számított. Az illetőknek viszont cseppet sem esett nehezükre, hogy elismertessék a királlyal: szabadságuk jogilag vitathatatlan. Francia jogászok, francia törvényszéken sohasem igyekeztek a szolgálat jellegével definiálni a serf fogalmát. Íme, milyen érdekesek és bonyolultak lehetnek az eltérések, amelyeket két rokon társadalom között tapasztalunk. A tendenciák mindkét oldalon hasonlóak. De az egyikben bizonytalanok, alaktalanok, és mivel nem találnak hivatalos elismerést, elvesznek az eszméknek és érzelmeknek abban a zavaros tömegében, amelyet közvéleménynek nevezünk. A másikon viszont

kifejlődnek, és pontosan megrajzolt körvonalú jogi intézményekben öltenek testet.

Érdemes egy pillanatra megállnunk a középkori társadalmi osztályok történeténél. Egyetlen vizsgálat sem alkalmasabb arra, hogy mélyre nyúló eltéréseket fedjen fel e társadalmak között, eltéréseket, amelyek olyan mélyre nyúlnak, hogy igazság szerint nem is nagyon tudjuk megmagyarázni őket, és, legalábbis most, meg kell elégednünk azzal, hogy pusztán konstatáljuk létüket.

Először is képzeljük magunkat Nyugat- és Közép-Európába a X–XI. század idején. Az a majd minden korszakra jellemző gondolat, hogy a születés felmérhetetlen különbségeket ékel az emberek közé, ekkor sem állt távol a köztudattól. 987-ben, amikor kimondták Lotaringiai Károlynak, a francia trón várományosának, a Karolingok törvényes örökösének kizárását, Aubéron érsek – vagy ha jobban tetszik, a történetíró Richer, aki talán hamis, de mindenképpen a kor gondolatvilágának megfelelő beszédet tulajdonított a főpapnak – azt hozza fel indokul, hogy a trónkövetelő rangon alul nősült; a vazallusok osztályából származó nőt vett feleségül. És melyik lovag fia tekintette volna magával egyenlőnek egy serf vagy egy villain fiát? Ne essünk azonban tévedésbe: az öröklés szerepe ez idő tájt még nem túlságosan jelentős a jogalkotásban. A társadalom sokkal inkább függőségi viszonyokon alapuló csoportokból, mint vér szerint elrendezett kasztokból állt; ezek a védelmezési és engedelmisségi kapcsolatok rendkívül erőteljesek voltak. Még Lotaringiai Károly esetében is – figyeljük csak meg, milyen fordulatot vesz szinte spontán módon Aubéron érvelése! Tény, hogy a főpap első sorban a mezalianszot rója fel a Karoling-hercegnek: „A vazallusok rendjéből vett magának asszonyt, aki nem volt egyenlő véle.” De közvetlenül ezután eszébe jut, hogy e nő atyja Francia (Île-de-France) hercegeit szolgálta, és hozzáteszi: „Hogyan viselne el királynéjául e nagy fejedelem (Hugues Capet) olyan nőt, aki saját vazallusai közül való?”

S így rögtön személyi síkra tevődött át a kérdés. Egyedül a szolgasorsot tartották szigorúan örökletesnek: bár ez nem volt teljesen összeegyeztethetetlen a lovagi címmel. Ami pedig a szabadok jogait illeti, igaz, ezek rendkívül változók voltak, a különbségek oka azonban nem a születésben rejlett, hanem a helyi eltérésekben, a szerződésekben foglalt kapcsolatok fajtáiban, az egyén társadalmi helyzetében. Majd eljött a XII. és XIII. század. Az eszmék és a jog terén szinte feltűnés nélkül döntő változás történt. A személyi kötelékek meggyengültek, a hűbéri hódolat – igaz, nagyon lassan – kezdett meglehetősen üres formalitássá válni; a serf, a francia „homme de corps” fogalma ezentúl sokkal inkább azt jelzi, hogy az illető megvetett osztály tagja, és nem azt, hogy ura szolgája. Mindenütt kialakultak az öröklésen alapuló osztályok, mindegyiknek megvolt a saját jogrendszere. Ez a fejlődés azonban változatokban igen gazdag! Angliában megszilárdul a villainage; de szinte ez az egyetlen igazi osztály. A szabadok között semmiféle jogi eltérés nem létezett. Franciaországban a legalsó szinten helyezkedik el a jobbágyság. Az idetartozó serf számára most már elérhetetlen a lovagi cím. Felül pedig a nemes-ség helyezkedik el, amely a magánjogot, büntetőjogot és a pénzügyi jogot érintő egész sor kiváltság révén fokozatosan kiemelkedett a lakosság egyéb rétegei közül. És végül itt van Németország, ahol a XIII. századtól kezdve a hierarchia eszménye páratlanul termékeny talajra talált. A jobbágylovagok, akiknek franciaországi eltűnéséhez elegendő volt az osztálytudat megszilárdulása, Németországban pontosan körülhatárolt társadalmi kategória magját alkotják, sőt Dél-Németországban két kategóriáét. A nemesség és a jobbágyság tömege is egy sor rétegre tagozódik: nem minden nemes ebenbürtig,* nem mindegyik rendelkezik connubiummal**. A jogászok csak a gyakorlatot követik, amikor kidolgozzák

* egyenrangú

** házasságkötéshez való jog

a társadalom felső részeinek osztályba rendezését célzó híres Heerschild*-elméletet: egyfajta létrát képzelnek el, ahol minden csoportnak megvan a maga kijelölt helye, e csoportok egyik tagja sem fogadhat el hűbérbirtokot olyasvalakitől, aki a létra alacsonyabb fokán áll, mert különben rangját vesztheti.

Egymással határos, kortárs társadalmak mindkét oldalon, egy irányba mutató fejlődés, a hierarchia és az öröklés felé. De e fejlődés menetében és eredményeiben olyan jelentős különbségek jelentkeznek, hogy már szinte alapvető eltérésnek tekinthetők, s mindenképpen az illető társadalmak jellegzetes ellentéteire utalnak. Ebben foglalható össze az általam igen röviden felvázolt példa tanulsága. Más ellentétek, amelyek észlelése könnyebb, ha magyarázata nem is, az eltérés egy más fajtájából következnek. Abból, hogy az egyik társadalomban nagyon sokáig fennmaradtak, a másokban viszont eltűntek egyes, eredetileg mindkettőjükre jellemző intézmények. A Karoling-korban azokon a területeken, amelyekből később Franciaország és Németország lett, a bérloknek jutó föld nagy részét minden egyes uradalomban telkekre osztották (mansusokra – Romániában** ez volt a leghasználatosabb kifejezés; vagy pedig Hufékra – ez volt rá a germán megjelölés, amelyet egyébként a latin szövegekben a mansus szóval fordítottak). Gyakran megesett, hogy több földművelő család egyazon telken telepedett le, amely ennek ellenére az uraság szemében továbbra is egy egységnek számított; az adók és a robotok a telek egészét sújtották és nem részeit, a széttagolt földdarabkákat vagy az épületeket; elvben tehát soha nem

* Heerschild: a középkorban a lovagi hűbérbirtok elnyerésére való képesség. A *Szász tükrök* és a *Sváb tükrök* szerint a Heerschild-rendnek 7 foka van: 1. a király, 2. az egyházi fejedelmek, 3. a világi fejedelmek, 4. a grófok és bárók, 5. az esküdtnak választható szabadok és ministerialisok, 6. ezek hűbércsei, 7. a többi lovagrendű.

** A késő latin szerzők ezzel a közös névvel jelölték a római uralom alá tartozó országok összességét.

került sor e kis parcellák felaprózására. Most menjünk át az 1200 körüli Franciaországba: szinte sehol sem használják már a mansus szót kataszteri egységként (van, ahol a szó fennmarad, „meix” vagy „mas” formában – de egészen mást jelent: házat, tanyát). Az oklevelek szerzői már nem a telkek számának feltüntetésével jelzik az urasági birtok nagyságát. A fejedelmi adószedők nem érik be többé a telkek felsorolásával, mint ahogyan egykor tették. Vagy minden földdarabot számba vesznek nagy részletességgel, vagy minden jobbágyot. A földbirtokok szerkezete ugyanis állandóan változik. A mezőket, szőlőket, kerteket egymástól függetlenül szétoszthatják az örökösök vagy különféle vásárlók között. Németországban viszont tilos feldarabolni a Hufét, amely így az uradalmak többségében továbbra is az adó- és robotbehajtás alapjául szolgál. Igaz, hogy végül a Hufe is eltűnik, de nagyon lassan és inkább névleg, mint ténylegesen, mivel a német földesurak a feudális rendszer legvégéig azon fognak igyekezni különböző módszerekkel, hogy megmaradjon a birtok oszthatatlanságának alapelve. Ez az igyekezet eléggé idegen francia kollégáiktól. Ez az ellentét igen réginek látszik, a telkek szétmorzsolódására a régi frank birodalom nyugati felében már Kopasz Károly uralkodásától kezdve vannak utalások. Nem is próbálkozom azzal, hogy felderítsem az okokat. De azt hiszem, mindenki belátja, hogy nem teljesítheti hiánytalanul feladatát egyetlen, a francia avagy német mezőgazdaság történetét feldolgozó munka sem, amely figyelmen kívül hagyja ezt a kérdést. Ha csak az egyik országot vizsgáljuk a kettő közül, a telek halálát látnánk emitt, fennmaradását amott, s könnyen az az érzésünk támadhatna, hogy ez egész természetes jelenség, s nem szorul magyarázatra. Az összehasonlítás fedi csak fel a problémát. És ezzel nagyon nagy szolgálatot tesz nekünk, mert hiszen minden tudományban komoly veszélyt jelent, ha beleesünk a kísértésbe, és mindent „természetesnek” találunk.

Az összehasonlító nyelvtudomány ma már bátran vallhatja egyik legfontosabb célkitűzésének a különböző nyelvek eredeti jegyeinek feltárását. De ne felejtjük, hogy kezdeti erőfeszítései másfelé irányultak: a nyelvek közötti rokoni és lezármazási kapcsolatokat igyekeztek meghatározni, az ősnelveket keresték. Körülhatárolták az indoeurópai csoportot, rekonstruálták lényeges vonásaiban az eredeti indoeurópai nyelvet, amely hipotetikus ugyan, de jól megalapozott feltevésekre épül – hogy csak néhányat idézzünk ennek a teljes egészében összehasonlításra alapuló módszernek legvisszhangosabb sikereiből. A társadalmi rend története ebből a szempontból sokkal kedvezőtlenebb helyzetben van. A nyelvek ugyanis sokkal egységesebb, sokkal könnyebben meghatározható szerkezettel rendelkeznek, mint bármelyik intézményrendszer; ezért egyszerű viszonylag a nyelvi rokonságok problémája. „Még sohasem találkoztunk olyan esettel – írja A. Meillet –, ahol azt kellett volna gondolnunk, hogy egy adott nyelv morfológiai rendszere két különálló nyelv morfológiájának keverékéből született. Eddig még valamennyi esetben egy nyelv folyamatos fejlődését figyelhettük meg.” Ez lehet a „szokásos alakulás: a régiek nyelvét átveszik az újak”, és következhet abból is, hogy „nyelvet változtatnak”. Tegyük azonban fel, hogy egy szép napon példát találnak az eddig még nem tapasztalt jelenségre, a nyelvek „keverékére”. Ekkor – tovább idézem A. Meillet-t: – „a nyelvészetnek majd új módszereket kell kidolgoznia”. Ha a nyelvészetben sor kerülne e félelmetes „keverék” hipotézis megvalósulására, zavarba jönne ez a tudomány, amely az embert vizsgáló tudományok között jogosan a legmagabiztosabb. Márpedig a társadalmak történetét vizsgáló tudomány nap mint nap ebbe ütközik, nem a hipotézisbe, hanem magába a ténybe. Az, hogy a francia nyelv szókincsére és valószínűleg hangtanára is nagy hatást gyakoroltak a germán

nyelvek, nem változtatja meg azt a nyilvánvaló tényt, hogy e nyelv a Galliában beszélt latin önkéntelen és az emberek tudatától általában függetlenül végbemenő átalakulásából született. A germánok leszármazottai pedig, akik a latin dialektusokat tették magukévá, valóban nyelvet változtattak. Ki merné viszont azt állítani, hogy a középkor francia társadalma a gall-latin társadalom puszta átalakulása révén született? Az összehasonlító történelem képes felfedni előttünk eddig ismeretlen kölcsönhatásokat az emberi társadalmak között. Ha viszont azt várnánk e módszertől, hogy – miközben olyan társadalmakra alkalmazzuk, amelyek között mostanáig semmiféle rokoni kapcsolatot nem tartottak valószínűnek – e csoportokban egy anyatársadalom régen szétvált töredékeit fedezze fel, nos, ekkor hiú reményeket táplálnánk csupán.

Néhány kivételes esetben azonban az összehasonlítás kimutathat történelmileg igen különböző társadalmak között rendkívül régi kapcsolatokat, amelyekből természetesen abszurd dolog lenne közös származásra következtetni, de viszont feljogosítanak legalább annak feltételezésére, hogy egy nagyon távoli korban bizonyos közösség volt e társadalmak között. A kutatók körében nem számít újnak az a gondolat, hogy az agrárszokások tanulmányozásának segítségével rekonstruálják Európa etnikai térképét abban a korban, amelyről még nincsenek írásos emlékeink. Mindnyájan jól ismerjük Meitzen nagy próbálkozását. S ma mindenki egyetért abban, hogy csődöt mondott. Nem akarom itt részletezni e bukás okait, csak röviden felsorolnám azokat a lényeges módszerbeli hibákat, amelyek felelősek a kudarcért: 1. Meitzen összekeverte a tények különböző osztályait, amelyeket a jó módszer először is szétválasztott volna; 2. „ősinek” nevezett sok olyan jelenséget, amelyeket gyakran a közeli múlt történelmében tapasztalhattunk, elfeledkezett arról, hogy viszonylag újabb átalakulások is eredményezhették ezeket; 3. egyesegyedül anyagi jellegű tényeket vizsgált, így elhanyagolta a

társadalmi szokásokat, pedig e tények egy része éppen e szokások megjelenési formája; 4. csak a történelem írásos forrásaiban szereplő etnikai csoportokat vette figyelembe – a keltákat, germánokat, szlávokat –, akik valamennyien újonnan érkeztek lakóhelyükre, s ezáltal megtagadott minden szerepet az ott korábban élő népek névtelen sokaságától, a „szubsztrátumtól”, hogy a nyelvészek szavával éljünk; pedig semmi sem utal arra, hogy ezeket elpusztították volna a honfoglalók, vagy hogy ezek teljesen felhagytak volna régi életmódjukkal. Mit szűrhetünk le ezekből a tévedésekből? Nem feladni kell a kutatást, hanem tovább folytatni, biztosabb módszerrel, nyíltabb, kritikusabb szellemmel. Ma már magától adódik néhány megállapítás. A kicsinyre parcellázott földek, az elkerítetlen keskeny, hosszúkás mezők Európában hatalmas területeket borítottak be: Angliát, Észak- és Közép-Franciaországot, Németországot szinte teljes egészében, és valószínűleg Lengyelország és Oroszország nagy részét is. Különbféle agráralakulatok helyezkedtek ezzel szembe: a szinte négyzet alakú földek Dél-Franciaországban, a bekerített birtokok Anglia és Franciaország nyugati vidékein. Európa agrártérképe végeredményben abszolúte nem egyezik meg politikai és nyelvészeti térképével. Talán korábbi ezeknél. Legalábbis ez az egyik feltevés, amelyet ma megkockáztathatunk. Jelenleg még csak az adatgyűjtésnél tartunk, az értelmezésre később kerül sor. Maradjunk egyelőre a mezőgazdasági terület fentebb jelzett első típusánál (hosszú és nyitott parcellák, feldarabolt birtokok), amely megdöbbentő módon elterjedt a teljesen elszigeteltnek látszó társadalmakban: nyilvánvaló, hogy először is egymás után ki kell próbálni az igen eltérő hipotetikus magyarázatokat, nemcsak azt, hogy fennállt egy kezdeti civilizációközösség, hanem azt is, hogy bizonyos technikai módszereket egy ősi központ sugárzott szét. Egyetlenegy dolog bizonyos. Sohasem magyarázhatnánk meg az angol open-fieldet, a német Gewanndorfot, a francia „champs

ouverts”-t, ha mindig csak Angliát, csak Németországot vagy csak Franciaországot vennénk figyelembe.

Az összehasonlító történelem legvilágosabb és legparancsolóbb tanulsága az, hogy most már igazán ideje lenne feltörni azokat az avult topográfiai rekeszeket, amelyekbe be akarjuk zárni a társadalmi realitásokat: nem állnak arányban azzal a tartalommal, amelyet beléjük gyömöszölnénk. Egy tiszteletre méltó tudós egykor egész könyvet írt az Eure-et-Loir département-i templomos lovagokról.* Mosolygunk csak ezen a naivitáson. De vajon nem esünk-e mi történészek szinte állandóan ebbe a gyarló hibába? Igaz, nemigen helyezük át a mai megyéket a középkorba. De hányszor hittük a jelenlegi államhatárokat alkalmas keretnek a múlt jogi vagy gazdasági intézményeinek vizsgálatára? Ez kettős hiba. Először is anakronizmus, még hozzá nagyon nyilvánvaló: valamiféle homályos történelmi predestinációban kell vakon hinni ahhoz, hogy jelentőséget – mondhatnám születés előtti létet – tulajdonítsunk e határoknak, még mielőtt megrajzolta volna őket a háborúk és a szerződések összjátéka. Egyszermind alapvető tévedés is, amely még akkor is fennáll, amikor látszólag pontosabb módszerrel a jelenlegi politikai, közigazgatási és nemzeti megoszlások szerint választják ki a kutatás tárgyát képező jelenségeket: mert hiszen ki látott még olyat, hogy a társadalmi jelenségek – bármilyen korban – ugyanazon határoknál tettek volna pontot fejlődésük végére, és ezek éppen egybeesnek a politikai, nemzeti határokkal? Mindenki jól tudja, hogy az észak- és délfancia nyelv (a langue d'oïl és a langue d'oc) közötti határvonal, valamint az északfrancia és a germán közötti, nem felel meg egyetlen állam vagy uradalom határának sem. Ugyanez vonatkozik a társadalom sok más jelenségére is. A középkori francia városok tanulmányozása a városok újjáéledésének idején két teljesen különböző jelenség önkényes egybeolvasztását jelen-

* Métails, Ch.: *Les templiers en Eure-et-Loir*, 1896.

tené, két olyan jelenségét, amelyeknek csak a nevük közös: egyfelől a régi mediterrán városok, a sík vidék életének hagyományos centrumai, az oppidumok, ahol mindig is a hatalmasok laktak, földesurak és „lovagok”; s velük szemben Franciaország egyéb vidékeinek városai, amelyeket főleg kereskedők népesítettek be, és emeltek fel. Ezt az utóbbi várostípust csak nagyon önkényes olló vághatná el a rajnai Németország hasonló városaitól. Vagy itt van az urasági birtok a középkori Franciaországban: a történész, aki a Loire-től északra fekvő területek uradalmainak tanulmányozásába kezdett, bizony sokkal idegenebbül érzi magát languedoci szövegemlékek lapozgatása, mint a hainaut-i, sőt a moseli oklevelek böngészése közben.

Meg kell végre találunk az európai társadalom minden egyes aspektusa számára a különböző korszakokban a megfelelő saját földrajzi keretet, amelyet nem külső, hanem belső tényezők határoznak meg. Nehéz kutatás ez, sok óvatosságot és nagyon-nagyon sok próbálkozást igényel. Csak restséget bizonyítaná, aki visszariadna tőle.

VIII.

Hogyan dolgozzunk a gyakorlatban?

Az összehasonlításnak természetesen csak akkor van értelme, ha részletes, kritikus és oklevelekkel bizonyított tanulmányokon alapul. Ugyanilyen nyilvánvaló, hogy az emberi erő korlátozott volta nem tesz lehetővé túl tág földrajzi és kronológiai kereteket a közvetlen forrásból merítő kutatás számára. A tulajdonképpen összehasonlító munkát sajnos mindig csak a történészek kis hányada végezheti majd. Ideje lenne talán megszervezni e munkát, pontosabban: helyet adni néki az egyetemi oktatásban. Ne titkoljuk azonban el, hogy a munka kezdetben nagyon lassan fog haladni, mivel sok területen még nagyon kezdetleges állapotban van a speciális kutatás. Éveken át tartó analízis szül meg egy szintézist,

és tegyük hozzá Fustel de Coulanges maximájához, hogy az analízis csak akkor hasznosítható, ha már kezdettől a szintézist tartja szem előtt, és azt igyekszik szolgálni.

A monográfiák szerzői számára pedig ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy kötelességük elolvasni mindazt, amit előttük publikáltak témájukról, és nemcsak saját körzetükkel kapcsolatban – ezt mindannyian megteszik –, és nem is csupán a közvetlen szomszédos területekkel kapcsolatban – ezt majdnem mindnyájan megteszik –, hanem olyan távolabbi társadalmakkal kapcsolatban is, amelyekről a politikai viszonyok vagy a nemzeti hovatartozás választják el a tanulmány tárgyát –, s ezt a legtöbbször elmulasztják. Még hozzátenném: ne csak az általános műveket olvassák el, hanem, amennyiben módjukban áll, a saját munkájukhoz hasonló részmonográfiákat is; ezek rendszerint sokkal élethűbbek és erőteljesebbek a vastag kézikönyveknél. Ezekben az olvasmányokban fognak rábukkanni a választ sürgető kérdésekre s talán a hipotézisekre is, amelyek irányt adhatnak a kutatásnak mindaddig, amíg az eredmények nem teszik szükségessé az útvonal módosítását vagy elvetését. Le fognak szokni arról, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítsanak a helyi álokoknak, ugyanakkor érzékenyebb szemmel fognak figyelni a sajátos eltérésekre.

Amikor erre a könyveken át vezető előzetes kutatásra szólítjuk fel történészeinket, nem sima utat kínálunk. Nem szeretnénk a tárgyi kényelmetlenségek részleteibe bocsátkozni, arra azonban fel kell hívnunk a figyelmet, hogy nem jelentéktelenek. Nehéz összegyűjteni a bibliográfiai adatokat, s még nehezebb hozzájutni magukhoz a művekhez. A könyvtárak közötti nemzetközi kölcsönzés jó és gyors lebonyolítást ígérő megszervezése, amely kiterjedne néhány, kincseit mindmáig féltékenyen őrző nagy országra is, sokkal nagyobb szolgálatot tenne az összehasonlító történetkutatás jövőjének, mint oly sok bölcs tanács. A fő akadály azonban nem tárgyi jel-

legű; bizonyos munkamódszerekből ered –, amelyeket talán nem lehetetlen megreformálni.

A nyelvésznek, aki egy adott nyelv tanulmányozása közben szükségesnek érzi, hogy információkat szerezzen be egy másik nyelv jellegzetességeiről, általában nem nehéz a helyzete. Az idegen nyelvtan az övéhez hasonló szempontok szerint csoportosítja a tényeket, és nagyjából megegyezik a terminológia is. A történész korántsem ilyen szerencsés! Ha például a francia társadalom vizsgálata közben egy-egy jelenséget szembe kíván állítani egy szomszéd társadalom, mondjuk a német társadalom analóg jelenségeivel, és belelapoz néhány német történelmi munkába – akár a legalapvetőbb kézikönyvbe is –, hirtelen elveszti minden biztonságérzetét, új, ismeretlen világban érzi magát.

A nyelvi különbségen múlna? Nem egészen, hiszen elvileg nincs semmi akadálya annak, hogy két nyelvben nagyjából pontosan megfeleljen egymásnak a tudományos terminológia. A természettudományok számos példát adnak az ilyen egyezésre. Az a nagy baj, hogy a német és a francia művek szavai legtöbbször egyáltalán nem fedik egymást. Hogyan fordíthatnánk franciára a német Hørige szót, vagy németre a francia tenancier-t? Van ugyan néhány elképzelhető fordítás, de ez vagy körülírás (az uradalomtól függők a Hørige számára), vagy megközelítés (a Zinsleute csak az úrbéri tenancier-t jelenthetné, vagyis csak egy részét az általánosabb fogalomnak), vagy pedig elég kevésbé használatos kifejezés, amely nem fordul elő a könyvekben (ilyen a Hørige általam javasolt francia megfelelője). Az még elfogadható volna, ha a terminológia párhuzamosságának totális hiányát azzal magyarázhatnánk, hogy mindkét fél makacs hűséggel ragaszkodik a középkori köznyelv fordulataihoz, márpedig e nyelvek eltérése történelmi tény, amelyet bizony el kell fogadnunk. Szó sincs azonban erről! Ezeket az összeegyeztethetetlen szavakat többnyire maguk a történészek gyártották, vagy legalábbis ők határozták meg, és terjesztették ki jelentésüket.

A terminológiákat mi magunk dolgoztuk ki, jól vagy rosszul, de többé-kevésbé mindig önkéntelenül. Minden nemzeti iskola megalkotta a sajátját, ügyet sem vetett a szomszédéra. Az európai történettudomány így valóságos Bábellé változott. Ez rendkívül nagy veszélyt jelent a tapasztalatlan kutató számára – és melyiküket ne illetné ez a jelző, midőn túllép a nemzeti határokon? Egy kutató egy egykori germán országban a több falu által közösen használt határt tanulmányozta, amelyet a német művek, legalábbis egy bizonyos időszakról fogva Marknak neveznek; bizony nagy nehezen tudtam csak meggyőzni őt arról, hogy hasonló eljárások Németországon kívül még számtalan országban, többek között Franciaországban is léteztek, sőt néha még ma is léteznek: ugyanis a francia könyveknek nincs külön szavuk e közös földre.

De a szóhasználati eltérés csupán megjelenési formája a sokkal mélyebb ellentéteknek. Akár francia, akár német, olasz vagy angol munkáról van szó, egyik oldalról sem vetik fel szinte soha ugyanazokat a kérdéseket. Fentebb idéztem már egy példát, az agrárátalakulásokkal kapcsolatos, állandóan visszatérő félreértést. Nem okozna különösebb nehézséget más hasonló, beszédes példák keresése. Itt van például a „ministerialitas” problémája, amelyről a középkori társadalmak leírói Franciaországban és Angliában a legutóbbi időkig teljesen megfeledkeztek, vagy a bíraskodási jogé, amelyet az egyes országokban teljesen eltérő szempontok szerint osztályoztak. Mi történik, ha a történész felteszi a kérdést, hogy nemzeti múltjának egy bizonyos intézménye vagy jelensége megtalálható-e másutt is, s ha igen, hogyan módosult, fejlődése hogyan torpant meg, vagy hogyan bontakozott ki teljesen? Legtöbb esetben képtelen kielégíteni jogos kíváncsiságát, mert mikor nem talál semmit az idevonatkozó könyvekben, nem fogja tudni eldönteni, hogy a könyvek azért hallgatnak-e, mert a tények nem mondanak semmit, vagy azért, mert egy nagy probléma a felejtés áldozata lett.

Úgy gondolom, e kongresszuson sok szó esik majd arról,

hogyan békíthetők össze a nemzetek a történelem révén. Ne ijedjenek meg: nem akarok rögtönzött értekezést elmondani e rendkívül kényes témáról. Az általam elképzelt összehasonlító történelem: tudomány, amely a megismerést célozza és nem a politikát. De mit szólnának ahhoz, ha összebékítenénk terminológiánkat és feltett kérdéseinket? Forduljunk mindenekelőtt az általános kézikönyvek szerzőihez: szerepük elsődlegesen fontos, informálnak és kalauzolnak. Most még nem kérjük tőlük azt, hogy hagyják el a nemzeti keretet, ahová általában bezárkóznak. E keret mesterséges, ez egészen nyilvánvaló, de gyakorlati okok miatt egyelőre szükség van rá. A tudomány csak nagyon lassan érkezik majd el a tényekhez való tökéletesebb alkalmazkodás fokára. De viszont már most arra kérjük őket, ne felejtsek, hogy a határokon túl is vannak olvasók. Kérve kérjük őket – ahogyan a monográfiák szerzőit is kértük –, hogy gondolatmenetükben, a problémák felvetésében, tálalásában és az általuk használt kifejezésekben ne hagyják figyelmen kívül a külső országokban végzett munkák tanulságait. Így a kölcsönös jóakarat következtében fokozatosan kialakul majd a közös tudományos nyelv, amely a szó legnemesebb értelmében jelgyűjtemény és osztályozási rendszer is egyszersmind. Az összehasonlító történelmet így könnyebb lesz ismerni és szolgálni is, új életet lehel majd a helyi kutatásokba, amelyek nélkül semmit sem tehet, és amelyek nélküle sehova sem vezetnének. Egyszóval azt javasolom, szíves engedelmmel: hagyjuk abba ezt az örökösen a nemzeti történelmekről szóló fecsegést, ahol nem értjük egymás szavát! Süketek párbeszéde ez, ahol az egyik úgy felel a másik kérdésére, hogy teljesen félreérti azokat; régi vígjátéki fogás, a derülni vágyó közönséget jól megneveltetheti – a tudományok terén viszont kevésbé ajánlatos.

II. Társadalom

HOGYAN ÉS MIÉRT SZŰNT MEG AZ ANTIK RABSZOLGASÁG?*

Időszámításunk első századainak római világában a rabszolga ott van mindenütt: a földeken, a boltokban, a műhelyekben és a hivatalokban. A gazdagok ezrével, százával tartották. Igen szegény volt az, akinek egy sem jutott. Nem mintha lett volna valamiféle munka, ha mégoly alsórendű is, amelyet csak rabszolga végezhetett. Sok szabad volt a kézművesek között. Számtalan földet műveltek olyan parasztok, kisbirtokosok vagy bérlők, akik soha nem voltak vagyontárgyai senkinek. Vespasianus Róma szabad proletariátusának tartotta fenn azt a durva munkát, amelyet nem gépekkel végeztetett. A valóság mégis az, hogy a görög-római társadalmaknak sem anyagi élete, sem műveltsége nem volt elképzelhető, legkifinomultabb változatában sem, e kényszermunka igénybevétele nélkül. A germánoknak is voltak rabszolgáik, személyes szolgálatukra vagy gazdaságaikban. A későbbi idők Európája viszont, ritka kivételektől eltekintve, saját földjén már nem ismerte a rabszolgaságot. Ez az átalakulás, a legmélyrehatóbbak egyike, amelyet az emberiség megélt, igen lassan, legnagyobbbrészt a korai középkorban ment végbe.

* *Comment et pourquoi finit l'esclavage antique (Mélanges, I. 261–285. l.;* először megjelent *Annales*, 1947, 30–143. és 161–170. l.)

A népvándorlás és az első barbár királyságok idején még Európa-szerte sok rabszolga volt. Minden jel szerint több, mint a birodalom első időszakában.

A nagy rabszolgaforrás mindenkor a háború volt. A legiók győztes hadjáratai töltötték meg Itália föld alatti börtöneit Róma hódításai idején. Ugyanígy a IV. századtól kezdve Róma szüntelen harcai ellenfeleivel, azok gyakori viszályai egymás között, a hivatásos katonák és banditák rablásai (...) halmozták fel hol egyik, hol másik fél kezén azt az emberzsákmányt, amely akkor is igen ritkán került már helyére vissza, ha a szerencse elpártolt gazdájától. (...)

A harcos, ha kardjával sok foglyot ejtett, nem mind tartotta maga mellett. A fő hasznot eladásukból remélte. A barbárok is római származású rabokat árultak a rómainak maradt földön. Ez oly gyakran fordult elő, hogy 409-ben törvényben el kellett ismerni az ilyen adásvételek érvényességét, azzal a megszorítással, hogy e rabszolga mindig megválthatja magát, vagy úgy, hogy vételárát megtéríti gazdájának, vagy pedig úgy, hogy öt évig szolgálja őt. Illyria és Thracia meghódítása, Szt. Ambrus szavával, eladni kínált emberekkel szórta tele „az egész világot”. Utóbb Nagy Gergely látta, mint vezették a longobárdok „pórázon, mint a kutyákat”, azokat a foglyokat, akiket egy Róma elleni támadás alkalmával ejtettek, és akikre a frankok királyságában akartak vevőt találni. A nagy zavarok a rabszolgakereskedelem fellendülésével jártak Európában. A népesség nyomora ugyanebben az irányban hatott. A római törvények ellenére előfordult, hogy az apák saját gyermeküket eladták. A VI. században Korzikáról van erre adatunk. Míg időszámításunk első évszázadában, a béke és prosperitás időszakában, a rabszolga-munkaerő, az ifjabb Plinius panasza szerint, egyre fogyott, és még utóbb, a III. században is elég drága volt, a középkor elején már bőven és elérhető áron lehetett kapni embert.

A rabszolga-kereskedelem igen élénken folyt a barbár királyságok időszakán át egészen a Karoling-időig. A zsidók, minden idők nagy kereskedői, jelentős szerepet vittek ebben, de távolról sem csak ők. A legendák, törvények, formulák szüntelen utalnak erre. Anglia, ahol sűrűn viseltek háborút az angolszász királyok, részint egymással, részint a kelta nyelvű néptörzsekkel, mely utóbbiak egymás között is belső harcokat vívtak, különösen sok rabszolgával látta el a kontinens oly távolabbi vidékeit is, mint Provence vagy Róma. A gazdagok földjein a legkülönbözőbb eredetű rabszolgák kerültek egymás mellé, barbárok és rómaiak egyaránt. Rendszerint csere tárgyai voltak, a vételár részeként olyan, akkor igen gyakori adásvételeknél, amelyekben a pénz nem, vagy legfeljebb csak mértékegységként, esetleg járulékosan szerepelt. A szövegekben olyasmiről olvasunk, hogy egy gall férfi egy kard, egy ló és egy szász nő fejében kap meg egy darab földet. A fő „árufajták” között, amelyeket a kereskedők eladni szoktak, egy capitulare az arannyal, posztóval együtt sorolja fel a rabszolgát is. S nemcsak Európán belül vonultak rabszolgakaravánok egyik országból a másikba. Európa külkereskedelmi mérlegében a kiviteli cikkek között is az egyik fő helyet foglalta el az ember-áru. Tömegével hajtották a Pireneusi-félsziget mohamedán, arab részeibe. De vitték, ha talán kisebb számban is, Velencén vagy éppen a keleti síkságokon át is a görög és arab világ felé.

Közelebbről nézve azonban igen nyilvánvaló tünetek mutatják, hogy a IX. században a rabszolgaság már távolról sem foglalt el az európai társadalmakban a korábbihoz hasonló helyet. Hogy a csökkenés e jeleit megértsük, és mérlegelni tudjuk, előbb meg kell próbálnunk nyomon követni, hogy a római kor vége óta milyen változások mentek végbe a rabszolga-munkaerő gazdasági felhasználása terén.

A tulajdonos, ha az élő erőt, amellyel joga volt teljesen kénye-kedve szerint bántani, hasznosítani akarta, két módszer között választhatott. A legegyszerűbb az volt, ha a rabot úgy

tartja, mint a háziállatot, és munkaerejét is, tetszése szerint, ugyanúgy használja fel. A rabszolgát azonban lehetett gazdaságilag saját lábára is állítani. Ebben az esetben ura rábízta saját eltartásának gondját, de különböző módokon igénybe vette idejének és fáradozása eredményeinek egy részét. A római birodalom utolsó századaiban ez utóbbi módszer volt mindinkább elterjedőben.

A két eljárás versengése mindenfelé, az iparban is megfigyelhető. A gazdagok, akiknek csapatostul voltak rabszolgáik, mindig kiemelték közülük olyanokat, akiket házuknál dolgoztattak, így takarítva meg, hogy különböző munkákért és tárgyakért bért vagy vételárat fizessenek. De ha a házi szükségletek már fedezve vannak, mi legyen az így rendelkezésre álló, szakképzett munkaerő feleslegével? Számára mindenkor az árutermelésben próbáltak piacot, hasznos elfoglaltságot találni. Történhetett ez nagy műhelyek berendezésével, amelyekben a rabszolgákat a tulajdonos tartotta el, dolgoztatta, kizárólag saját hasznára. Időszámításunk első századainak római világában helyenként valóságos manufaktúrákkal találkozunk. Ilyenek voltak Galliában Graufesenque és Lezoux híres agyagedény-fabrikái. Valószínű, hogy a szabad munkások mellett rabszolgák is dolgoztak itt, vagy a munkaadó tulajdonaként, vagy úgy, hogy az másoktól bérbe vette őket. Ezek az üzemek a III. századtól kezdve visszafejlődtek. Nem mintha nem működtek volna továbbra is földesúri műhelyek. Ezek azonban már szinte csak az uradalom számára dolgoztak. A császári üzemek pedig csak az állam számára. A piac szükségleteit mindenkor főleg a kisipar fedezte. S ez most már versenytárs nélkül maradt. A kézművesség e rendszeréhez szükségképpen alkalmazkodott a rabszolgák gazdája is, akinek a munkaerőt fel kellett használnia, ha nem akarta parlagon hevertetni. A rabszolga a közönség szolgálatában üzte mesterségét, keresetéből táplálta és ruházta önmagát, s ami maradt, azt különböző, rendszerint előre meghatározott módokon gazdájának adta. Ez az el-

járás, amely olyan ősi volt, mint maga a mesterség, lassan elég általánossá vált ahhoz, hogy a belőle adódó jogi problémák szabályozásával is foglalkozzanak. Még a barbár világban is szó van erről a burgundok törvénykönyvében.

A legmélyrehatóbbnak azonban a mezőgazdaságban bizonyult a változás. A kis gazdaságok, független vagy függő helyzetűek, mindig nagy részét foglalták el Romania földjének, sőt valószínűleg legnagyobb részét, ha Itália egyes vidékeit leszámítjuk. Ezeken, természetesen, igen kevés rabszolga dolgozott. A keresztény időszak kezdetén voltak azonban mellettük roppant nagybirtokok is, amelyeket valóságos rabszolgaseregek műveltek meg, bandákban, valahogy úgy, mint az újabb kori gyarmati ültetvényeket a négerek. A birodalom végső időszakában azonban e rendszerrel általában felhagytak. A nagybirtokosok roppant terjedelmű földjeiket felaprózták sok kis gazdaságra, amelyek művelői, különböző formákban, bért fizettek. A telkekből igen sok jutott olyan rabszolgáknak is, akiket az uradalmi központ munkaerői közül emeltek ki, és láttak el külön földekkel, amelyeket saját felelősségükre kellett művelniük. Egy részüket felszabadították földhöz juttatásuk alkalmával. Mások, sokan, jogilag megmaradtak korábbi helyzetükben, bár önálló gazdálkodókká váltak. Ez a rabszolga-bérlő típus nem volt egészen újszerű jelenség. Korábban is, régóta felbukkant már olyan középbirtokokon, amelyek tulajdonosai nemigen vehették magukra a túl nagy vállalkozások kockázatát. Új volt azonban az, hogy e típus most általánossá lett.

A latifundiumok felaprózódása, a rabszolga-munkaerővel dolgozó manufaktúrák eltűnése: e jelenségek, ha igen közelről érintik is a rabszolgaság történetét, nyilvánvalóan messze túl is mutatnak azon. Lényegében abból következnek, hogy a kisüzem győzött a nagy felett. Ami egyébként önmagában még nem is magyarázza meg mindazokat a változásokat, amelyek a rabszolga-munkaerő felhasználására kihatottak. Igen helytelen volna a mezőgazdasági nagyüzem teljes meg-

szűnéséről beszélni. A kis gazdaságok létrejötte jelentős mértékben csökkentette ugyan a birtokosok által közvetlenül, saját kezelésben műveltetett majorságok területét, de nem tüntette el azokat teljesen. A birodalom utolsó időszakában, sőt egészen a IX. századig, a nagybirtokos urak többsége igen nagy területeket tartott még saját irányítású művelés alatt. A használati mód viszont még itt is módosult.

Igaz, az úr továbbra is élelemmel, fedéllel és ruhával látta el azokat az állandóan rendelkezésére álló rabszolgáit, akik földjeit művelték. De ezek egyre kevésbé győzték e feladat elvégzését. A munka zömét, amely a birtok virágzásához szükséges volt, most már azoktól várták, kötelező szolgáltat-ként, akik a maguk telkét művelték az uradalom fősege alatt. Ezek egy része kétségtelenül olyan kisparaszt volt, aki vagy ősidők óta megszokta, hogy egy hatalmas földbirtokos függésében éljen, vagy fokról fokra került e helyzetébe. Más részük olyanokból állt, akik nemrég települtek meg új telkükön. A nagybirtokos éppen azért, hogy földjének egy részét mások kezébe adta, biztosította azt a munkaerőt, amely a megmaradt rész megműveléséhez kellett. Az újabb keletű telkesek közül sok, mint láttuk, rabszolga volt. Ezek tovább is uruknak fáradoztak, de az már nem gondoskodott eltartásukról, éppoly kevésbé, mint ahogy egy mai gyáros sem tartja el munkásait. A föld, amelyet nekik különböző szolgáltatások (itt most mellékes, milyenek) fejében átengedett, olyasmi volt, mint a munkabér; ebből kellett megélniük.

Milyen meggondolások vették rá a rabszolgák urait, akik egyben nagy birtokokkal is rendelkeztek, arra, hogy az emberi munkaerő látszólag praktikusabb, közvetlen kihasználása helyett ezentúl a robottal járó telekrendszert részesítsék előnyben?

Minden olyan társadalomban, amely rabszolgamunkát vett igénybe nagyban és abban a legegyszerűbb formában,

amelyet a római latifundiumokról és a kelet-indiai ültetvényekről ismerünk, e munka alkalmazása mindig ugyanazon feltételekhez igazodott, amelyeket saját természete írt elő parancsolólag. A rabszolga rosszul dolgozik, termelékenységét mindenütt elég alacsonyra becsülték. Ezenkívül a tőkének igen veszendő formáját képviseli. A mai gyártulajdonos, ha egy munkást halál vagy betegség következtében elveszít, lehet, hogy helyette, ha a munkaerő-kínálat kedvezőtlen, csak némi nehézség árán tud mást találni. De ha valakit talál, semmi veszteség nem érte, mivel a munkabér, a személytől függetlenül, mindig ugyanaz marad. Ha viszont rabszolga halt meg, vált beteggé vagy egész egyszerűen öreggé, urának vásárolnia kellett egy másikat. Vagyis az a pénze, amelyen az elsőt megvette, mindenestül elveszett. Igaz, a beálló hiányok egy részét a saját házában született rabszolgákból is pótolni tudta. De minden hiányt így nem pótolhatott. Az élőlények közül az ember tenyésztése a legkényesebb. E hátrányok nem mutatkoztak igen súlyosnak egészen addig, amíg rabszolga-áru bőven és nem túl drágán volt kapható. Kis feladatot is, pazarló módon, sok rabszolgával végeztettek el. Ha egyikük kiesett, nem volt sem nehéz, sem drága helyébe mást találni. Ilyen volt az a helyzet, amely a keresztény időszak elején Róma sok, győzelmes háborúja nyomán állt elő. Ez magyarázza meg a nagy rabszolgahad létét. Rövidesen azonban nehezebbé vált a rabszolgák utánpótlása. Értékük megnőtt. Ekkor következett be a fordulat a telekrendszer felé.

Tegyük fel, hogy a rabszolgát, saját számlájára, egy kis gazdaságba ültetik. Mivel jobban szervezett családban él, szaporodása biztosabb. A földön, amelyet átengedtek neki, jobb munkát végez, hiszen szolgáltatásokat így is, úgy is kell fizetnie; saját munkájától függ, hogy terményeinek mennyi lesz azon többlete, amelyből meg kell élnie. Köteles volt per sze az úr földjein robotot is végezni. Ennek termelékenysége kétségtelenül nem volt kitűnő, s talán ez lehetett azon okok

egyike, amelyek utóbb, a X. század végétől kezdve, oda vezettek, hogy felhagytak vele. Annyit azonban legalábbis remélni lehetett, hogy e rabszolga-bérlő feladatát kevésbé rosszul végzi el, mint az, aki a közös jászolnál eszik. Arra, hogy a rabszolgakereskedelem felújulása a népvándorlás idején magával hozta-e, hogy helyenként a régi szokáshoz, a rabszolgamunkán alapuló mezőgazdasági nagyüzemhez visszatérjenek, a források nagyfokú bizonytalansága miatt nem tudunk igenlő vagy tagadó választ adni. Csak annyi bizonyos, hogy e visszatérés nem volt nagyméretű. A rendszer gyökeret vert.

A germán törzsfők, akiknek kezére ekkor oly sok szép birtok került, ugyancsak készek voltak arra, hogy e haszonbérlet-féle rendszert átvegyék, vagy folytassák. Mert megvolt ez saját népeik hagyományaiban is. A régi Germaniában az általános gazdasági viszonyok nem kedveztek semmiféle nagy vállalkozásnak. A nemesek, a gazdagok sok földdel rendelkeztek, s ezeken sok rabszolgával is, akiket rendszerint háborúban fogtak el. E nagy területeket csak felaprózva lehetett jól-rosszul hasznosítani. Ennyi embert élelmezni sem igen lehetett zavartalanul az úr saját házánál. Jobb volt tehát, ha mindegyik megkapja telkét. Akkor, midőn a rabszolga-bérlő még ritka jelenség volt Itáliában, Tacitus már sűrű előfordulásáról beszélt túl a Rajnán.

A rabszolga-bérlő persze, személyes állapotát tekintve, kétségtelenül rabszolga maradt. A törvények még a Karoling-korban is igyekeznek a különbséget jelezni a servusok és az uradalom más, függő elemei, így a colonusok között. Midőn a szabadok által teljesítendő robot általában már meghatározott keretek között mozgott, a szolga állapotú bérlők ura sok birtokon fenntartotta jogát arra, hogy munkájukat mindenkor igénybe vegye, ha jónak tartja, „midőn erre parancsot ad nekik”. Asszonyaikat, és csak az övéiket, az uradalmi műhelyekbe rendelték, hogy ott együtt dolgozzanak, és az úrnak,

parancsára, vászonneműt készítsenek. Gyakorlatilag azonban annak a rabszolgának, akit így egy saját kezelésben álló, kis gazdaság élére tettek, erősen más sors jutott osztályrészül, mint az, amelyet a rabszolgaság fogalma idéz elénk. Urának csak egy részt adott át abból, amit munkája gyümölcsözött. Idejéből is csak részben szolgált neki – mert hiszen midőn a robot elvileg még korlátozatlan volt, az urat már akkor is nyilvánvalóan gátolta minden egyes munkanap igénybevételében annak a szüksége, hogy a robotra kötelezettnek megfelelő időt hagyjon telke megművelésére, saját élelme és beadandó szolgáltatásai előteremtése céljából. Az ilyen rabszolgának nem kellett a nap minden órájában ura parancsát lesnie. Saját fedele alatt élt, saját otthonában. Maga irányította földje megművelését. Ha nagyon szorgalmasan vagy ügyesen dolgozott, jobban táplálkozott, mint szomszédai, vagy éppen el is adhatta terményeit, ha volt a közelben piac. Előbb-utóbb maguk a jogszabályok is elismerték helyzetének sajátosságait. Mivel a föld megművelői, vagyis azok közé tartozott, akiknek munkájától függött mindenekelőtt a birodalom jóléte is, a IV. századi törvények már éppúgy tiltották telkének elvételét, mintha szabad bérlőről volna szó. A „röghöz kötés” előírásait minden bizonnyal csak rövid ideig tartották meg; kihirdetőjükkal, a császársággal együtt ezek is sírba szálltak. De a „házas” rabszolgák, vagyis a házzal (casa) és a hozzá tartozó földekkel rendelkezők meg az ezekkel nem rendelkezők közt a Karoling-kori jog olyan különbséget tett, amely feltétlenül fontos volt. Az előzők ingatlan, az utóbbiak ingó vagyonnak számítottak. Elidegenítésük tehát egészen más szabályok szerint történhetett. Az uradalmi szokásjog, amelyet, írott törvények híján, az úr és szabad állapotú emberei viszonyának szabályozójaként fogadtak el, különösen a IX. század második felétől kezdve védelme alá veszi a rabszolga-bérlőt is. Az úr önkénye helyébe a helyi hagyomány előírása lép, amely gyakran igen szigorú ugyan, de amely elvileg, mivel a felsőbbeket éppúgy köti, mint az

alsóbbakat, útjában áll, vagy kellene, hogy álljon minden újfajta elnyomásnak. A servus casatus helyzete még szorosan vett jogi értelemben is erősen különbözött az igazi rabszolgaságtól. Gazdasági szempontból pedig munkaerejének felhasználása egyáltalán nem felelt meg többé a rabszolgamunka szokásos meghatározásának.

De többről is szó van itt. Nemcsak arról, hogy sok rabszolga életmódja hamar eltér a régi típustól, hanem arról is, hogy rohamosan csökkent a számuk is. A jelenség megfigyelésére legjobb a IX. századot választanunk. Ez ugyanis, némi fényben vagy legalább félhomályban két sötét éjszaka között, uradalmi cenzusaival, ha igen tökéletlen és töredékes formában is, valaminő statisztika elemeit nyújtja nekünk. Sem a korábbi, sem az utána következő századok nem adnak hasonlót. A házatlan rabszolgákról persze ekkor sincs semmi számadatunk. (...)

Gallia frank területén és Itáliában az uradalmak földjének legnagyobb része, amelyet a központi majorságtól függő kis gazdaságoknak adtak át, oszthatatlan telkekre volt felaprózva, amelyeket általában „mansióknak” neveztek. Ezek nem mind voltak egyfélék. Különféle, egymástól eltérő kategóriáik figyelhetők meg, mindegyikük a maga sajátos terheit viselte. A leggyakrabban művelőjük személyi állapota alapján különböztették meg őket. Aszerint, hogy ez szabad állapotú vagy rabszolga volt, nevezték a mansiót, hogy csak a lényegnél maradjunk, szabadnak vagy szolgarendűnek, és eszerint is adóztatták. Legalábbis ez volt az eredeti elv. Egy idő után azonban, amelyről, alább kifejtendő okok alapján feltehetjük, hogy nagyjából a római birodalom bukásával esett egybe, már nem ragaszkodtak többé e pontos párhuzamhoz az ember és a föld jogi állapota között. Ettől kezdve, bármi volt is a gazda jogi helyzete, a mansio megőrizte eredeti szabad vagy szolgarendű minőségét és egyben

mindazon kötelezettségeit is, amelyeket e jelölés magával hozott. Úgy, hogy a mansiók megoszlása a különböző kategóriák között, mintegy valamilyen korábbi geológiai réteg emlékeként, egy olyan személyi megoszlás emlékét őrizte, amely már régen eltűnt. (...)

Az adatokból láthatólag az tűnik ki, hogy egészében véve a rabszolga-bérlők száma csökkent. Annyira, hogy igen sok telken, amelyet egykor számukra különítettek el, most már szabad állapotú gazda ült. Mi történt? Abszurdum lenne azt hinni, hogy az egykori telkesek közül a rabszolgákat, és csak őket, valami titokzatos fiziológiai hanyatlás sújtotta volna. Azok a szabadok, akik az eredetileg rabszolgák számára kihalított telkeket művelték, minden bizonnyal nagy többségükben az eredeti rabszolga-bérlők egyenes leszármazottai voltak. Közben azonban a család valamikor elnyerte szabadságát. És az is kétségtelen, hogy a szabad mansiók gazdái közé, immár semmi kötelező összefüggés nem lévén a föld és a gazda jogi helyzete között, a még szolgaságban maradt rabszolgák mellett a már felszabadított rabszolgák utódai is bekerültek.

Hogy a barbár királyságok idején igen sok felszabadítás történt, s hogy ezek igen kiterjedt csoportokat érintettek, ezt az egykorú szövegekből, súlyos hiányaik ellenére is, lehetetlen meg nem állapítanunk. Nemcsak azért, mivel alig van okmányféleség, amelynek a jegyzők használatára gyűjtött formulái ily sok mintában maradtak volna ránk, hanem azért is, mivel magából a mindennap életéből ismerünk elég sok példát ahhoz, hogy az esetek gyakoriságáról kétségünk ne legyen. De honnan volt az, hogy akkor annyi rabszolga nyerte el szabadságát?

Hogy e kérdésre felelni tudjunk, meg kell vizsgálnunk egy olyan tényezőt is, amelynek gyakorlati hatását mindig nagyon kényes mérlegelnünk. A vallási elképzelésekről van szó. (...)

Abban, hogy a rabszolgaság magában véve az isteni törvénnyel ellenkezik, senki sem kételkedhetett. Hiszen az emberek mind egyenlők a Krisztusban. Ebben az alaptételben a kereszténnyé vált pogányok olyan eszmére ismerhettek, amelyet már filozófusaik és jogtudósaik is hangoztattak, és amely egyébként hatással volt a keresztény felfogásra is. Csak éppen az egyház isteni törvényről, a pogányság pedig természetjogról beszélt. A párhuzam oly nyilvánvaló, hogy a Karoling-időszakban a teológusok már hajlamosak voltak azonosítani egymással a két fogalmat. Szükségtelen az egyenlőség így kimondott elvének gyakorlati hatását alábecsülnünk. De ennek, ha járhatott is azzal, hogy az egyének jobb vagy éppen olyan bánásmódban részesültek, amely a rabszolga-munka klasszikus felhasználásától erősen eltért, nyilvánvalóan nem volt szabad alapjaiban megtámadni magát az intézményt. Ha szó szerint értelmezik, a társadalom egész struktúrája összeomlik. Hiszen így minden hierarchia, sőt maga a tulajdon is ítélet alá eshetett. Az Isten színe előtt a rabszolga kétségtelenül egyenlő volt urával. Éppen úgy, mint ahogy Jámbor Lajos egy capitularében egyenlőnek mondta magát alattvalóival. De mint az uralkodó, az úr sem gondolt arra, hogy hatalmáról lemondjon, és ezt nem is kívánta tőlük senki sem. A természetjogot mindig olyannak fogták fel, mint amely minden állam saját törvényei szerint korrigálható. Azokat a megalkuvásokat, amelyeket az isteni törvény tenni kényszerült, a teológusok már az első századokban a bűnbeesés mítoszával próbálták igazolni. A törvény tehát csak az első emberpár tragédiája előtt uralkodott e földön. A társadalom hibái mind az eredendő bűn következ-

ményei. „Rabszolgák nem a természet, hanem a Bűn miatt vannak” – írta Jámbor Lajos uralkodása idején Smaragdus apát, a keresztény és pogány szóhasználatot keverve. Sevillai Izidor pedig már a VI. században ezt mondta: „A szolgaság oly büntetés, amely az első ember vétke miatt érte az emberiséget.” (...) Így a rabszolgaság törvényessége elismerést nyert. (...)

(...) A felszabadítás, amelyet az [ókor] utolsó századaiban a pogány erkölcs is a könyörületes tettek közé sorolt, most a kegyes jó cselekedet rangjára emelkedett. Mivel az Isten eredetileg minden embert egyenlőnek teremtett, és mivel, ezenfelül, Krisztus mindenkiért egyformán szenvedett, s vérével mindenkit megváltott az eredendő bűntől, a rabszolgá felszabadítása az úr részéről, ha nem is előírt kötelességnek, de legalábbis igen ajánlható cselekedetnek számított, olyan-nak, amellyel a hívő Megváltója tökéletes életének követéséig emelkedvén, üdvösségén munkálkodott.

Ha azon „manumissio”^{*} oklevelek előbeszédének hihet-nénk, amelyeket a barbár időszak nagy számban hagyott ránk, a szolgák szabadítóit csak ez az egy indok vezette, semmi más. Mindenki tudja azonban, hogy az ilyen frazeo-lógiát soha nem szabad betű szerint érteni. Azok az indokok, amelyekkel az ember a nyilvánosság előtt magyarázza tet-teit, nem mindig ugyanazok, mint amelyekre szíve mélyén, titkon hallgat. Midőn az adott, gyakorlati, konkrét problé-mával, vagyis saját rabszolgái felszabadításának kérdésével került szembe, maga az egyház is szükségét érezte annak, hogy az elhamarkodott nagylelkűségnek útjába álljon. Az egyház javai elvileg elidegeníthetetlenek voltak, és felszámolásuk nem állt átmeneti kezelőinek jogában, még saját

^{*} A manumissio mint jogi kifejezés az ókorban a rabszolgák, a közép-korban a jobbágyok uraik által való felszabadítását jelölte.

üdvösségük magában véve önző érdekében sem. Két zsinati kánon, amelyet Regino prümi apát idéz, és amelyre utóbb is szüntelenül hivatkoznak, egyenesen megtiltotta a püspököknek azt, hogy egyháza rabszolgáit felszabadítsa, ha előbb személyi javaiból értük kártalanítást nem adott; s az apátnak is megtiltotta, hogy szabaddá tegye azokat a rabszolgákat, akiket szerzetesei kaptak ajándékul. Gyermekes dolog lenne persze mindenestül tagadni azt, hogy a túlvilág gondolata, büntetései, jutalmaival, szintén belejátszott nem egy felszabadításba. Azok közül a felszabadítások közül, amelyekről emlékünknél maradt, sok történt végrendelkezés velejárójaként. E szokás már a római korból ismerős. De kétségtelen, hogy elterjedésében a kereszténységnek is nagy része volt. A végső órában, midőn a szorongás, hogy mi lesz a halál után, a szokottnál nagyobb erővel ragadja meg a búcsúzni készülöket, s midőn az ember földi javaira, amelyeket többé élvezni nem fog, már valamivel kisebb érdeklődéssel tekint, mint korábban, természetes, ha a gazdag rabszolga-tulajdonos is arra gondol, hogy egy végső jótettel valami kedvezést szerezzen magának, akár örököseinek kárára is. De vajon elegendők lettek volna-e e gondolatok a társadalmi rend átalakítására is? Ezt nemigen hihetjük, mivel a rabszolgák felszabadítása, ha tagadhatatlanul jótett is volt, gonosztettnek szolgáságuk további fenntartása sem számított. A felszabadítás jó cselekedet volt – ez vitathatatlan. De a felszabadítások gyakoriságát képtelenség volna jó cselekedetből magyarázni. Ha e gyakoriság ennyire feltűnő, akkor ennek oka csak az lehet, hogy a felszabadítás nemcsak jótettnek volt tekinthető, bár az érdekeltek számára ez sem volt közömbös, hanem egyúttal olyan lépésnek is, amelyet az adott gazdasági viszonyok veszélytelenné, sőt előnyössé tettek.

A felszabadítási jog, a barbár időkben, látszólag mindennél bonyolultabbnak tűnik. A formák nemcsak országonként voltak mindenütt mások, sokfélék, hanem egy-egy országon belül is. A korabeli társadalmak ugyanis sokrétegű jog-hagyomány örökségét hordozták. Az egyik helyen a régi germán szokásjoggal éltek. Másutt még germán eredetűek is a római jog előírásaihoz folyamodtak, amely a birodalom egykori területén, Anglia kivételével, tovább élt, de maga is a kereszténység által elterjesztett, új eljárásokkal egyesítette a klasszikus jog elveit. Mindegyik hagyománynak megvoltak a saját rítusai, amelyek az idők folyamán többé-kevésbé módosultak. A latin hagyomány méghozzá egy klisévé merevült szókincset is hozott, amelyet korszakokon átlépve a kora középkor rabszolgái után a későbbi századok jobbágyaira is alkalmaztak. Ha azonban a jogi formák részletei helyett a felszabadítás tényleges menetét vesszük figyelembe, akkor a különböző típusok két nagy csoportba tömörülnek. A *formulariumok** megkülönböztető jelölése szerint az egyikbe az engedelmesség fenntartásával, a másikba az anélkül (*manumissio cum* vagy *sine obsequio*) történt felszabadítások sorolhatók. Ez az egyetlen olyan különbség, amely a társadalmi struktúra szempontjából is tényleges fontosságú.

A dolog történhetett úgy, hogy az úr, midőn rabszolgáját szabad emberré tette, egyben örökre mentesítette őt minden kötelezettség alól. Egyes oklevelek szavával: utat nyitott neki mind a négy világtáj felé. Ez az eset azonban ritka volt. Sem a római, sem a germán hagyomány nem ezt támogatta.

Rómában a felszabadított rabszolga leszármazottainak két nemzedékig kellett várniok, míg polgárjogot nyerhettek. A *patronatus* szokása meg éppen szinte határidő nélkül a felszabadító és utódai függésében tartotta őket. Egy sor germán nép: a frankok, szászok, longobárdok, bajorok körében a rabszolga, ha ki is vált a szolgasorból, ezzel még nem

* *Formularium*: minták okiratok és más írásművek készítéséhez.

került be teljesen a szabadok közé. (...) Leszármazottaival együtt alsóbbrendű jogi helyzetben és továbbra is egykori gazdájához és annak utódaihoz kötött állapotban maradt. Hogy e helyzetből kijusson, ahhoz újabb felszabadításra volt szükség. Meg aztán az olyan békétlen társadalomban, amilyen a barbár királyságoké volt, s olyan államokban, amelyekben a központi hatalom által elvben nyújtott védelem a nevetségességig távoli volt, a teljes személyi függetlenség gyakran inkább kockázattal járt, mint előnnyel. Az akkori ember, főként a közrendű, jobban félt attól, hogy védelem nélkül marad, mint amennyire ellenezte azt, hogy parancsoljanak neki. S az elszigeteltség senkinek nem volt ijesztőbb, mint az egykori rabszolgának, aki törvényes családdal sem rendelkezett. (...)

(...) Mind a felszabadítottak, mind volt uraik érdeke közrejátszott abban, hogy az „engedelmességgel” való szabadítás váljék általánossá, mikor is az engedelmesség persze örökletes jelleget öltött. Az úr néha magának tartotta fenn az újfajta hatalom birtoklását. Néha azonban másnak, a leggyakrabban valamelyik egyháznak engedte át azt. A felszabadítás mint jótett, az utóbbi esetben kettős értékűvé vált, hiszen egyúttal Isten szolgáinak tett adományt is képviselt. Az obsequium ugyanis nemcsak általában jelentett valami alárendeltséget, többé-kevésbé homályos körvonalakkal és vizontszolgáltatásul a támogatás ígéretével, hanem rendszerint igen pontosan meghatározott terheket, amelyeket vagy maga a felszabadító oklevél sorolt fel, vagy a helyben mindenki által ismert szokásjog írt elő. (...)

A kora középkori társadalmi viszonyok a felszabadítás előnyeit az úr számára hangsúlyozottabbá tették, és egyben csökkentették is azokat a hátrányokat, amelyek hosszú időn át velejárói voltak. A rabszolga munkaerejét kezdték mindinkább a szolgáltatások és a robot közvetett módjain felhasználni. A volt rabszolga-bérlő, ha felszabadították, gyakorlatilag továbbra sem nyújtott kevesebbet, mint előbb,

szolgasága idején. Az örökösödési, házassági és egyéb taksák valószínűleg kárpótolták az urat az olyan szolgálatokért, amelyeket csak a rabszolgáktól volt szokás megkívánni.

Megtörtént-e, hogy az urak a felszabadításért azon túl, hogy semmibe nem került nekik, néha még külön is kaptak valamit? Esetleg meg is fizettették a felszabadítást? A rabszolgák nyilván vágytak arra, hogy eltűnjék útjukból az a jogi és morális sorompó, amely elválasztotta őket a szabadoktól. Mint házzal-telekkel bírók, rendelkeztek valami kis vagyonkával is, úgy, hogy valószínűleg meg tudták vásárolni azt, ami oly értékesnek tűnt szemükben. A felszabadító oklevelek, igaz, soha nem jelzik az ilyen fizetséget vagy vételárat. De annak példája, ami utóbb a jobbagyság körül végbe ment, jól mutatja, hogy az ilyen aktusoknál, igyekezve megőrizni a kegyes jó cselekedet látszatát, erősen vonakodtak efféle földhözragadt utalásoktól, még akkor is, ha a valóságnak megfeleltek. Nem lehetetlen tehát, hogy a felszabadítások néha alkalmat adtak véghezvivőiknek arra, hogy azon az időszakos járadékon túl, amellyel a szolgát és földjét terhelték, ez egyszeri alkalommal külön jövedelem-többletet is behajtsanak.

Hogy így történt, nem tudjuk biztosan állítani. Még kevésbé, hogy mily gyakran történt így. Csak annyi bizonyos, hogy az úr e látszólagos vagy tényleges nagylelkűségéből olyan másféle előnyöket kapott, amelyek akkor is igen értékesnek számítottak, ha nem hoztak pénzben kifejezhető összeget. A középkor első századainak e sok téren anarchikus társadalmában a személyes függés kötelékei rendkívül fontossá váltak. A hatalom és tekintély azon múlt, hogy ki tud több embert – nem rabszolgát, hanem szabadot – függő helyzetben maga köré gyűjteni, olyat, aki alkalmas arra, hogy bíráskodó gyülekezetben vagy fegyveres csapatban részt vegyen. Az „engedelmességgel” történt felszabadítás az urak és követőik közti viszony e széles és változatos skáláján helyezkedett el.(...) Minden a gyakorítása felé muta-

tott tehát: a jól felfogott érdek, a hatalmi, vezetői ambíció, sőt még a túlvilági élet gondja is. Nem csoda, hogy száma egyre nőtt.

A rabszolgaság így valami olyan víztartályhoz hasonlított, amely állandóan, egyre gyorsabb ütemben ürült. Ahhoz persze, hogy végleg kiürüljön, az kellett, hogy a rabszolgák fogyását ne pótolja, vagy legalább ne fékezze semmi újabb gyarapodás alul, vagyis, más szóval, hogy a szolganépesség utánpótlása végleg felszámolódjék. Mert ne legyenek illúzióink: ha a nagy rabszolgahad fenntartása nem is állt többé az urak érdekében ugyanúgy, mint egykor, házi inasokat, uradalmi kézműveseket, majorjaikban szolgákat és szolgálókat tovább is tartottak, ágyasokról nem is beszélve. S megvolt a kísértés arra, hogy ezt a személyzetet a rabszolgapiacon szerezzék be. Ez a piac a Karoling-időkben valószínűleg már érezhetően apadni kezdett. De csak a következő századok lehettek tanúi, ha nem is teljes megszűnésének – mert hiszen erre a középkorban nem került sor – legalábbis oly mértékű csökkenésének, hogy ezzel együtt a rabszolgaság gyakorlatilag Európa legnagyobb részében eltűnt, és ott is, ahol még megmaradt, mint munkaerő-forrás meglehetősen jelentéktelenné vált.

III.

A fejlődés e pontjához érve mindenekelőtt egy félreértésnek kell útjába állnunk. A források ugyanis ezt nagyon elősegítik.

Ha XI–XII. századi okleveleket olvasunk, gyakran találkozunk egy társadalmi réteg jelölőjeként azzal a régi szóval, hogy servus. A szótárak ezt rabszolgának szokták fordítani, és joggal akkor, ha antik szövegről van szó. A köznyelvek közül a francia a serf, az olasz a servo kifejezést használja, és ezek egyezése az iratok latin változatával arra vall, hogy a nótáriusok, akik rendszerint purista túlbuzgósággal gyanú-

síthatók, ez alkalommal, ha máskor nem is, az élő szokáshoz alkalmazkodtak akkor, midőn klasszikus kifejezéssel jelölték saját koruk egyik realitását.

Különböző elnevezések alatt – hiszen a középkor jogi szókincsénél mi sem változékonyabb – e szövegekben általában elég jelentős számban találkozunk oly egyszerű sorsú emberekkel, akik a „szabadságtól” megfosztottnak, szolgaságban süllyednek tűnnek. Jóval nagyobb számúak ezek, mint a frank időszak servusai. Néhány olyan vidéken, ahol a társadalmi struktúra fejlődése egészen más úton haladt, ennek nincs nyoma. Így pl. az Északi-tenger alacsony partszegélyén, Frízöld és Dithmarschen között vagy a Skandinávfélszigeten. De megvolt ez nagy területeken Németországban és Itáliában éppúgy, mint Franciaországban és Angliában. E rétegen belül igen különböző eredetű csoportok vegyültek össze. Volt, hogy önmaguk kifejezett felajánlása útján kerültek e rétegbe, a felajánlás állítólag önként történt, de nagyrészt csak a fenyegetés, a védelemre rászorultság vagy egyszerűen az éhség nyomása alatt ment végbe. Volt, még gyakrabban, hogy lassú lesüllyedés eredményeként sok szabad colonus leszármazottja találkozott itt a rabszolga-bérlők és „engedelmesség” mellett felszabadítottak utódaival. E réteg jogilag távolról sem volt egységes. Németországban például több alcsoportját különböztették meg, amelyek mindegyike más jogi jelleggel volt felruházva. Az árnyalatokat azonban mind összefogta egy közös tulajdonság: az, hogy a „szabadnak” minősülő emberektől mindegyiket igen határozott választóvonallal különböztették meg. Az történt hát, hogy a rabszolgaság haladt ilyen nagy léptekkel előre a IX. század óta? Bizonyára nem. Megváltozott azonban a szabadság fogalmának tartalma. És a szolgaságénak is, hiszen az ennek ellenpólusa. Így esett, hogy olyan emberek, akik egykor szabadnak számítottak volna, most, jelentős tömegben, szolgarendűnek kezdték helyzetüket tekinteni.

A szüntelen zavarok, a régi vérségi (vagy annak tekintett)

csoportok felbomlása, a közhatalom már érezhető gyengülése a népvándorlásból kinőtt társadalmakban nagymértékben kifejlesztették a személyes függési viszonyokat. Az állam teljes kiesése folytán, a XI. századtól kezdve, több évszázadra szólón ezek váltak – az immár szűk körre szorítkozó családi, rokoni kapcsolatok mellett – az egyetlen olyan társadalmi összetartó erővé, amelynek jelentősége volt. Az egyén társadalmi helyét magától értetődően úgy határozták meg, hogy annak a függésnek sajátos árnyalatát vették figyelembe, amely, minden esetben, egy nála hatalmasabbhoz fűzte őt. Az emberi kapcsolatok sokféle eredetű szálai között, amelyek akkoriban létrejöttek, hamarosan két kategóriát különböztettek meg. Az egyikbe azok tartoztak, amelyeket az ember elvileg maga, saját jószántából vállalt, úgy, hogy életében aztán többé el nem szakíthatta. Ilyen volt a felső osztályokban a hűbéri viszony, amelynek átöröklése, nemzedékről nemzedékre, a gyakorlatban ugyan megszokott volt és szinte szabályszerű, de sosem jogi kötelezettség. A másik csoportba viszont azok a szálak tartoztak, amelyeket az ember már az anyaméhből készen hozott magával, amelyekhez haláláig alkalmazkodnia kellett, és amelyeket halálakor elkerülhetetlen örökül adott tovább gyermekeinek is. A parasztok között mindig, minden vidéken volt olyan, aki, bár az úrtól kapta földjét, s neki gyakran igen súlyos szolgáltatásokkal tartozott, és ott élt, ahol egyébként is ez az úr gyakorolta a hatalmat, ennek mégis csak olyan körülmények (földje, lakhelye) miatt volt alattvalója, amelyek személyét egyáltalán nem érintették. Ha elhagyta telkét – és ezt szabad volt tennie –, a függés is teljesen megszűnt. Ezek a „vendégek”, hospesek (német jogi kifejezéssel: Gäste, Landsassen) szabadnak számítottak.

Ennek ellenkezőjét, legjobb példaként, a felszabadítottak leszármazottainak esete mutatja. Az apák oly szabadságot nyertek el, amelyet az „engedelmesség” további fenntartása korlátozott. Mivel az így értelmezett alávetés is örökletes

volt, a fiak egy szép napon megszűntek a szabad emberek közé számítani. Ami a rabszolga-bérlőket illeti, jogi állapotuk rabszolga-jellegének elmosódása, amely a középkor küszöbén már megfigyelhető, csak szinte elkerülhetetlen velejárója volt tényleges helyzetüknek, amely a rabszolgákétól már messze állt. Nem meglepő, ha mindinkább kezdtek elveszíteni külön helyüket a más eredetű függő elemek között, akiknek alárendeltsége fokozódott. A közhatalmi intézmények megszűntek, vagy mélyreható átalakuláson estek át, és már nem tudták fenntartani az antik határvonalat az idegen, a rabszolga és a szabad ember között, aki mint szabad egyedül tartozhatik a néphez, s vehet részt bíraskodásban, hadviselésben. (...)

A szolgaság fogalmának és elnevezésének e kiterjesztése mindazon függőségekre, amelyek az embert születése óta és születése következtében kötötték, természet szerint nem tudatosan, elhatározottan történt. Megértenünk nem is nehéz. Hiszen valamiképpen a rabszolgaság volt az ilyenféle kapcsolatok prototípusa. Nem mintha a jobbágy sajátos terhei, minden részletükkel, a rabszolgák helyzetéből következtek volna. Sokkal inkább származtak azokéból, akiket „engedelmisséggel” szabadítottak fel. Az analógiát az örökletesség sugalmazta. A jobbágyot, mint a rabszolgát, valami szinte fizikai végzetszerűség kötötte helyzetéhez, amelyből csak urának kifejezett hozzájárulásával várhatta szabadulását. Ennek az aktusnak az írásba foglalását, régi szóval, most is felszabadításnak nevezték. Ez formáiban, részleteiben továbbra is, hosszú időn át megőrizte a frank, sőt akár a római idők rabszolga-felszabadításainak bizonyos vonásait. Hogy ezeket most már mindenki alkalmazták, aki másnak örökletes alattvalója volt, azt sok minden megkönnyítette. Még az a társadalmi megvetés is, amely a szolgarendű jelzőhöz elitéphetetlenül hozzákapcsolódott. Az örökletesség, vagyis

szabad választás hiánya magában is az alsóbbrendűség jele volt. A jobbágyokat, egészükben, bizonyos olyan polgári és egyházi jogfosztottsággal sújtották, amely egykor a rabszolgákat jellemezte. Tanúságuk szabad emberrel szemben nem volt elfogadható. Nem fogadták be őket az egyházi rendbe. A serf szó maga is sértésnek számított, és alaptalan használatát bíróilag megtorolták. A jobbágy először is egy földesúr jobbágya volt. De jobbágy volt röviden, önmagában is, vagyis egy olyan társadalmi osztály tagja, amely az emberi értékek skálájának legalján helyezkedett el. Az ilyen minősítésű alárendeltség kétségtelenül igen szigorú volt. A köznyelv jól érzékeltette ezt, midőn a jobbágnak igen kifejező neveket adott. Franciaországban „testi tulajdonnak”, Németországban „más ember tulajdonában állónak”, Angliában „kötött embernek” (bondman) nevezték. Ez az alávetettség különböző terhek viselésében jutott kifejezésre, amelyek együttes súlya vitathatatlanul igen nagy volt.

E jobbágy azonban megvetett és szorosan függő helyzete ellenére sem volt rabszolga semmiben. Jogi szempontból sem, mivel bérlőként vagy akár tulajdonosként föld lehetett a kezén, azt adhatta, vehette, és bizonyos feltételek között örökölhette is; aztán mivel hadi szolgálatot teljesített, és helye volt a bíraskodásban is; végül pedig, de főleg, mivel kötelezettségeit, elvben és az erőszaktól eltekintve, szigorúan korlátozta a szokásjog. Még kevésbé volt rabszolga gazdasági szempontból. Munkaerejével már nem ura rendelkezett. Igaz, hogy minden országban volt földesúr, aki hosszú ideig ragaszkodott ahhoz, hogy sürgős szükség esetén joga van jobbágysai munkáját a maga számára igénybe venni. Miért csak a jobbágyok mentesülnének, a hűbérúr minden alárendeltje közül, a különlegesen parancsoló igényű segítség kötelezettsége alól? A követelés adott esetben valóban igen súlyos lehetett. De már magában véve sem akart több lenni, mint kivételes rendszabály. S nem látjuk, hogy nagyon hatásos lett volna. A jobbágyok kétségtelenül idejük nagy ré-

szével is az úrnak tartoztak. De csak kivételes esetben speciálisan szolgarendű munka céljára. Igénybevételük nem annyira szolgálai, mint inkább bérllői minőségükben történt, úgy, mint szabad szomszédaiké, ha telkeik hasonlóak voltak.

Főként azonban, e kötelező munkának, bármi is volt a jogi eredete, időtartamát és olykor felhasználási módját is minden más teherhez hasonlóan meghatározta a hűbéri uradalom saját szokásjoga, olyan előírásokkal, amelyek a frank, de talán már a római időkben gyakorlatilag módosították a rabszolga-bérllő helyzetét. A német Tageschalkok, akiknek mindennap robotolniuk kellett, első pillantásra a rabszolgákhoz egészen közel állónak látszanak; majdnem csak majorsági szolgák voltak, „házzal” bírónak is alig nevezhetők, tekintve, hogy telkük, úgy látszik, csak kunyhóból és egy kis kertből állt. A hasonlóság azonban még itt is csak látszólagos. Valóban minden egyes Tageschalk, tekintet nélkül korára s nemére, naponta megjelent, hogy az uradalmi személyzet tagjaként munkába álljon? Vagy talán inkább csak egy-egy háztartásnak (férfiak, asszonyok, kisebb vagy már felnőtt gyermekek együttesének) kellett e rétegen belül naponta egy munkaerőt kiállítania? A kérdés tisztázatlan, de e második változat, a rabszolgaságtól távolabbi látszik valószínűbbnek.

Az ilyenféle terhek egyébként is igen ritkák voltak. Franciaországban nem is tudok ilyenről. Néhány nap hetenként: ez volt a legnehezebb robot szinte mindenütt. Egyszóval: a jobbágyság vagy helyesebben a feudális birtokrendszer, amelynek a jobbágyság csak egyik velejárója volt, hiába bocsátott a földesúr rendelkezésére egy olyan munkaerő-mennyiséget, amely hosszú időn át igen jelentős vagy éppen igen magas volt, ez az így adódó mennyiség bizonyos határon túl nem volt növelhető. A rabszolga, mint az istállóban álló jószág, ura parancsát várta szüntelen. A robotoló jobbágy, minden szolgarendűsége mellett, olyan munkás volt, aki bizonyos napokon megjelent, majd mihelyt feladatát elvégezte, újra elment.

Hogy a jobbágyság a rabszolgaságtól erősen különbözött, azt a szavak sorsa is jól mutatja. A római servus és örökösei, láttuk, lassan olyan értelmezés felé tolódtak, amely az eredetitől igen különbözött. A régi társadalmi keretek felbomlása módosította olyan kifejezések tartalmát, amelyek eredetileg hasonló jelentésűek voltak, de amelyek további fejlődése után eléggé eltérő irányban haladt. A német Knecht és szinonímája, a Schalk értelme a kontinensen utóbb enyhébbre módosult; általában olyan embert jelentett, aki valakinek a szolgálatában áll. Az angol knight a fegyveres kíséret tagja, utóbb meg éppen lovag lett. A kelta eredetű gall-római vassus vagy vassallus kifejezés, amely valaha minden kétségen kívül rabszolgái jelentett, a francia „vassal” formában végül is a szabad hűbérest jelölte.

A rabszolga [esclave] szó a franciában a X. században kezd megjelenni, majdnem ugyanakkor, mint Németországban s Itáliában. (...) Felbukkanása a köznapi szóhasználatban minden bizonnyal azt a pillanatot jelzi, midőn határozottan kezdett érezhetővé válni a különbség az új típusú jobbágyság és azon másik, régi típusú állapot között, amely az egyik embert valóban a másik tárgyi tulajdonává tette. Ami egyben arra vall, hogy a jobbágyok mellett ekkor még a szó szoros értelmében vett rabszolgák is voltak.

A nyelvészetből azonban nemcsak e két tanulságot meríthetjük. Az esclave szó egy adott társadalmi osztályra csak második jelentésében vonatkozott. Előzőleg ugyanis etnikumot jelölt. E korábbi jelentés emlékét, bár némileg módosult formában, a mai francia nyelv is őrzi még, midőn a népek sorában szlávokról beszél. A jelentésváltozást bizonyára az magyarázza meg, hogy sok ilyen etnikai eredetű ember került ilyen társadalmi helyzetbe. Általában azt mondhatjuk, hogy ha a XI–XII. században Európa nyugati és középső részén még akadnak rabszolgák, ezek majdnem mind idegenek.

E tény, alapjában véve, önmagában még nem ellenkezett a régi, meggyökerezett szokással. Olyan kivételektől eltekintve, mint a büntetés vagy adósság miatti rabszolgasors vagy mint a gyermek eladása a családfő által ott, ahol az atyai hatalom különlegesen erős volt, sem a mediterrán, sem a germán világban nem tartották megengedettnek, hogy rabbá valaki saját törzsbelit tegyen. A rabszolgák többsége fogoly vagy annak gyermeke volt, persze gyakran elég közeli szomszédságból akkor, midőn e társadalmak egy sor kis népre felaprózva éltek. A római birodalom idején pedig a rabszolgák a környező barbár határvidék roppant rezervoárjából kerültek ki. Új jelenség volt a középkorban az, hogy az „idegen” fogalma más, vallási árnyalatot öltött. (...)

Az új felfogás lassan nyert teret, itt előbb, másutt utóbb. Jellemző azonban, hogy azok a háborúk, amelyek Jámbor Lajos utolsó éveitől kezdve rázkódtatták meg a nyugati világot, úgy látszik, nem hozták magukkal emberek rabszolgasorba taszítását. A rabszolga kétségtelenül ekkor is megmaradt a szegényes árucserével rendelkező időszak leggyakrabban gazdát cserélő árucikkei egyikének. Nemcsak a latin és germán kereszténységen belül adták el őket egyik országból a másikba, hanem a külső világ felé is. De az eladottak már nem katolikus születésűek voltak. Vajon Európa (a szó azon szűk értelmében, ahogy mi használjuk itt) milyen külső országokból szerezte azokat az idegen rabszolgákat, akiket részint magának tartott meg, részint pénzért adott tovább?

Sok ilyen, a legtöbb talán, a szárazföldön át Németország keleti határvidékei felől érkezett. A német terület, hogy erre is utaljunk, ekkor még jóval kisebb volt a későbbinél. Kelet felé, a X. századig, nemigen haladt túl nagyjából az Elba, a Saale és a Cseh-erdő által jelzett határvonalon. A szász dinasztia hódításai, e század folyamán, csak annyit eredményeztek, hogy a védelmi vonalat az Elba középső szakaszáig vitték előre, és a jobb parton kissé kitágították azt a zónát, amelyet megerősített helyek biztosítottak. Ezen túl már

a szláv népek idegen, rendszerint ellenséges világa kezdődött.

Itt a X. században két olyan állam alakult, amely elég nagy volt, viszonylag jól szervezett és korán keresztény: Csehország és Lengyelország. Ezeken kívül azonban, főleg Lengyelország és Németország között, még széles olyan vidékek terültek el, amelyeken kis néptöredékek éltek, még majdnem mind pogányként, szüntelen harcban egymással és főként a keresztényekkel. E vidékek remekül alkalmasak voltak arra, hogy zsákmányoló betörések színhelyévé és a rabszolga-utánpótlás forrásaivá váljanak. A német határőrgrófságok urai nemcsak saját házukban s gazdaságukban használták fel a foglyokat, mezőgazdasági munkásként, telkes jobbágyként, házi szolgaként vagy akár ágyasként, hanem áruba is bocsátották őket, s e kereskedelemből szép hasznot biztosítottak maguknak. De a már új hitre tért szláv fejedelmek sem jártak el különül. Az arab utazók szerint Prága a X. században a nagy rabszolgapiacok egyike volt.

E távoli tájak emberhozama széles sugarú kereskedelmet táplált. (...) Sajátos, hogy míg Franciaország várai nemigen őriztek német piacról származó rabokat, azok a karavánutak, amelyek az országon áthaladtak, elég gyakran láttak ilyeneket átvonulni. Legalábbis a X–XI. században ugyanis nagy számban exportálták őket az arab–mohamedán hispaniai területekre, amelyek szokva voltak a rabszolgamunka alkalmazásához, és elég gazdagok is voltak ahhoz, hogy az árut felvegyék. Verdun, a hosszú útvonal közepén, e kereskedelemnek egyik fő központja lett. Kereskedői a felvásárolt fiúkat rendszerint kasztrálták, mielőtt a Pireneusokon túlra továbbították őket, hogy így magasabb árat kapjanak értük a háremek uraitól. Más rabokat, minden valószínűség szerint, a Levante piacain adtak el. S alig hihető, hogy ne akadt

volna sok innen származó rabszolga azok között, akiket Velence szállított hajóin Bizáncba s feltehetően Egyiptomba is.

Európa nyugati és középső részén tehát, egészében véve, a korai középkor folyamán mindig voltak rabszolgák. A IX–XII. században azonban ezek száma igen csekély volt. Csekélyebb, mint utóbb, a földközi-tengeri kereskedelem nagyobb arányú kibontakozása után. Egészen nagy vidékeken, köztük Franciaországban, nem játszottak gyakorlatilag szerepet. Még ahol viszonylag többen lehetett belőlük találni, ott is hamar megritkították soraikat a felszabadítások. Mert ugyanazok az indokok, amelyek az előző időszakban ezeket előidéztek, ekkor is tovább hatottak. Sem a német háttörőgrófságok, sem Kasztília vagy Aragónia hűbérurairól nem tartottak nagy mezőgazdasági üzemeket, amelyek bandaszámra igényeltek volna rabszolga-munkaerőt. S tudjuk, hogy a rabszolga-bérlő mily könnyen vált ki, a dolgok természete folytán, az igazi rabszolgalétből. Ott, ahol a helyi viszonyok lehetővé tették, hogy a foglyokat az egyház tilalma nélkül rabszolgaként kezeljék, a jómódúak a rabszolgaság segítségével olcsó munkaerőt találtak háztartásuk számára, néha talán még műhely fenntartására is. A kereskedő számára kényes árucikk volt a rab, s egyben jó csereeszköz is külföldi országok felé. Termelőerőként azonban már nem jött számításba.

Ennek a gazdasági struktúra alapjaiban végbemenő, mély és lassú változásnak bizonyos következményei túllépték a gazdaság körét. Bármekkora is volt egyes társadalmi osztályok nyomora és az a megvetés, amellyel ezekre a gazdagok néztek, és amelyet ébren tartott, régi jogi értelmétől eltávolodva, már a „szolgarendű” jelző továbbélése is, mégsem volt egészen mindegy, hogy most már senki, legalábbis senki olyan, aki valódi kereszténynek minősült, nem volt törvényesen

mások vagyontárgyának tekinthető. Persze a középkor, amelynek társadalmi erkölce igazán nem volt gyengéd, a rabszolgasággal szakítva nem számolta fel, és nem is tett úgy, mintha fel akarná számolni a helyzeti vagy születésbeli egyenlőtlenségeket. De ezeknek is, mondhatjuk így, embe-ribb árnyalatot adott. A demográfiai következmények könnyebben észlelhetők. A rabszolga-munkaerő jelentősége a római világban és a rabszolgakereskedelem széles akcióköre a népességben oly keveredést hozott magával, amelynek fontossága nem hangsúlyozható eléggé. Hány olyan szabad család élt Gallia földjén a IV. században, amely a legkülönbözőbb és legtávolabbi országokból odakerült rabszolgáktól származott! Miután a messziről érkezők ez áradata elapadt, a rabszolga nélküli társadalmak sokkal kisebb mértékben frissítették fel vérüket. E szempontból is, mint annyi másból, az európai civilizáció e századok alatt úgy szilárdult meg, hogy mintegy önmagába zárult.

A FEUDÁLIS TÁRSADALOM*

AZ UTOLSÓ INVÁZIÓK

„Látjátok, mint dűl az Úr haragja... Csupa elnéptelenedett város, földig rombolt vagy porig égett kolostor, kietlen pusztává vált mező... Az erős mindenütt elnyomja a gyengét; az emberek, akár a tenger halai, egymást falják fel összevissza.” Így panaszkodtak 909-ben a reimsi tartomány Troslyban összegyűlt püspökei. A IX. és X. század irodalmában, az oklevelekben, a zsinatok határozataiban újra meg újra felhangzik ez a panasz. Ha eltekintünk is az egyházi szónokokra jellemző pesszimizmustól és pátosztól, jóval többet kell látnunk ebben a szünet nélkül hangoztatott témában (számos tény bizonyítja ezt) pusztá közhelynél. Kétségtelen, hogy ebben a korban a látni és összehasonlítani tudók – és ilyenek voltak a papok – úgy érezték: a zűrzavar és az erőszak gyűlöletes légkörében élnek. A középkori feudalizmus hallatlanul zavaros korszak méhében született meg. Bizonyos mértékben e zűrzavarok szülték. Márpedig a viharos légkört kialakító és szító okok között voltak olyanok is, amelyeknek semmi közük az európai társadalmak belső fejlődéséhez. A germán invázió kohójának izzásában a néhány évszázada kialakult új nyugati civilizáció ostromlott várhoz

* *La société féodale. La formation des biens de dépendence. Les classes et le gouvernement des hommes* (Párizs, 1939. 1940², 1966³, 1967⁴, 1968⁵). A fordításunkban közölt részek: (az 1968-i kiadásban) 23–24, 90–119, 212–240, 335–353, 410–433, 489–493, 564–569, 603–612. l.

hasonlított, pontosabban: olyan várhoz, amelynek nagyobbik felét már elfoglalták. Egyszerre három oldalról támadták: délen az iszlám hívei, az arabok és követőik; keleten a magyarok; északon a skandinávok. (...)

Egy provence-i domb tetején tanyát ütő maroknyi bandita majd száz éven át tarthatott bizonytalanságban egy hatalmas hegyvidéket, torlaszolhatott el, félig-meddig, a kereszténység számára életfontosságú utakat; sztyeppi lovasok kis csapatai még hosszabb ideig keresztül-kasul pusztíthatták a Nyugatot; Jámbor Lajostól az első Capeting-uralkodókig, sőt, Angliában egészen Hódító Vilmosig, a germán, gall és brit partokon évről évre büntetlenül partra szállhattak északról jött hajóikból a fosztogatásra kész hordák; súlyos váltságdíjakkal kellett lecsillapítani e különféle rablókat, a legfélelmetesebbeknek végül is jelentős földterületeket kellett átengedni: mindezek igen meglepő tények. Ahogyan a betegség kifejlődése felfedi az orvos előtt a test titkait, úgy válik a történész számára az érintett társadalom tekintetében szimptomatikussá a katasztrófa diadalútja.

A tenger felől kaptak erősítést Le Freinet szaracénjai, a tenger hullámai vitték a vikingek vitorlásait jól ismert vadászterületeikhez. A pusztítás megelőzésének biztos módja nyilvánvalóan az lett volna, ha lezárják a tengert a támadók előtt. Jó példát adnak erre a pireneusi-félszigeti arabok, akik kizárták a skandináv kalózokat a déli vizekről, majd az Alfréd király által végre létrehozott flotta győzelmei s az olasz városok, amelyek a XI. században megtisztították a Földközi-tengert. A keresztény hatalmak – kezdetben legalábbis – szinte kivétel nélkül képtelennek bizonyultak erre. Nem a távoli görög flotta segítségével könyörögtek-e a ma halászfalvakkal teleszórt provence-i partvidék urai? Nem magyarázat az, hogy nem voltak hadihajóik. A hajózás akkori állapotában bizonyára elég lett volna, ha lefoglalják a halászbárkákat és a kereskedőhajókat; szükség esetén tökéletesebbek építésére igénybe vehették volna hajóácsok szol-

gálatait, bármelyik tengerésznépességből futotta volna legénységre. A Nyugat azonban, úgy tűnik, teljesen elszokott a tengertől; ez a negatívum nem is éppen a legérdektelenebb felismerés a barbár betörések korának történelmében. A római korban közvetlenül az öblök partjára települt provence-i falvak mind a szárazföld belseje felé hátráltak. Elgondolkodtató Alkuin egy mondata abból a leveléből, amelyet Northumbria királyának és előkelőinek írt az első normann fosztogatás (Lindisfarne) után: „Soha nem hittük volna, hogy ilyen hajózás lehetséges.” Pedig csupán az Északi-tengeren keltek át! S amikor, csaknem száz év múltán Alfréd elhatározta, hogy a tengeren száll harcba az ellenséggel, legénységének egy részét Frízföldön kellett toboroznia, ahol a lakosság már hosszú ideje gyakorolta az északi partok mentén a kereskedelmi hajózás mesterségét, amellyel a szomszéd népek lassan-lassan felhagytak. Csak dédunokája, Edgar (959–975) hozta létre a hazai flottát. Gallia még ennél is sokkal lassabban szánta rá magát, hogy felemelje tekintetét, s a sziklákon és dűnéken túlra nézzen. Jellemző, hogy a francia tengerészeti szókincs jelentős hányada, legalábbis a nyugati oldalon, csak nagyon kései eredetű, és skandináv, illetve angol jövevény.

Partraszállás után már nagyon nehéz volt megállítani a szaracén vagy normann hordákat, akárcsak a magyarokat. Csak ott könnyű a rendfenntartás, ahol az emberek közel élnek egymáshoz. Márpedig ebben a korban, még a legkedvezőbb helyzetben levő területeken is, mai mértékkel mérve igen csekély volt a népsűrűség. Mindenütt pusztaság, mezők, erdők – megannyi szabad út a rajtaütésre. Az ingoványos, sűrű erdőség, amely egy napon a menekülő Alfréd királyt oltalmazta, éppoly alkalmas volt a betolakodók vonulásának fedezésére is. Lényegében ugyanebbe az akadályba ütköztek a közelmúltban tisztjeink, amikor a marokkói határvidék vagy Mauritánia területén akarták a biztonságot fenntartani. A középkorban persze megsokszorozta a nehézségeket az

a tény, hogy egyszerűen nem volt semmiféle felső hatóság, amely képes lett volna hatásos ellenőrzést gyakorolni a hatalmas területek felett.

Sem a szaracénok, sem a normannok fegyverzete nem volt különb, mint ellenfeleiké. A vikingek sírjaiban talált legszebb kardokon frank mesterjegyek vannak. A skandináv mondák minduntalan „flandriai kardokról” énekelnek, és előszere-tettel tesznek „welsch* sisakot” hőseik fejére. A magyarok, a sztyeppek beszáguldói és vadászai, valószínűleg jobb lovasok és főleg jobb íjászok voltak, mint a nyugatiak; rendezett ütközetben mégis több ízben maradtak alul. Ha a hódítók katonai fölényrel rendelkeztek, ez sokkal inkább társadalmi, mintsem technikai eredetű volt. A magyarokat, akárcsak később a tatárokat, életmódjuk készítette fel a háborúzásra. „Ha az ellenfelek számban és erőben egyenlők, az nyer, aki jobban hozzászokott a nomád életmódhoz.” Ibn-Khaldun arab történetíró tette ezt az észrevételt, amely erre a korra szinte egyetemes érvényű: legalábbis addig, amíg a letelepült népek nem részesülhettek a tökéletesített politikai szervezet és a tudományos alapokon álló fegyverkezés nyújtotta előnyökből.

A nomád ugyanis „született katona”, bármikor kész a csatára a maga egyszerű eszközeivel: lovával, felszerelésével, élelmiszerkészletével; ösztönös stratégiai készsége van, amely általában nagyon nem jellemző a letelepült emberre. A szaracénok, s főleg a vikingek, már induláskor a harcra készülve osztották alakulatokba embereiket. Mit is tehetett e merészen támadó csapatok ellenében a már előzőnlőtt ország négy sarkából sebtében összeverbuvált alkalmi népfölkelés? Hasonlítsák csak össze az angol krónikák elbeszéléseiben a here – a dán sereg – elevenségét az angolszász fyrd ügyefogyottságával! Emezt a nehézkes sereget csak úgy lehetett rávenni egy kissé is elhúzódó hadviselésre, hogy ha közben gyakori

* A szó idegent, főleg latint, itáliait jelent.

csapatváltások révén minden ember számára lehetővé tették időnként a hazatérést. Igaz, ez a kontraszt főleg kezdetben volt ilyen éles. Amint a vikingek lassan földművesekké, a magyarok a Duna körül paraszttokká váltak, új gondok kezdtek nehezíteni mozgásukat. De létrehozva a hűbérest és a hűbért, nem teremtette-e meg a Nyugat is már korán a maga hivatásos harcosainak osztályát? Ez a hadigépezet azonban szinte mindvégig képtelen volt hatásos ellenállás kifejtésére, s ez igen sokat mond a belső hibákról.

De hát, hajlandók voltak-e egyáltalán a harcra e hivatásos katonák? „Mindenki menekül” – írta 862 körül egy Ermentarius* nevű szerzetes. És valóban, az első betolakodók láttán még a látszólag legharcedzettebb emberek is olyan páni félelembé estek, amelynek bénító hatása akaratlanul is azoknak az etnográfusoknak az elbeszéléseit juttatja eszünkbe, akik arról számolnak be, hogy milyen eszeveszett menekülésbe kezd néhány, egyébként igen harcias törzs, ha idegent pillant meg. A már ismert veszéllyel bátran szembeszálló, egyszerű lelkek nem tudják elviselni a meglepetést, a megmagyarázhatatlant. Figyeljék csak meg: milyen zavart hangon jegyzi meg röviddel az esemény után, elbeszélve a normann hajók 845. évi felnyomulását a Szajrán, a saint-germain-des-prés-i szerzetes, hogy „ehhez hasonlót még sohasem láttak, és nem is olvastak a könyvekben”. Ezt az izgulékonytságot csak fokozta a legendák és az apokalipszis alkotta légkör. Rémi d’Auxerre számol be arról, hogy „számtalanul sokan” Góg és Magóg népét, az Antikrisztus előhírnökeit vélték a magyarokban felfedezni. Általánosan elterjedt az a hit, hogy e csapások Isten büntetését jelentik, s ez előtt mindenki fejet hajtott. Alkuin a lindisfarne-i katasztrófa után Angliába küldött leveleiben mást sem tesz, mint erényre és megbánásra int – az ellenállás megszervezéséről szót sem ejt. Itt

* *Monuments de l’histoire des abbayes de Saint-Philibert*, éd. Poupardin, 62. l.

azonban megint csak a legrégebb korszakból származnak a gyáva meghunyászkodás legveretesebb példái. Később kicsit összeszedték magukat.

Az igazság az, hogy a vezetők sokkal inkább voltak képesek a harcra, ha saját létük és javaik forogtak kockán, mint arra, hogy módszeresen megszervezzék a védekezést, és – kevés kivételtől eltekintve – hogy megértsék a közös és egyéni érdek közötti kapcsolatokat. Ermentariusnak teljesen igaza van, amikor a skandináv győzelem okai között a keresztények nyúlászúsága és „kábultsága” mellett megemlíti „viszályaikat” is. Itália egyik királya szövetekezett a freinet-i szörnyű banditákkal; egy másik itáliai király, I. Berengár magyarokat fogadott szolgálatába, egy aquitaniai király, II. Pippin pedig normannokat; a párizsiak 885-ben a vikingeket küldték Burgundia ellen; Gaeta városa, amely hosszú ideje szövetségben állt a Monte Argentó-i szaracénokkal, csak föld és arany ellenében volt hajlandó támogatni a harmiák elűzésére alakult ligát – ezek az epizódok, sok más között, különösen kegyetlen fénybe állítják a kor gondolkodásmódját. Vajon megpróbálkoztak-e, mindennek ellenére, az uralkodók a harccal? Vállalkozásaik gyakran értek olyan véget, mint 881-ben III. Lajosé, aki várat építtetett az Escautnál [Schelde], hogy elzárja a normannok útját, de „képtelen volt őrséget találni”. Nemigen akad királyi sereg, amelyre nem állna az, amit egy párizsi szerzetes mondott, nem minden optimizmus nélkül, a 845-ös toborzásról: „az összehívott harcosok közül sokan eljöttek, de nem mind”. (...) De minden bizonnyal Nagy Ottó esete a legjellemzőbb, aki, noha korának egy uralkodója sem vetekedhetett az ő hatalmával, képtelen volt összegyűjteni egy kis sereget, amely támadásával véget vethetett volna a freinet-i botránynak. Angliában Wessex királyai a végső összeomlásig bátor és hatásos harcot folytattak a dánok ellen, akárcsak Németországban Ottó a magyarok ellen, a kontinens egészét tekintve azonban csak a kis urasági birtokokból fokozatosan meg-

születő tartományi hatalmak fejtettek ki igazi ellenállást, erősebbek lévén a királyságoknál – mivel sokkal közelebb álltak az emberanyaghoz, és nem voltak túlságosan ambiciózus terveik.

Bár nagyon tanulságosak az utolsó inváziók is, mégsem lenne helyes, ha a tanulságok miatt nem fordítanánk kellő figyelmet a még sokkal jelentősebb tényre: a betörések megszűnésére. Eddig az idegen hordák pusztításai, a népek vándorlásai szőtték a Nyugat történelmének fonalát. Mostantól mentesült ettől a Nyugat. S ebben különbözik nagyjából a világ többi részétől. A tatárok és a törökök később is épp hogy csak súrolni fogják határait. Tény, hogy nem lesz hiány belső viszálykodásban, de külső hatástól függetlenül. Ebből adódik, hogy a kultúra és a társadalom fejlődése sokkal szabályosabb lehet, miután nem töri meg sem külső támadás, sem idegen emberáradat. (...)

A FEUDALIZMUS KÉT IDŐSZAKA: ANYAGI FELTÉTELEK

Egy társadalom irányító intézményeinek rendszere végeredményben csak úgy magyarázható meg, ha ismerjük az egész emberi környezetet. A munkahipotézis, amely arra készítet, hogy a hús-vér embereket fantomokká: homo oeconomicusszá, philosophicusszá, juridicusszá daraboljuk, szükséges, de csak akkor fogadható el, ha nem engedjük, hogy lóvá tegyen bennünket. Ezért, bár jelentek meg a középkori társadalom különböző oldalait vizsgáló kötetek, mégsem volt az az érzésünk, hogy a miénktől eltérő szemszögből írt munkák feleslegessé tennék azt, hogy felidézzük az európai feudális társadalom történelmi klímájának alapvető jellegzetességeit. Vajon van-e szükség erre? E tanulmány írása közben egyáltalán nem pályáztunk arra, hogy az itt röviden felvázolt tényeknek valamiféle csalóka elsőbbséget biztosítsunk. Ha

más-más csoporthoz tartozó jelenségeket vetünk össze, például a népesség bizonyos fajta megoszlását bizonyos jogi formákkal – akkor az ok és az okozat kényes problémájával találjuk szembe magunkat. Ha két olyan jelenségcsoportot állítunk egymással szembe, végigkövetve sokszor évszázados fejlődésüket, amelyek eleve eltérnek egymástól, nem mondhatjuk, hogy „ezen az oldalon van az összes ok; a másikon pedig az összes okozat”. Teljesen értelmetlen lenne ez a mechanikus kettéosztás. Hiszen a társadalom, akárcsak a lélek, állandó kölcsönhatások szövedéke. Minden kutatómunka azonban egy bizonyos tengely körül forog. Lehet, hogy a gazdaság és a mentalitás története más témát vizsgáló kutatások számára végpontnak számít, a társadalmi struktúra története számára mindenképpen kiindulópontnak. (...)

Súlyos tévedés lenne azt hinnünk, hogy a „feudális civilizáció” időben egységes tömböt alkot. A XI. század közepe felé azt látjuk, hogy egy sor nagyon mély és nagyon átfogó átalakulás megy végbe, amelyeket az inváziók megszűnése váltott ki, vagy legalábbis tett lehetővé, de mivel a változások ennek a nagy eseménynek az eredményei, csak néhány generációval később jelentkeznek. Ez persze nem törést jelent, hanem irányváltozást, amely, a vizsgált országtól és jelenségektől függően, az elkerülhetetlen időeltolódás ellenére, fokról fokra elérte a társadalmi tevékenység szinte valamennyi területét. Egyszóval: két egymást követő, árnyalataiban igen eltérő „feudális” korszak létezett. A következőkben nemcsak a két korszak közös vonásait igyekszünk majd megvilágítani, hanem a közöttük levő különbségeket is.

A FEUDALIZMUS ELSŐ IDŐSZAKA: A NÉPSŰRŰSÉG

Még megközelítő adatokkal sem tudunk és sohasem fogunk tudni szolgálni az első feudális korszak lakosságáról Nyugat-Európában. Minden bizonnyal jelentős helyi eltéré-

sek voltak, s az eltéréseket állandó jelleggel növelték a lökés-szerű társadalmi viszályok. Az ibériai fennsíkoknak a kereszténység és az iszlám határán valósággal sivatagnak tekinthető, kietlen, hatalmas „senki földjéhez” képest, valamint a régi Germaniához képest, ahol csak lassan gyógyultak az elmúlt kor népvándorlásai által ütött sebek, Flandria vagy Lombardia vidékei viszonylag kedvező helyzetben voltak. Bár ezek a különbségek igen lényegesek, és minden vonatkozásban lényeges hatást gyakoroltak a társadalomra, az alapvető vonás a demográfiai görbe egyetemes és mély hanyatlása. Minden jel szerint hasonlíthatatlanul kisebb volt az Európát lakó emberek száma, mint a XVIII., sőt a XII. század óta bármikor; sokkal kevesebben éltek a nemrég még római hódoltság alá tartozó területeken is, mint a birodalom fénykorában. Üres telkek, kertek, sőt mezők, legelők ékelődtek mindenfelől a házak közé még a városokban is, amelyek közül a legjelentősebb sem számlált többet néhány ezer lélek-nél.

A csekély népsűrűséget még az is súlyosbította, hogy igen egyenlőtlen volt az eloszlása. A természeti feltételek és a társadalmi szokások csak fokozták a települési rendszerek közötti mély különbségeket. A családok, vagy legalábbis egyesek közülük széttelepültek, messze egymástól, mindegyik saját birtokára, mint Limousinban, vagy éppen ellenkezőleg majd mindnyájan falvakba tömörültek, így Île-de-Francia-ban. Általában azonban az urak nyomása, valamint a biztonság óhajta megakadályozta a nagymértékű szétszóródást. A kora középkor zűrzavarai gyakran gyűjtötték össze az embereket. E tömörítésben az emberek szoros közelségben éltek. A településeket azonban nagy távolságok választották el egymástól. A létfenntartáshoz a lakosok számára viszonyítva sokkal nagyobb területű szántóföldre volt szükség mint ma, mivel a földművelés akkoriban több területet igényelt. A rosszul szántott, kevésbé trágyázott földeken nem termettek sem dúsan, sem sűrűn a kalászosok. És, ami

különösen fontos, sohasem arathatták egyszerre az egész határt. A fejlett nyomásos gazdálkodás megkívánta, hogy évenként a művelt föld felét vagy harmadát pihenni hagyják. Az ugar és a vetés gyakran minden szabályszerűség nélkül váltogatva egymást, több időt hagyva a vadon termő, mint a termesztett növényzet fejlődésére: a szántóföld nem volt egyéb, mint a szűzföld ideiglenes és rövid ideig tartó meghódítása. Így a természet újra meg újra magához kaparinthatta a győzelmet a termőföldeken, amelyeket körülvettek és beléjük is hatoltak a végeláthatatlan erdők, cserjések, puszták, hatalmas vad vidékek; ez utóbbiakon előfordult ugyan egy-egy emberi lakos: szénégető, pásztor, remete vagy csavargó, azonban csak úgy élhetett itt, ha vállalta, hogy hosszú időre elszakad társaitól.

KÖZLEKEDÉS, ÉRINTKEZÉS

Az így szétszóródott embercsoportok között nem volt könnyű az érintkezés. A Karoling-birodalom összeomlása egyben az utolsó olyan hatalom végét is jelentette, amely elég okos volt ahhoz, hogy törődjék a közmunkákkal, s elég erős, hogy legalább néhányat el is végeztessen. Karbantartás híján még a régi római utak is tönkrementek, miután nem voltak olyan tartósak, mint ahogyan sokan gondolták. Sok átkelőhelyen hiányoztak a hidak, amelyek javításával senki sem törődött. Tegyük még ehhez a közbiztonság hiányát, amelyet megnövelt az elnéptelenedés, ezt meg részben maga a rossz közbiztonság idézte elő. Milyen nagy meglepetést kelt 841-ben Kopasz Károly udvarában, amikor Troyes-ba érkeznek azok a követek, akik Aquitaniából a királyi ékszereket hozzák a fejedelemnek: ily csekély számú ember, ily nagy értékű poggyással akadálytalanul tette meg az utat a mindenütt rablóbandáktól hemzsegó tájakon! Az angolszász krónikás már sokkal kevésbé csodálkozva meséli el, miként tartóz-

tatta fel, és sarcolta meg egy maroknyi rabló 1061-ben Anglia egyik leghatalmasabb főurát, Tostig grófot Róma közvetlen közelében.

Mai szemmel rendkívül lassúnak tűnik az utazás ebben a korban. De nem vált sokkal gyorsabbá a középkor végén, sőt még a XVIII. század küszöbén sem. A mai viszonyoktól gyökeresen eltérő módon a tengeren érték el a legnagyobb utazósebességet. Ha a hajó napi 100–150 km-t tett meg, ez egyáltalán nem jelentett különleges rekordot, természetesen akkor, ha a széljárás nem volt túl kedvezőtlen. A szárazföldön napi átlagban úgy 30–40 km-t tettek meg. Ez azokra az utazókra vonatkozik, akiknek nem volt különösebben sietős dolguk: kereskedőkaravánokra, egyik kastélyból a másik kastélyba, egyik apátságból a másik apátságba igyekvő hűbérurakra, nehéz felszereléssel vonuló seregekre. Egy futár vagy egypár mindenre elszánt ember, ha nem kímélte magát, akár a dupláját vagy még többet is meg tudott tenni. VII. Gergely pápa Rómában 1075. december 8-án keltezett levele a következő év első napján már megérkezett a Harz hegység lábánál fekvő Goslarba; ha légvonalban számítjuk a távolságot, akkor is 47 km-t tett meg naponta a hírvivő – a valószínűleg persze ennél jóval többet. Hogy ne legyen se túl lassú, se túl fárasztó az utazás, lóra vagy szekérre kellett szállni: a ló és az öszvér nemcsak gyorsabban halad, mint az ember, hanem jobban is bírja a rossz utat. Így az egyes területek közötti összeköttetés időnkénti megszakadása sokkal gyakrabban következik be takarmányhiány, mint a rossz időjárás miatt; a Karoling-missusok* azon voltak, hogy csak akkor induljanak körútjukra, amikor már nagyra nőtt a fű. Akár a mai Afrikában, a gyakorlott gyalogos meglepően nagy távolságokat tudott megtenni néhány nap alatt, és egynéhány

* Missus, missus dominicus: királyi küldött; a missusok Nagy Károly birodalmában a grófok és más tisztségviselők tevékenységének felügyelői.

akadállyal valószínűleg gyorsabban birkózott meg, mint a lovas. Amikor Kopasz Károly második itáliai hadjáratára készülődött, úgy tervezte, hogy részben gyalogos futárokkal teremti meg az összeköttetést Galliával az Alpokon keresztül.

Az utak és csapások rosszak voltak és kevésbé biztonságosak, de mégsem néptelenek. Éppen ellenkezőleg. Ott, ahol nehéz a szállítás, az ember számára egyszerűbb odamenni a tárgyhoz, mint elérni azt, hogy a tárgy jöjjön el hozzá. És főleg: az emberek közötti személyes kapcsolatot nem helyettesíthette semmiféle intézmény, semmiféle technika. Lehetetlen lett volna egy palota belsejéből kormányozni az államot. Az uralkodók szünet nélkül lovon ülve járták be országukat, más mód nem volt arra, hogy kézben tartsák. Az első feudális korszak királyai a szó szoros értelmében agyonutazták magukat. Például egyetlen – egyáltalán nem rendkívüli – esztendő lefolyása alatt, 1033-ban II. Konrád császár először elmegy Burgundiából a lengyel határig, majd onnan Champagne-ba, hogy aztán végül visszaforduljon Lužicéba. A főurak kíséretükkel állandóan úton voltak, egyik birtokukról a másikra vonulva. És ez nemcsak a felügyelet miatt volt így. Helyben kellett elfogyasztaniuk az élelmiszereket, amelyeket bonyolult és költséges lett volna szekerekkel közös gyűjtőhelyre fuvarozni. A kereskedők „lábukat lejáró” házaló árusok voltak, hegyet-völgyet beutazva kergették szerencséjüket, mivel sehol sem rendelkeztek megbízottal, akire rábíráthatták volna a vásárlás és az eladás gondját, és mivel nagyjából bizonyosak lehettek abban, hogy egy helységben sosem találhatnak elegendő nyereséget nyújtó vevőkörre. A tudományt és aszkézist szomjúhozó deák átkutathatta egész Európát, míg rátalált a kívánt mesterre: Gerbert d'Aurillac a Pireneusi-félszigeten tanulta a matematikát, és Reimsben a filozófiát; az angol Stephen Harding a burgundiai Molesmes apátságában találta meg a tökéletes szerzetesi életet. Előtte Szent Odo, Cluny későbbi apátja egész Fran-

ciaországot bejárta azzal a reménnyel szívében, hogy legalább egy rendházat lel, ahol a szabályok szerint élnek.

Annak ellenére, hogy a bencés rend törvénye régóta ellenszenvvel viseltetett a „csavargókkal” (gyrovagus), a rossz szerzetesekkel szemben, akik szünet nélkül „kóborolnak körbe-körbe”, az egyházi életben minden kedvezett ennek a nomád életnek: az egyház nemzetközi jellege; a latinnak mint közös nyelvnek a használata a tanult papok és szerzetesek körében; a rendházak közötti szoros kapcsolatok; az egyházi birtokok szétszórtsága; és végül az egyházat időnként megmozgató reformok, amelyek az új szellem által először megérintett helyeket olyan hívogató tűzhelyekké változtatták, ahová mindenhonnan eljöttek a jó regulát keresők, és olyan kisugárzó központokká, ahonnan a zélóták elindultak a katolicizmus meghódítására. Hány külföldit fogadtak így Clunyben! S hány barát rajzolt ki Clunyból idegen országok felé! Hódító Vilmos uralma alatt itáliaiak vagy lotaringiaiak álltak Normandia szinte minden olyan egyházmegyéjének, minden olyan nagyobb apátságának élén, amelyet elértek a gregoriánus szellem [a XI. sz.-i egyházi reform] első hullámai; Maurille, Rouen érseke Reimsben született, s mielőtt elfoglalta volna érseki székét Neustriában, tanult Liègében, tanított Szászországban, és remete volt Toscanában.

De az egyszerű szegény emberek sem hiányoztak Nyugat országútjairól: szökevények, akiket a háború vagy az ínség kergetett; kalandkeresők, félig katonák, félig rablók; parasztok, akik jobb életre vágyva azt remélték, hogy szülőhazájuktól távol megművelhető földeket találnak; végül pedig zarándokok. Maga a vallásos mentalitás is világlátásra ösztönözte a jó keresztényeket, akik közül sokan – papi és világi emberek egyaránt – úgy vélték, hogy testi és lelki üdvösségüket csak egy nagy utazás árán vásárolhatják meg.

Gyakori megfigyelés: a jó utak sajátossága, hogy vonzásuk úrt támaszt körülöttük. A feudalizmus korában, amikor minden út rossz volt, nemigen akadt olyan, amelyik így ki-

sajátította volna magának a forgalmat. A domborzati viszonyok, a hagyomány, itt egy vásár, amott egy szentély, természetesen előnyös helyzetbe juttattak bizonyos útvonalakat. Ez az előny azonban sokkal mulandóbb volt, mint néha az irodalmi és esztétikai hatások kutatói gondolták. Egy véletlen esemény, gazdasági fordulat – például egy pénzzavarral küszködő uraság által kivetett vám – elég volt ahhoz, hogy eltérítse a forgalmat, néha hosszú évekre. Méréville urai, egy rablólovag-család, várat építettek a régi római országúton –, néhány mérfölddel odébb rendház épült Touryban, ahol viszont szíves fogadtatásban részesültek a kereskedők és zarándokok; és ez már elég volt ahhoz, hogy a Párizsból Orléans-ba vezető út Beauce vidéki szakasza végérvényesen nyugat felé forduljon, elhagyva az antik kockaköveket. És ami a legfontosabb: az indulástól egészen az érkezésig az utas szinte mindig szabadon választhatott több útvonal között. Egyszerűen, a forgalom nem terelődött néhány főútvonalra, hanem szeszélyesen oszlott el a sok-sok kis úton. Lehetett bármilyen félreeső helyen is egy vár, városka vagy kolostor, mindig számíthatott néhány arra tévedő látogatására, tehát a nagyvilággal való élő kapcsolatra. Ritka volt viszont az olyan hely, ahol rendszeresen ismétlődtek e látogatások.

Így tehát az országúton leselkedő veszélyek és akadályok egyáltalán nem gátolták az utazást. Viszont minden egyes utazás az expedíció, majdnem a kaland jellegét öltötte. Az emberek, akik így a szükség kényszere alatt nem riadtak tehát vissza a hosszabb utazásoktól – talán még kevésbé, mint a hozzánk közelebb álló századokban –, nem vették szívesen a rövidebb, ismétlődő utazgatásokat, amelyeken mai életünk alapul; különösen akkor, ha egyszerű körülmények között dolgozó emberekről volt szó, akiket mesterségük egy helyhez kötött. Ez a magyarázata a számunkra furcsának tűnő struktúrának, amely a kor kommunikációját jellemzi. Alig lehetett olyan földdarabka, amelyet ne érintett volna olykor-olykor ez az egész társadalmat átható, állandó, de ugyanak-

kor szeszélyes Brown-mozgás.* Viszont két egymáshoz közel fekvő település között sokkal lazább volt a kapcsolat, sokkal nagyobb volt az emberek közötti távolság, mint napjainkban. Nézőpontunktól függően, egyik pillanatban úgy látjuk, hogy a feudális Európa civilizációja csodálatosan egyetemes, a másik pillanatban az emberek végletes elszigeteltsége tűnik szemünkbe. Az ellentét forrását mindenekelőtt a kommunikáció rendszerében kell keresnünk, amely kedvező az eszmeáramlatok nagy hatósugarú propagálása számára, de akadályozza a szomszédi kapcsolatok egységesítését célzó folyamatot.

A feudalizmus korában az egyetlen végig rendszeresnek mondható postai összeköttetés Velencét és Konstantinápolyt kapcsolta össze. Nyugaton az ilyesmi gyakorlatilag ismeretlen maradt. A Karolingok még megkísérelték, hogy biztosítsák a provinciákkal való összeköttetést a római kormányzat által örökül hagyott mintára, de az utolsó próbálkozások a birodalommal együtt elhaltak. Jellemző az általános dezorganizációra, hogy a német uralkodók, a Karoling-birodalom és birodalmi törekvések törvényes örökösei, nem voltak elég hatalmasak vagy intelligensek ahhoz, hogy feléleszszék ezt az óriási területek kormányzásához nélkülözhetetlen intézményt. A fejedelmeknek, főuraknak és főpapoknak egyaránt alkalmi futárt kellett indítaniuk levelezésük lebonyolítására. Az alacsonyabb rangú emberek pedig az arra járó utasokat kérhették meg erre, mint például a galíciai Santiago felé igyekvő zarándokokat. Mivel ezek az üzenetvivők viszonylag lassúak voltak, azonkívül úton-útfélen mindenféle baj leselkedett rájuk, csak a helybeli hatalom volt hatékony. Miután a nagy fejedelmek helytartói állandóan olyan helyzetbe kerültek, hogy maguknak kellett a legsúlyo-

* A folyadékokban v. gázokban lebegő mikroszkopikus részek rendszertelen mozgása; Robert Brown (1773–1858) skót botanikus mutatta ki.

sabb döntéseket meghozniuk (a pápai legátusok történetét lapozva sok ilyen példát találunk), mindegyik – mi sem természetesebb ennél! – hajlott arra, hogy a döntéseket a saját hasznára hozza, s hogy végül független uralkodóvá válják.

Ha valaki – bármi volt is a rangja – tudni akarta, mi történik tőle távol, kénytelen volt a véletlen találkozásokra hagyatkozni. A legjobban informált embereknek is csak nagyon hiányos képük volt koruk világáról; sok ilyen hiányosságot találunk a szerzetesek által írt legjobb évkönyvekben is, amelyek pedig jegyzőkönyvszerű pontossággal igyekeztek rögzíteni a híreket. Igen furcsa például, amikor Fulbert, Chartres püspöke, akinek igazán volt lehetősége az információszerzésre, azon csodálkozik, hogy Nagy Kanut ajándékokat küldött egyháza számára; ugyanis, saját bevallása szerint, azt hitte, hogy ez az uralkodó pogány maradt, pedig a valóságban már gyermekkorában megkeresztelték. Amikor a német ügyekben igen jól tájékozott Hersfeldi Lambert szerzetes korának Flandriában lezajlott fontos eseményeit beszéli el – Flandriában, amely határos a császársággal, s amelynek egy része császári hűbérbirtok –, a legfurcsább tévedések egész sorát követi el. Ezek a kezdetleges információk nem teremtettek valami szilárd alapot nagyratörő politikai tervekhez!

ÁRUCSERE

A feudalizmus első korszakában Európa egyáltalán nem zárkózott önmagába. Kereskedelmi kapcsolatban állt a szomszédos civilizációkkal. A legaktívabb valószínűleg a Pireneusi-félsziget mohamedán részéhez kötötte: tanú erre a sok arab aranypénz, amely eljutott a Pireneusoktól északra, és ott annyira keresett lett, hogy nagyon gyakran hamisították is. A Földközi-tenger nyugati medencéjében viszont alig volt távolsági hajózás. A Keletre vezető főútvonalak máshonnan indultak. Az egyik tengeri útvonal az Adriai-

tengeren át vezetett, amelynek végében Velence olyan volt, mint Bizánc idegen világba ékelt töredéke. Csaknem néptelen volt a szárazföldi útvonal a Duna mentén, ahol sokáig a magyarok vágták el a közlekedést. De északabbra, a Bajorországot a prágai nagy piaccal összekötő utakon, amelyek a Kárpátok északi lejtőin át egészen a Dnyeperig vezettek, karavánok haladtak, amelyek Konstantinápolyból vagy Ázsiából származó árukkal megrakodva indultak vissza. Kijevben kereszteltek a hatalmas síkokat és folyókat átszelő utat, amely a balti területeket a Fekete-tengerrel, a Kaszpi-tengerrel vagy Turkesztán oázisaival kötötte össze. Az Észak- és Északkelet-Európa s a Földközi-tenger keleti partja között mozgó kereskedők elkerülték a Nyugatot, ahol valószínűleg semmi olyan nem volt, ami felvehetette volna a versenyt a kijevi Oroszországot felvirágoztató hatalmas áruforgalommal.

Ez a nagyon kevés szálból szőtt kereskedelmi hálózat ráadásul igen vérszegény is volt. S ami még nagyobb baj: e kereskedelem mérlege határozottan ráfizetésesnek mutatkozott. Legalábbis a Kelettel folytatott kereskedelem. A Közel-Keletről a Nyugat szinte kizárólag csupán néhány luxuscikket kapott, amelyek súlyukhoz képest rendkívül magas áron kelttek el, s így szállításuk kifizetődő volt a nagy költség és a kockázat ellenére. Ezekért cserébe viszont nemigen tudtak mást kínálni, mint rabszolgákat. Az Elbán túli szláv és lett területekről összegyűjtött vagy a brit kereskedők által összevásárolt embercsorda nagy részét a Pireneusi-félsziget mohamedán része felé terelték. A Közel-Keletnek nem nagyon volt szüksége jelentős importra ebből az áruból, amellyel bőségesen el volt látva. Így az eladott rabszolgák értéke nem fedezhette a drágaságok és fűszerek vásárlását a bizánci világ, Egyiptom és Elő-Ázsia piacain. Emiatt aztán sok pénz és főleg sok arany áramlott Európából Keletre. Néhány kereskedő ugyan valószínűleg meggazdagodott ezen az üzleten, de a társadalom egésze számára nemigen jelenthetett egyebet, mint azt, hogy még kevesebb lett az ércpénz.

A „feudális” Nyugaton sosem hiányzott teljesen a kereskedelmi ügyletek lebonyolításából a pénz, még a parasztság körében sem. Mindig is értékmérő szerepe volt az áruk cseréjénél. Az adós gyakran fizetett áruval, de az áruk értékét egyenként felbecsülték, s az összértéknek meg kellett egyeznie az előre kikötött, fontban, solidusban vagy dénárban megállapított árral. Ne használjuk tehát a túlságosan sommás és homályos „natúrális gazdálkodás” szót, beszéljünk egyszerűen pénzsűkéről. Az ércpénzben mutatkozó hiányt még csak súlyosbította a pénzverés anarchiája, amely maga is a politikai szétagolódás és a kommunikációs nehézségek következménye volt; hiszen minden fontosabb piacon helyi pénzverdét kellett létesíteni, ha el akarták kerülni a pénzhiany. A keleti pénzek utánzatai, valamint néhány jelentéktelen pénzdarab kivételével dénárokat bocsátottak már csak ki, s ezek eléggé csekély ezüsttartalommal rendelkeztek. A pénzforgalomban csak az arab és bizánci érmék és másolataik voltak aranyból. A font és a solidus csupán a dénár számtani többszörösét jelentette, tényleges pénzként egyiket sem verték. De még a különböző dénárok is más-más értéket képviseltek kibocsátási helyük szerint, noha azonos nevük volt. Sőt: még egyazon helyen is súly- és ötvözetváltozásokkal járt szinte minden egyes kibocsátás. A pénz tehát nemcsak ritka volt, de szeszélyes változásai folytán megbízhatatlan is –, ráadásul túlságosan lassan és rendszertelenül forgott, s így az emberek sohasem tudhatták bizonyosan, hogy vajon szükség esetén hozzájutnak-e. Mindez azért alakult így, mert nem volt kielégítő az áruforgalom.

Itt megint őrizkednünk kell az elhamarkodott szóhasználattól; ne beszéljünk zárt gazdaságról! Még a paraszti kisbirtok vonatkozásában sem lenne helytálló ez a megjelölés. Tudunk olyan piacok létezéséről, ahol a parasztsok eladták földjük, baromfiudvaruk termékeit a városi embereknek, a papoknak és a katonáknak. Így jutottak az adófizetéshez szükséges dénárokhöz. És bizony nagyon szegény volt az,

aki sohasem vett néhány uncia sót vagy vasat. Ami meg a nagy uradalmak „önellátó” gazdálkodását illeti, ez azt jelentené, hogy gazdáiknak nem volt se fegyverük, se ékszerük, és ha földjeiken nem termett szőlő, sohasem ittak bort, és hogy beérték a parasztasszonyok által szőtt, durva anyagokból készült ruhákkal –, ami nyilvánvaló abszurdum. Még a kezdetleges mezőgazdasági technika és módszerek, a társadalmi viszályok, sőt a rossz időjárás viszonyok is hozzájárultak egy bizonyos belső kereskedelmi forgalom fenntartásához: mert amikor elpusztult a termés, és sokan a szó szoros értelmében éhen haltak, az egész lakosság helyzete nem volt ennyire katasztrofális – tudjuk, hogy a kedvezőbb helyzetben levő és az ínség sújtotta területek között megindult a sok spekulációs lehetőséget kínáló gabonakereskedelem. Tehát volt ugyan árucseré, de a lehető legrendszeretlenebb módon. A kor társadalma előtt nem volt ismeretlen a vásárlás és az eladás. Csak éppen nem élt a vásárlásból és az eladásból, mint a mi társadalmunk.

Sőt, a cserekereskedelem nem volt az egyetlen s talán nem is volt a legfontosabb csatorna azok közül, amelyek, a társadalmi rétegeket átjárva, lebonyolították a javak forgalmát. Nagyszámú termék cserélt gazdát adó címén, amelyet a védelemért kellett fizetni a nagyúr részére vagy egészen egyszerűen hatalma elismeréseképpen. Ugyanez vonatkozik egy másik árucikkre is, az emberi munkára: a robot több munkáskezet adott, mint a munkabérszerződés. Egyszóval a szigorú értelemben vett árucseré a gazdasági életben valószínűleg kisebb szerepet töltött be, mint a szolgáltatások; és mivel az árucseré elég ritka volt, s csak a szűkölködők tudták beérni azzal, amit maguk termeltek, a gazdaság és a jómód elválaszthatatlannak tűnt a parancsolástól.

Az ilyen laza szerkezetű gazdaságban azonban még a hatalmasoknak is csupán egészen szerény eszközök álltak rendelkezésükre. Ha van pénz, van tartalék, van várakozási lehetőség, „jövőbeni értékek anticipációja”; a pénzhiány vi-

szont komoly akadályt jelent. Nyilvánvalóan megpróbálták más úton-módon is az értékek felhalmozását. A hűbérurak s a királyok arany- és ezüstedényekkel s ékszerekkel rakták tele kincsesládáikat, a templomok összegyűjtötték az arany és ezüst kegytárgyakat. Ha hirtelen felmerült egy előre nem látott kiadás, eladták, vagy elzálogosították a koronát, a serleget vagy a feszületet, vagy pedig beolvasztották a közeli pénzverdében. De éppen a kereskedelem lassúsága miatt ez nem ment könnyen, nem járt biztos haszonnal; s maguk a kincsek sem értek összességükben igazán sokat. A nagyok, csakúgy, mint a kicsik, egyik napról a másikra éltek, kénytelenek voltak pillanatnyi bevételeikre hagyatkozni, amelyeket aztán többnyire azonnal el is kellett költeniük.

Az áru- és pénzforgalom bénultságának más, súlyosabb következménye is volt. A munkabér társadalmi szerepét minimálisra csökkentette. A munkabér a munkaadó részéről viszonylagos pénzbőséget tételez fel, amelynek forrása nem apadhat el egyik percről a másikra; a bérmunkás oldaláról pedig azt, hogy a keresett pénzt biztos fel tudja használni, hogy meg tudja rajta vásárolni az alapvetően szükséges árucikkeket. Mindezek a feltételek nem voltak meg a feudalizmus első korszakában. Tekinthejtük a hierarchia bármelyik fokát: a királyt, aki hadvezért akart szolgálatába fogadni; a vidéki nemest, aki fegyveres kísérőt vagy béreslegényt akart felfogadni; mindig olyan módszerhez kellett folyamodniuk, amely alapvetően különbözött a bizonyos időszakonként pénzben történő fizetéstől. Két megoldás kínálkozott, ha valakit felfogadtak: gondoskodtak ellátásáról élelmiszerekkel, öltözékekkel egyaránt; vagy pedig munkájáért fizetségül átengedtek neki egy darab földet, amely biztosította megélhetését, akár úgy, hogy maga művelte, akár úgy, hogy adókat hajtott be a föld művelőitől.

Márpedig az egyik mód csakúgy, mint a másik, a bérmunkarendszer viszonyaitól igen eltérő emberi kapcsolatok kialakításához vezetett. Igaz, két ellentétes irányban. A szolgát,

akinek ellátásáról gazdája gondoskodott, sokkal mélyebb kapcsolat fűzte a gazdához, mint a bér munkást, aki munkája végeztével, pénzzel zsebében, szabadon távozhat. Másrészt szinte szükségszerűen meglazult a kapcsolat, mihelyt az alkalmazott berendezkedett a juttatott földön, fokozatosan a sajátjának kezdte azt tekinteni, s mindent megtett, hogy csökkentse a terheket, amelyeket szolgálata rótt rá. Vegyük hozzá ehhez még azt is, hogy ebben a korban, amikor a közlekedés kényelmetlensége s az áruforgalom vérszegénysége megnehezítette a viszonylag nagyszámú háznép tartását, az élelemmel és ruhával való fizetés rendszere végeredményben a pénzbeni fizetésnél sokkal kevésbé volt alkalmas az elterjedésre. A feudális társadalom állandóan e két véglet között ingadozik: az ember és ember közötti szoros kapcsolat az egyik oldalon – s a másikon az a laza kötelék, amelyet a használatra adott föld jelent. Ennek a magyarázata nagyrészt a gazdasági rendszerben rejlik, amely – kezdetben legalábbis – lehetetlenné teszi a bérviszony kialakulását.

A FEUDALIZMUS MÁSODIK IDŐSZAKA

(...) A népesség mozgása 1050 és 1250 között megváltoztatta Európa arculatát: a nyugati világ határvidékein betelepítették az ibériai fennsíkot és az Elbán túli nagy síkságot; még az öreg kontinens szívében is egyre újabb erdőket irtottak ki, ugarokat törtek fel; a fák és bozótok közepette tisztások nyíltak, ahol vadonátúj falvak kapaszkodtak a szűzföldbe; másutt, az évszázados települések körül is, egyre tágultak a földek az erdőirtók fejszéi, no meg az ugart feltörő ekék nyomán. Meg kell majd különböztetnünk e folyamat egyes fázisait, és jellemeznünk kell majd a helyi változatokat is. Jelenleg azonban minket magán a jelenségen túl csupán főbb következményei érdekelnek.

A legközvetlenebbül érezhető hatás minden bizonnyal ab-

ban nyilvánult meg, hogy közelebb kerültek egymáshoz az emberek csoportjai. A különböző településeket nem választották el többé irdatlan pusztá vidékek, néhány olyan terület kivételével, amellyel nagyon mostohán bánt a természet. A megmaradt távolságokat egyébként is sokkal könnyebben lehetett leküzdeni. Új hatalmak bukkantak ugyanis fel, amelyek felemelkedését és megszilárdulását éppen a népesség számának megnövekedése tette lehetővé, s amelyek előtt a horizont tágulásával új gondok jelentkeztek: a városi polgárság, amely a közlekedés nélkül halott; a királyságok, fejedelemségek, amelyek maguk is érdekeltek a kereskedelem felvirágoztatásában, hiszen komoly összegekhez jutnak az adók és vámok révén, s amelyek most már sokkal inkább tisztában vannak azzal, hogy életfontosságú számukra a rendeletek és a hadseregek akadálytalan közlekedése. E döntő fordulat idején, amelyet [Franciaországban] VI. Lajos uralkodása fémjelez, a Capetek egész működése, haditevékenységük, birtokpolitikájuk, a betelepítések megszervezésében játszott szerepük, mind-mind ezeket az új törekvéseket tükrözik: ilyen a két főváros, Párizs és Orléans közötti összeköttetés fenntartása; s túl a Loire-on vagy a Szajnán, a Berryvel vagy az Oise és Aisne völgyével való kapcsolat biztosítása. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy, bár a közbiztonság javult, maguk az utak nem lettek jobbak. A hídépítés sokkal nagyobbat lépett előre. Hány hidat vertek a XII. században Európa folyói fölé! Ugyanekkor a fuvarozás teljesítőképessége is nagymértékben megnövekedett a fogatolás technikájának tökéletesítése révén.

Ami a szomszéd civilizációkhoz fűződő kapcsolatokat illeti, itt ugyanezt a metamorfózist tapasztaljuk. Egyre több hajó hasítja a Földközi-tenger hullámain; kikötői, Amalfi szikláitól egészen Katalóniáig, nagy kereskedelmi központokká fejlődnek; Velence kereskedelmének hatósugara szüntelenül növekszik; a Duna menti síkságokon vezető úton is sorban gördülnek a kereskedők nehéz szekerei – ezek a té-

nyek már igen figyelemreméltók. De a Kelethez fűződő kapcsolatok nemcsak könnyebbek és sűrűbbek lettek. A legfontosabb az, hogy jellegük is megváltozott. A Nyugat azelőtt szinte kizárólag importőr volt, most hatalmas mennyiségben exportálja az iparcikkeket. A legkülönbözőbb fajta árukat küldi tömegestül Bizánc, a mohamedán Közel-Kelet, sőt – bár kisebb mértékben – a Maghreb országaiba is. Egy áru-kategória azonban kiemelkedik a többi közül. A középkor gazdasági expanziójában a posztónak jutott az a vezető szerep, amelyet a fémkohászat és a gyapotszövet játszott a XIX. század Angliájában. A Flandriában, Pikardiában, Bourgesban, Languedocban, Lombardiában és másutt (sokfelé elterjedtek ekkor a posztókészítő üzemek) működő szövőszékek és kallómalmok szinte ugyanannyit termelnek a keleti piacoknak, mint a belső fogyasztóknak. Nyilvánvaló, hogy ezt a forradalmat, amely során országaink Keleten megkezdik a világ gazdasági meghódítását, csak az okok sokaságának feltárásával lehet megmagyarázni, s ezeket ugyanúgy kell Keleten, mint Nyugaton keresnünk. Ami persze nem cáfolja meg azt, hogy csakis az imént említett demográfiai jelenségek tették lehetővé. Ha a népesség és a megművelt földterületek száma nem növekedett volna, ha a több munkáskéz által jobban kiaknázott, azaz gyakrabban megművelt mezők nem tettek volna lehetővé gazdagabb és gyakoribb aratást, nem gyűlhetett volna a városba ennyi takács és kelmefestő, nem lett volna számukra táplálék.

Az Észak ugyanúgy meghódolt, mint a Kelet. A XI. század végétől Novgorodban flandriai posztót árultak. Az orosz síkságokon vezető út forgalma hanyatlik, és lassan megszűnik. Skandinávia és a balti területek ezentúl Nyugat felé fordulnak. Az ekkor kezdődő változás a XII. század folyamán majd azzal tetőzik, hogy a német kereskedelem kisajátítja a Balti-tengert. Ettől fogva a németalföldi kikötőkben, főleg Bruggében, ugyanúgy kapható az északi árucikk, mint a nyugati termék vagy a Keletről hozott portéka. Az országok

közötti kapcsolatok kialakulásának erőteljes folyamata Németországon és főleg a champagne-i vásárokon keresztül összekötötte a feudális Európa két felét.

A kedvezően kiegyensúlyozott külkereskedelemnek az lett a következménye, hogy a pénzermék és nemesfémek Európa felé áramlottak, ahol aztán igen jelentős mértékben megnövekedett a fizetőeszközök mennyisége. A (legalábbis viszonylag) jó pénzügyi helyzethez még az is hozzájárult, megsokszorozva hatását, hogy meggyorsult a pénz forgása. Az országokon belül is élénkült a forgalom, mivel növekedett a népesség, egyszerűbbé vált a települések közötti összeköttetés, megszűntek a barbár betörések, amelyek pánikot és vizzályt okozva nehezédtek a Nyugatra – és még sok egyéb ok is szerepet játszott, amelyeknek vizsgálatához szűknek bizonyulna írásunk kerete.

Óvakodjunk azonban a túlzásoktól. A képet gondosan kellene árnyalni, vidékek és osztályok szerint. Sok paraszt és a falvak többsége számára századokon át nem változott a régi ideál – amelyet egyébként ritkán valósítottak meg: abból élni, amit maga termel az ember, nem szorulni másokra. Másfelől pedig a gazdasági élet csak igen lassú ütemben alakult át. Jellemző például, hogy a dénárnál sokszor súlyosabb ezüstpénzek csak a XIII. század elején jelentek meg, s ekkor is csak Itáliában – s csupán e század második felében látnak újból a saját aranypénz veréséhez. A feudalizmus második korszaka sok tekintetben csak enyhít a korábbi viszonyokon, ahelyett, hogy felszámolná őket. Ez a megállapítás érvényes a kereskedelem hatósugarára és rendszerére egyaránt. De az, hogy a királyok, a hűbérurak, a birtokosok az adók és jelentős kincseik révén újból megerősödhettek, hogy a munka megfizetésének módjai között a bérezési rendszer nagyjából uralkodóvá vált (bár néha olyan formákban, amelyeket igen ügyetlenül a régi szokásokra alapozva dolgoztak ki) – mindez a megújulás útjára lépett gazdaság egy-egy jele.

Ez a megújult gazdaság hatással volt a XII. századtól kezdve az emberi viszonyok szerkezetének egészére.

És ez nem volt minden. A gazdaság fejlődésével együtt járt a társadalmi értékek valóságos revíziója. Kézművesek és kereskedők mindig is voltak. Egyénileg olykor-olykor fontos szerepet játszhattak, legalábbis a kereskedők. De, mint csoportnak, egyiknek sem volt jelentősége. A XI. század végétől az egyre nagyobb számban jelentkező s a köz számára nélkülözhetetlenné vált kézművesek és kereskedők mindjobban megszilárdítják pozíciójukat a városokban. Elsősorban a kereskedők, mivel a középkori gazdaságon nem a termelő, hanem a kereskedő uralkodik e nagy megújulás óta. Az ezt megelőző kor jogrendje nem az ő számukra készült, hanem olyan gazdasági rendszeren alapult, amelyben kézművesek, kereskedők csak kevésbé fontos helyet kaptak. Gyakorlati szükségleteik, igényeik, mentalitásuk természetesen új erjesztőt jelentettek a társadalomban. Az európai feudalizmus, amely nagyon laza szövődékű társadalomban született meg, olyan társadalomban, ahol gyér volt a kereskedelem és ritka a pénz – gyökeresen megváltozott, mihelyt szorosabbá váltak az emberi kapcsolatok, és intenzívebbé vált az áru- és pénzforgalom.

TERMÉSZET ÉS IDŐ AZ EGYKORÚ MENTALITÁSBAN

A feudalizmus mindkét korszakában az ember sokkal közelebb állt egy sokkal kevésbé megrendszabályozott és megszelídített természethez, mint mi. A vidék – amelyből nagy térségeket foglalt el a szűzföld – sokkal kevésbé viselte magán az ember kézjegyét. A ma már csak gyermekmesékben kísértő vadállatok – elsősorban a medvék és a farkasok – ott kóboroltak minden pusztaságban, sőt még a megművelt földeken is. A vadászat nemcsak sport volt, hanem a védekezés nélkülözhetetlen eszköze is, és szükségszerű volt a táplálkozás

biztosításához is. Ugyanúgy szedték a vadon termő gyümölcsöket, ugyanúgy gyűjtötték továbbra is a mézet, mint az ősidőkben. A szerszámok túlnyomó része fából készült. Az éjszakák, mivel csak nagyon rosszul tudtak világítani ekkoriban, sokkal sötétebbek voltak, a telek hidegebbek – még a kastélyok termeiben is. Egyszóval az egész társadalmi élet primitív alapra épült, fékezhetetlen elemek, kiegyenlíthetetlen fizikai ellentétek szeszélyének kitéve. Nincs műszer, amely megmérhetné, milyen hatást gyakorolt az ilyen környezet a lélekre. Az mindenképpen nagyon valószínű, hogy nagy része volt eldurvításában.

Egy olyan történettudomány, amely méltóbb lenne e névre, mint amilyen félénk próbálkozásokat eszközeink engednek, a test viszontagságairól sem feledkezne meg. Együgyűség lenne azt állítani, hogy megérthetjük az embereket anélkül, hogy tudnánk, miképpen éltek. De a megmaradt szövegek állapota határt szab becsvágyunknak. Módszereink erőtlensége még inkább. A feudalizmus korának Európájában olyan nagy volt a gyermekhalandóság, hogy egy kissé érzéketlenné is tette az embereket a – szinte megszokottá vált – halállal szemben. A felnőttek átlagos életkora – még akkor is, ha számításon kívül hagyjuk a háborúban kioltott életeket – viszonylag rövid volt, már amennyire ez megállapítható, a fejedelmi személyek kora alapján. A rendelkezésre álló, csak egy kicsit is megbízható adatok ugyanis mind rájuk vonatkoznak. Jámbor Róbert 60 éves lehetett, amikor meghalt, I. Henrik 52, I. Fülöp és VI. Lajos 56. Németországban a szász dinasztia négy első császára 60 (vagy inkább körülbelül 60), 28, 22, illetve 52 évet élt. Úgy tűnik, hogy az öregség korán kezdődött: akit mi érett korúnak mondunk, már öregnek számított. Fiatal emberek kormányozták a valóságban ezt a világot, amely – mint majd látni fogjuk – nagyon öregnek hitte magát.

A korai halál okai között főszerepet játszottak az emberiiséget gyakran sújtó járványok, amelyek ellen, megfelelő esz-

közök hiányában, reménytelen volt a védekezés; a szegények sorait ezenkívül az éhség is ritkította. A mindennapos erőszak és ezek a katasztrófák az emberekben az állandó létbizonytalanság érzését keltették. Valószínűleg itt kell keresnünk a feudalizmus korának (különösen első korszakának) gondolatvilágára oly jellemző érzelmi bizonytalanság, ingatagság egyik fő magyarázatát. A nyilvánvalóan gyenge színvonalon álló higiénia is hozzájárult ehhez a nyugtalansághoz. Napjainkban sokat fáradoztak annak bizonyításán, hogy a hűbéri társadalomban nem volt ismeretlen a fürdés. Van valami gyerekes abban, ahogy ennek igazolása érdekében megfigyelnek néhány kellemetlen körülményről: a szegények hiányos táplálkozásáról és a gazdagok mértéktelen lakmározásáról. És végül: az emberek rendkívül érzékenyen reagáltak a természetfelettinek tartott jelenségekre – hogyan feledkezhetnénk meg ennek hatásáról? Állandó jelleggel, szinte beteges figyelemmel kísérték a jeleket, álmokat, hallucinációkat. Ez persze elsősorban a szerzetesek világára volt jellemző, ahol az önsanyargatás, az ösztönök és vágyak elfojtása fokozta a hivatásszerűen állandóan a láthatatlan problémákra irányuló elmélkedések hatását. Soha egyetlen pszichoanalitikus nem vizsgálta az álmokat oly nagy buzgósággal, mint a X. vagy XI. században a szerzetesek. A világi emberek azonban éppen úgy részesei voltak a társadalom izgulékonyságának; a társasági élet kódexe még nem írta elő a jól nevelt embereknek, hogy fojtsák vissza könnyeiket, vagy hogy ne „aléljanak el”. A kitörő kétségbeesés, a kirobbanó harag, a hirtelen felindulás, a váratlan köpönyegfordítás komoly nehézséget okoz azoknak a történészeknek, akik az értelem szabályait követve próbálják összerakosgatni a múltat; ezek az egész történelem folyamán jelentős szerepet játszó elemek a hűbéri Európában nagymértékben befolyásolták a politikai események alakulását, úgyhogy csak egyfajta haszontalan szégyenlősség hallgathatná el fontosságukat.

Az akaratuktól függetlenül működő, sok-sok külső és belső

erő hatásának kitett emberek olyan világban éltek, amelynek folyását nem voltak képesek irányítani, annál kevésbé, mivel még mérni sem tudták. A drága és nagy vízórákból csak nagyon kevés volt. A homokóra sem terjedt el igazán. A napóra hiányosságai nyilvánvalók voltak, különösen borús égbolt esetén. Ezért aztán furcsa dolgokat találtak ki. Alfréd királynak, aki szabályozni akarta nagyon is sok utazással töltött életét, az az ötlete támadt, hogy mindenhova egyforma nagyságú gyertyákat visz magával, amelyeket aztán egymás után meggyújt. A napnak egyenlő szakaszokra történő ilyen besosztása ekkoriban rendhagyónak számított. A legműveltebb emberek ókori mintára általában 12 nappali és 12 éjjeli órával számoltak az évszaktól függetlenül, és egyszerűen elfogadták, hogy a nappalok és az éjszakák szünet nélkül hosszabbodnak, illetve rövidülnek a Nap évi körforgásának megfelelően. És ez így maradt egészen addig, amíg a XIV. században meg nem jelentek a súllyal hajtott órák, ami végre, az időmérés gépesítésével, az idő megregulázását is jelentette.

Az egyik hainaut-i krónikában szerepel a következő anekdota, amely remekül megvilágítja az idő állandó ingadozását. Monsban perdöntő bajvívásra készülnek. Egy bajnok jelentkezik csupán, mihelyt megvirrad; eljő a kilencedik óra, ami azt jelenti, hogy letelt a szokásjog szerinti várakozási idő, a lovag kéri hát, állapíttassék meg, hogy ellenfele nem mert kiállni. Jogi szempontból nem lehet vita. De ez-e valóban a kívánt óra? A bírák tanakodnak, a Napot vizsgálják, a papokat kérdezzgetik, akiknek, ha szabályosan akarták bonyolítani a szertartásokat, alaposabban kellett ismerniük az órák múlását, s akiknek harangjai is éppen ezt jelezték, több-kevesebb pontossággal, a köz javára. Végül is a bírák kijelentik, hogy kilenc óra kétségtől elmúlt. A mi számunkra, akik állandóan órát kutató szemmel járunk-
kelünk a világban, nagyon-nagyon távolinak tűnik ez a tár-

sadalom, amelyben egy törvényszéknek vitáznia kellett, sőt vizsgálatot kellett elrendelnie avégett, hogy megtudja, mennyi az idő.

Az időmérés tökéletlensége csak egy jel a sok közül, amelyek arra utalnak, hogy e kor teljesen közömbös az idővel szemben. Mi sem lett volna egyszerűbb és hasznosabb annál, hogy pontosan feljegyezzék például az olyan jogilag lényeges dátumokat, mint a fejedelmek születése; és mégis 1284-ben egész nyomozásra volt szükség ahhoz, hogy jól-rosszul megállapítsák a Capet-királyság egyik legnagyobb örökösnoájének, Champagne fiatal grófnőjének életkorát. Számtalan X. és XI. századi oklevél és feljegyzés nem említ meg semmiféle dátumot, holott egyéb értelmük nem volt, mint hogy megőrizték valaminek az emlékét. És ha kivételesen volt rajtuk valamiféle dátum? Az egyszerre több időszámítási rendszert alkalmazó jegyzőnek gyakran nem sikerült különböző számításait összeegyeztetnie. Sőt mi több: nemcsak az időtartam fogalmát borította ilyen köd, hanem a számok egész birodalmát is. A krónikákban szereplő értelmetlen számok nem írói túlzás szülöttei csupán; azt bizonyítják, hogy e kor számára a statisztikai valószínűség semmit sem jelentett. Hódító Vilmos bizonyára nem adományozott 5000-nél több lovagi hűbéri birtokot, mégis a következő századok történetírói, sőt még néhány hivatalnok is, akik pedig igazán könnyen tájékozódhattak volna, hajlandók voltak 32–60 000 katonai hűbərbirtok alapítását neki tulajdonítani. E kornak is voltak matematikusai – főleg a XI. század végétől kezdve –, akik elszántan botorkáltak a görögök és az arabok nyomában; az építészek és szobrászok alkalmazni tudtak egy meglehetősen együgyű geometriát. De a fennmaradt számítások között alig van olyan, amely mentes megdöbbentő hibáktól – s ez így tart egészen a középkor végéig. Nem magyarázza ezeket a hibákat az, hogy kényelmetlen volt a római számok használata – amit egyébként is megkönnyí-

tett az elmés abakusz*. Az igazság az, hogy a pontosságra törekvés és legfőbb támasza: a számok tiszteltben tartása nagyon távol állt az emberektől, még a vezetőktől is. (...)

HÚBÉRURAK, HÚBÉRESEK

(...) A hűbéresre háruló általános segélyadási és engedelmisségi kötelezettség egyaránt vonatkozott mindenkire, aki egy másik embernek „emberévé” lett. De helyenként összekapcsolódott különleges kötelezettségekkel, amelyeknek részleteire még vissza kell majd térnünk. Ezeknek természete az eléggé szorosan meghatározott rang- és életmódbeli feltételekhez igazodott. Mert a hűbéresek a nagy vagyoni és tekintélyi változatosság ellenére egyáltalán nem rekrutálódtak különbség nélkül a népesség minden rétegéből. A hűbéresség a felsőbb osztályok saját függési formája volt, vagy legalábbis azzá lett. A hűbérest így mindenekelőtt a katonai és parancsnoki hivatás különböztette meg. Ahhoz, hogy a hűbéresség jellegzetességeit jól megértsük, az alábbiakban fel kell tárni, hogyan bontakozott ki fokozatosan különböző személyi kapcsolatok szövevényéből.

Védelmet keresni, védnök szerepében tetszelegni: ezek a törekvések mindig is léteztek. De eredeti jogi intézményeket csak azokban a civilizációkban hoztak létre, amelyekben más társadalmi keretek elhanyagoltak. Ez volt a helyzet Galliában a római birodalom összeomlása után.

Képzeljük magunk elé a Meroving-kor társadalmát. Sem az állam, sem a nemzetség nem nyújtott már elegendő védelmet. A faluközösség csak saját belső rendjének fenntartására volt képes. Városi közösség alig létezett. A gyöngye mindenütt arra kényszerült, hogy egy önmagánál erősebbhez folyamod-

* Abakusz: az ó- és középkorban az alapműveletek elvégzésére használt tábla.

jék. A hatalmas viszont nem őrizhette meg sem tekintélyét, sem vagyonát, nem tarthatta fenn biztonságát sem, csak ha rábeszéléssel vagy kényszerrel megszerezte segélyadásra kötelezett alsóbbrendűek támogatását. Egyidejűleg folyt főnök alá menekülés és parancs alá vetés, az utóbbi nemegyszer brutális eszközökkel. S mivel a gyöngeség és a hatalom fogalmai mindig viszonylagosak, sok esetben ugyanaz az ember lett egyidejűleg egy erősebbnek alattvalója és egy gyöngébbnek védelmezője. Így kezdődött meg egy kiterjedt rendszer kiépülése személyi kapcsolatokból, amelyeknek egymást keresztező szálai a társadalmi épület egyik emeletéről a másikra kúsztak át.

Engedve így a pillanatnyi szükségnek, ezek a nemzedékek egyáltalán nem szándékoztak új társadalmi formákat létrehozni, s nem is voltak tudatában, hogy ezt teszik. Mindenki ösztönösen igyekezett az adott struktúra által nyújtott előnyökkel élni, s ha öntudatlanul valamiféle új jött ki belőle, az csak a régi alkalmazására való törekvésből eredt. Intézmények és szokások tekintetében egyébként a népvándorlásból kikerülő társadalom rendkívül sokszínű örökséggel rendelkezett: Róma hagyatékához s a Róma által meghódított, de saját szokásaikból soha teljesen ki nem vetkeztetett népekéhez hozzávegyültek a germán hagyományok. Ne essünk itt abba a hibába, hogy akár a hűbérességnek, akár általában a feudális intézményeknek sajátos etnikai leszármazást keressünk, nehogy újra bezárkózzunk a hírhedt dilemmába: Róma vagy „Germania erdői”. Hagyjuk ezeket a játékokat a fejlődés teremtményét nálunk kevésbé ismerő koroknak, amelyek Boulainvilliers-vel azt hirdették, hogy a XVII. század nemessége majdnem egészében frank harcosoktól származott, vagy a fiatal Guizot-val a francia forradalmat a gallo-rómaiak visszavágásának értelmezhatték. Így képzeltek bele a régi fiziológusok a spermába egy teljesen kész homunculust. A feudális szókinsz tanulsága ezzel szemben világos. Ebben a terminológiában – mint látni fogjuk – mindenféle eredetű

elem együtt van; egyeseket a legyőzöttek, másokat a győztesek nyelvéből kölcsönöztek, ismét mások, mint maga a „homagium”* is, új veretűek. Mindez nemde olyan társadalmi rend hűséges tükre, amely egy rendkívül összetett múlt erőteljes bélyegét viseli magán s egyben és mindenekelőtt a történelmi pillanat eredeti körülményeinek terméke? „Az emberek – mondja az arab közmondás – inkább korukra, mint apjukra hasonlítanak.”

A védelmezőt kereső gyöngék között a legnyomorultabbak egyszerűen rabszolgának adták magukat, s ezzel önmagukkal együtt maradékaikat is elkötelezték. Sokan mások azonban, még a kicsinyek közül is, meg akarták őrizni szabad emberi mivoltukat. E kívánsággal szemben azoknak, akiknek engedelmességet fogadtak, többnyire nemigen volt okuk ellenkezni. Ebben az időben, amikor a személyi kapcsolatok még nem fojtották el a közintézményeket, az, amit „szabadságnak” neveztek, lényegében teljes jogú tagként való hozzátartozást jelentett a Meroving-uralkodók által kormányzott néphez, a „populus Francorum”-hoz, ahogy azt mondani szokták, ugyanazon név alá véve hódítókat és legyőzötteket. Ebből az egybeesésből született a két fogalom, a „szabad” és a „frank”** jelentésazonossága, amely túlélte a történelmi korszakokat. Márpedig egy főnöknek sok tekintetben előnyösebb volt a szabad embert jellemző törvénykezési és katonai kiváltságokkal felruházott alattvalókkal venni körül magát, mint csupán csak szolgahaddal rendelkezni. (...)

(...) A magánfüggési kapcsolatok kívül estek az etnikai törvények elvein, mivel általában még minden jog határára szorultak. Szabályozatlanok lévén, annál inkább alkalmazhatók voltak végtelenül sokféle helyzetre. Maga a király mint a nép vezetője, válogatás nélkül minden alattvalójának védelemmel tartozott, s jogot formált hűségükre, amelyet a sza-

* hűbéri hódolat, hűségeskü.

** A frank (franc, franche) szó a franciában szabadot, mentest jelent.

bad emberek egyetemes esküje szentesített, mégis néhányukat különleges maimbourjában (mundeburdum) részesítette. Aki ezeknek „az ő szava” alá helyezett személyeknek ártott, azt úgy tekintették, hogy közvetlenül őt magát sértette meg, következőleg különlegesen szigorú büntetés várt rá. A király „szava alá” tartozók meglehetősen tarka tömegből kiemelkedett a királyi hűbéreseknak egy szűkebb és előkelőbb csoportja, melyet a fejedelem „leud”-jeinek, azaz embereinek neveztek. Ezek a késői Meroving-kor anarchiájában nemegyszer hatalmuk alatt tartották a koronát és az államot. Mint valaha Rómában, a jó családból való fiatalember, aki érvényesülni akart, „felajánlotta magát” egy nagynak, hacsak jövőjét már gyermekkorától kezdve nem biztosította ilyen módon az előrelátó apa. A zsinatok tilalma ellenére sok és sokféle egyházi ember sem átalította világiak védnökségét keresni. De úgy látszik, hogy a társadalom alsó rétegeiben terjedtek el leginkább, legkorábban és a legkényszerítőbben az alávetettségi viszonyok. Az egyetlen fennmaradt „felajánlási” (commendatio) formula egy szegény ördögöt mutat be, aki csak azért fogad magának urat, mert „nincs mit ennie és magára öltenie”. Egyébként sem szóban, sem világosan kivehető gondolatban nincs különbségtétel a függés e különböző formái között, bármennyire is ellentétesek társadalmi árnyalataik tekintetében.

Bárki volt az önmagát felajánló, úgy látszik, majdnem mindig esküt tett gazdájának. Vajon a szokás megkövetelte-e az alávetés formális megerősítését? Nemigen tudjuk. A hivatalos jogi rendszerek, amelyek kizárólag a régi népi és nemzeti keretekhez alkalmazkodnak, hallgatnak erről. Ami a magánegyezményeket illeti, ezeket soha nem foglalták írásba, pedig nyomot csak ez hagyott volna. Mégis, a VIII. század második felétől kezdve az oklevelek emlegetni kezdik a kézbe tett kéz szertartását. Igaz, hogy eleinte csak a legmagasabb rangú személyek közt alkalmazták ezt a szertar-

tást: a védenc egy idegen herceg, a védnök a frankok királya. De ne engedjük magunkat megtéveszteni az írók részrehajlása által. A szertartás láthatólag nem érdemelte meg a leírást, csak ha a nagypolitika eseményeihez kapcsolódott, ha egy fejedelmi találkozás részleteként szerepelt. A mindennapi életben magától értetődőnek számított, ezért hallgattak róla. Bizonyára már jóval előbb szokásban volt, mintsem a szövegek rávilágítottak. A frank, angolszász és skandináv gyakorlat azonossága bizonyítja germán eredetét. A jelkép éppen eléggé világos volt ahhoz, hogy használata az egész népesség körében általánossá váljék. Angliában és a skandinávoknál egyaránt az alárendelődés legkülönbözőbb formáinak kifejezéseként találkozunk vele: a rabszolga a gazdájának, a szabad harcos a hadvezérnek teszi kezébe a kezét. Minden arra mutat, hogy régóta így volt ez a frank Galliában is. A gesztus különböző természetű védelmi szerződések megkötésére szolgált, de nem volt nélkülözhetetlen; néha megtették, néha elhagyták. Egy intézmény meglehetősen egyértelmű terminológiát és viszonylag szilárd szertartást igényel. De a Meroving-korban a személyi kapcsolatok még csak gyakorlatiak voltak. (...)

Mindenesetre létezett már a függő embereknek egy csoportja, amelyet életkörülményei korán megkülönböztettek a többitől. Ez a hatalmasok vagy éppen a király körül csoportosuló házi harcosokból állott. Mert az uralkodó osztályok számára a legsürgetőbb probléma akkor sokkal kevésbé az állam és a magánvagyon békés igazgatása, mint a harci eszközök megszerzése volt. Köz- vagy magán-, szórakoztató vagy vagyon- és életvédelmi vállalkozás – a háború még évszázadokon át úgy jelentkezett, mint minden főnöki pályafutás állandó vezérfonala s a parancsolásban való jártasság alapvető értelme.

(...) Ahhoz, hogy valakinek harci felszerelése legyen, s tetőtől talpig felfegyverezze magát, bizonyos jómód volt szüksé-

ges vagy egy nála gazdagabb segélye. A ripuári frankok* törvénye szerint egy ló hatszor annyit ért, mint egy ökör; egy mellvért – fémlemezekkel erősített bőrpáncélféle – ugyanannyiba került; egy sisak csak felével kevesebbe. 761-ben egy alemanniai kisbirtokos örökölt földjét és rabszolgáját engedte át egy lóért és egy kardért. Másrészt hosszú gyakorlás kellett ahhoz, hogy valaki harci paripáját hatékonyan tudja irányítani, és súlyos vértezetben nehéz viadalt álljon. „Egy kamaszkorú fiúból csinálhatsz lovagot, később már soha” – ez a megállapítás az első Karolingok alatt közmondássá vált.

Mégis, honnan a gyalogságnak ez a hanyatlása, aminek olyan jelentős társadalmi következményei lettek? Vannak, akik az arab betörésekben keresik az okát: hogy feltartóztassa a szaracén lovasok rohamát, vagy hogy üldözze őket, Martell Károly – fejtik ki – lovasokká alakította át frankjait. A túlzás nyilvánvaló. Még ha fel is tételeznők – s ezt vitatják –, hogy a lovasság az iszlám hadseregeiben ekkor ilyen döntő szerepet játszott, a frankok, akiknek mindig is voltak lovascsapataik, aligha vártak Poitiers-ig**, hogy növeljék számukat. Mikor 755-ben az előkelők és a hadak évi gyűlekezését Pippin márciusról májusra, az első takarmányozás idejére tette át, ez a jelentőségteljes intézkedés csak végpontja volt egy több évszázad óta tartó fejlődésnek. Ez a fejlődés közös vonása a legtöbb barbár királyságnak és magának a keletrómai birodalomnak is, bár okait nem mindig értették meg jól, egyrészt mert nem mérték fel eléggé bizonyos technikai tényezők súlyát, másrészt mert a hadművészet területén a figyelmet kizárólag a harci taktikára irányították, annak rovására, ami azt megelőzi, és követi.

* A frankok egyik csoportja, amely a Rajna jobb partján telepedett le. Egy ideig önálló államot alkottak, majd a Merovingok uralma alá kerültek.

** Poitiers mellett verte meg 732-ben Martell Károly a Pireneusi-félsziget felől a frank államba betörő arabokat.

A klasszikus földközi-tengeri társadalmakban ismeretlen kengyel és patkó nyugati képes ábrázolásokon nem szerepel a IX. század előtt. De úgy látszik, hogy az ábrázolás ebben az esetben késéssel követte az életet. A kengyelt, amelyet valószínűleg a szarmaták találtak fel, az eurázsiai nomádok ajándékozták a mi Európánknak. Átkölcsozása egyik következménye azoknak a minden korábbinál szorosabb kapcsolatoknak, amelyeket a népvándorlás kora létesített a nyugati megtelepültek és a nagy síkságok lovas civilizációi között, akár közvetlenül, az alánok vándorlása révén, akik valaha a Kaukázustól északra tanyáztak, és a germán hullám által elsodort töredékük Gallia vagy Hispania szívében talált menedéket; akár – és főleg – azoknak a germán népeknek a közvetítésével, amelyek, mint a gótok, egy ideig a Fekete-tenger partjain éltek. A patkó is valószínűleg Keletről jött. A patkolás nagymértékben megkönnyítette a lovaglást és a rohamot a legrosszabb terepeken is. Ami pedig a kengyelrel, ez nemcsak kímélte a lovast a fáradságtól, hanem azzal, hogy jobb tartást biztosított, növelte a lendület hatékonyságát is.

A lovasroham persze az egyik leggyakoribb harcmód lett. De nem az egyedüli. Ha a terep körülményei megkövetelték, a lovasok leszálltak a nyeregből, s átmenetileg, a támadás idejére gyalogosokká váltak. A feudális kor katonai története bővelkedik ennek a taktikának a példáiban. De megfelelő utak és olyan csapatok híján, amelyek megkapták a római légiónak erejét adó, pontosan egybehangolt manőverezésre való nevelést, egyedül a ló tette lehetővé, hogy végrehajtsák hol a fejedelmek közti háborúkkal járó fáradságos, hosszú vállalkozásokat, hol a hirtelen rajtaütéseket, amelyekben az átlagvezérek kedvüket lelték: szántóföldeken, dágványokon keresztül gyorsan és nagyobb megerőltetés nélkül érkezni a csataterre, váratlan mozdulatokkal meglepetni az ellenfelet, mi több, ha rosszul üt ki a dolog, meneküléssel idejében megszabadulni a lemészároltatástól. Mikor 1075-ben a szászok

vereséget szenvedtek a német IV. Henriktől, a nemesség gyors lóra ülésnek köszönhetette, hogy jóval kisebb veszteséggel úszta meg, mint a paraszti gyalogság, amely nem tudta idejében kivonni magát az öldöklésből.

Mindez hozzájárult tehát a frank Galliában ahhoz, hogy egyre szükségesebbé váljék olyan hivatásos harcosokhoz való folyamodás, akik csoport hagyományokon nevelkedtek, s elsősorban lovasok voltak. Bár majdnem a IX. század végéig elvben megkövetelték a királynak járó lovas szolgálatot mindazoktól a szabad emberektől, akik ezt anyagilag bírták, mégis a lovasseregek gyakorlott és jól felszerelt magja, amelytől egyedül lehetett valódi hatékonyságot várni, természetesen a fejedelmek és az előkelők körül már régóta összegyülekezett fegyveres kíséretből került ki. (...)

A Meroving-kor zűrzavara közepette ilyen fegyveres kísérek tartása minden addiginál szükségesebbé vált. A királynak megvolt a maga testőrsége, amelyet az ő „trustis”-ának neveztek, s amely minden időkből, legalábbis nagyrészt, lovasokból állott. Ugyanígy megvolt a testőrsége legfőbb alattvalóinak is, akár frank származásúak voltak, akár rómaiak. (...)

Abban a mértékben, ahogyan az állam szétesésével minden hatalmon levőnek egyre kizárólagosabban a hozzá közvetlenül kapcsolódó emberek között kellett segítőt keresnie, ahogyan a régi katonai erények hanyatlásával napról napra kényszerűbbé vált hivatásos harcosokhoz folyamodni, s egyre inkább csodálat tárgyává lett a fegyvert viselők szerepe, úgy hódított teret növekvő erővel az a felfogás, hogy a személynek személy alá rendelődése összes formái közül a legmagasabb rendű karddal, lándzsával és lóval szolgálni a gazdát, akinek ünnepélyes hűbéri fogadalom járt.

De kezdett már érezhetővé válni egy olyan befolyás, amely erősen hatott a hűbéresség intézményére, s nagymértékben eltérítette azt eredeti irányvételétől. Ezekbe az államtól eddig

idegen emberi kapcsolatokba egy, ha nem is új, de megújult állam avatkozott bele: a Karolingoké. (...)

A Karolingok politikájáról, amelyen, természetesen, az egyébként nemegyszer emberileg is kiváló fejedelmek személyes szándékai mellett vezető tanácsadók nézetei is értenődők, azt lehet mondani, hogy éppúgy irányították bevett szokások, mint elvek. A Karolingok az arisztokráciából eredtek, s a hagyományos királyság ellenében úgy kerültek hosszszas erőfeszítéssel hatalomra, hogy fegyveres alattvalók csapatait tömörítve maguk köré, s védelmüket egyre előkelőbb főnökökre rákényszerítve, fokozatosan a frank nép uraivá váltak. Nem csoda hát, hogy a csúcsra érkezve, továbbra is magától értetődőnek tartották az ilyen kapcsolatokat. Másrészt Martell Károly óta arra törekedtek, hogy helyreállítsák azt a közhatalmat, amelynek lerombolásához előzőleg, másokkal együtt, hozzájárultak. (...)

Márpedig a régi intézmények erre a célra elégtelennek mutatkoztak. A monarchia csak igen kevés tisztviselővel rendelkezett, ezek sem voltak megbízhatók, és – néhány egyházi ember kivételével – nélkülözték a hagyományos hivatási műveltséget. De a gazdasági viszonyok sem engedték meg a fizetett hivatalnokok kiterjedt rendszerének intézményesítését. A közlekedés hosszadalmas, kényelmetlen, bizonytalan volt. A központi igazgatás így nehezen érte el az egyéneket, hogy a köteles szolgálatokat megkövetelje tőlük, s a szükséges szankciókat gyakorolja velük szemben. Ez vezetett arra, hogy a kormányzat céljaira használják fel a már szilárdan kialakult alárendeltségi kapcsolatok hálózatát: az úr a hierarchia minden fokán felelős lett „emberéért”, s neki kellett őt kötelességeire szorítania. Ez a koncepció távolról sem volt a Karolingok monopóliuma. Ez sugallta már a pireneusi-félszigeti vizigót monarchia számos törvényes intézkedését, s talán az arab invázió után a frank udvarba menekülő sok pireneusi-félszigeti is hozzájárult ezeknek az elveknek az ismeretéhez és érvényesüléséhez. (...)

Ebben a tekintetben a legsürgősebb teendő nyilvánvalóan az volt, hogy a vazallusi kapcsolatokat beépítsék a jogrendbe, biztosítva ezzel állandóságukat, mert csak így válhattak szilárd támasszá. Az alsóbbrendű kommandáltak már korán egész életükre elkötelezték magukat, mint a touraine-i formula éhezője. [l. 165. l.] De ha régóta is, akár mert kifejezetten megígérték, akár mert az érdek vagy az erkölcs kötelezte őket erre, gyakorlatban sok harcostárs szolgált életfogytiglan, semmi sem bizonyítja, hogy a Merovingok alatt ez a szabály valamennyire is általános lett volna. A Pireneusi-félszigeten a vizigót törvény mindig is elismerte a magánkatonának azt a jogát, hogy gazdáját változtassa, mert – mint a törvény kimondta – „a szabad ember mindig megőrzi a saját személye feletti hatalmat”. A Karolingok alatt viszont különböző királyi és császári rendeletek foglalkoztak azzal, hogy pontosan meghatározzák azokat az úr által elkövetett vétségeket, amelyek megindokolták a szerződésnek a vazallus által történő felbontását. Ez egyben el is döntötte, hogy a fenti esetek kivételével és kivéve azokat az eseteket, amelyek a szétválást közös megegyezéstől tették függővé, a kapcsolat életfogytiglan feloldhatatlan volt.

Másrészről az urat az a hivatalos kötelezettség terhelte, hogy saját felelősségére biztosítsa vazallusának megjelenését a törvényszékek előtt és a seregszemlén. Ha maga is hadba vonult, vazallusai az ő parancsnoksága alatt harcoltak. Csak távollétében kerültek a király képviselőjének, a grófnak közvetlen rendelkezése alá.

De mire jó az urakat felhasználni arra, hogy általuk elérjék a vazallusokat, ha ezek az urak a maguk részéről nincsenek szilárdan az uralkodóhoz kötve? Ennek a nagy tervükhöz nélkülözhetetlen feltételnek a megvalósítására tett erőfeszítéseikkel segítették elő a Karolingok a vazallitás társadalmi következményeinek legmesszebbmenő kiterjesztését.

Mihelyt hatalomra kerültek, meg kellett jutalmazniok „embereiket”. Földet osztottak nekik, a későbbiekben rész-

letezendő eljárásokkal. Ezenkívül mint udvarnagyok (majordomusok), majd mint királyok a szükséges támogatók megszerzése, főleg pedig katonaság toborzása érdekében kénytelenek voltak függőségükbe vonni, ismét csak többnyire földadománnyal, egy sereg személyt, nagyjából már viszonylag magas rangúakat. A katonai kíséretnek az uralkodó által adott birtokon letelepedett régi tagjait továbbra is az uralkodó vazallusaiként tartották számon. Ugyanilyenek tekintették azokat a kapcsolatokat, amelyek új híveket fűztek hozzá, noha azok sohasem voltak kísérői. Ezek is, am azok is szolgáltak hadseregében, saját vazallusaikkal együtt, ha voltak. De, minthogy ezek napjaik nagy részét távol töltötték, életkörülményeik alapvetően mások voltak, mint a hajdani házi harcosokéi. Viszont, mint függő emberek kisebb-nagyobb csoportjának vezetőitől, elvárták tőlük, hogy csoportjuk tagjait rendben tartsák, sőt szükség esetén szomszédaikra is ugyanúgy felügyeljenek. Így a hatalmas birodalom népei közül kiemelkedett egy osztály, maga is viszonylag nagyszámú: az „úr vazallusaié” – értsd „a király úré” (vassi dominici) –, akik az uralkodó különleges védelmét élvezték, s arra voltak kötelezve, hogy csapatai nagy részét alkossák; egyben egy hatalmas engedelmességi hálózat csomópontjait jelentették a különböző tartományokban. (...)

A nagyurak, a maguk részéről, régóta megszokták, hogy csapataik tagjait, derék kísérőiket a legkülönbözőbb feladatok teljesítésére kész bizalmi embereiknek tekintsék. Hiába bírta rá ezeknek az engedelmes legényeknek egyikét-másikat távoli megbízatás, földadomány vagy örökség, hogy felhagyjon a személyes szolgálattal, gazdája nem szűnt meg őt továbbra is hűbéresének tekinteni. Egyszóval a vazallitás ilyen módon is, spontán mozgással igyekezett meghaladni a földesúri háztartás szűk körét. A királyok példája, az általuk hozott jogszabályok hatása megszilárdította ezeket a folyékony szokásokat. Urak és alárendeltjeik nem tettek mást, mint természetyszerűleg egy olyan szerződési forma felé ha-

ladtak, amelynek valaha nem volt törvényes szankciója. A vazallitás kötelékével a grófok magukhoz kapcsolták az alsóbbrendű hivatalnokokat; a püspökök és az apátok azokat a világiakat, akiket megbíztak, hogy segédkezzenek a törvénykezésben, vagy alattvalóikat a hadseregbe vezessék. Mindenféle hatalmasok így törekedtek fennhatóság alá vonni a kis urak növekvő tömegét, ezek meg a maguk részéről ugyanígy jártak el a még kevésbé erősekkel szemben. Ezek a magánvazallusok vegyes társaságot alkottak, amelybe eléggé alacsonyrendűek is beletartoztak még; közöttük olyanok is, akiket a grófok, püspökök, apátok és apácafőnökök asszonyok otthon tarthattak a hadba vonuláskor, s akikre mint szerényebb sorsú vassi dominicire, a béke fenntartásának nemes feladatát bízták. Mások viszont, még szerényebben, a gazda házáat őrizték, irányítva az aratást, felügyelve a cselédségre. Mindenesetre ezek már egyre tiszteletreméltóbb irányító funkciók voltak. Minden rendű és rangú vezető körül, akárcsak a király oldalán, az egykor tisztán cselédi szolgálat adta az alapot, amelyre később minden megbecsültebb függőség ráépült.

Azután bekövetkezett a Karoling-állam összeomlása: gyors és tragikus veresége egy maroknyi embernek, akik sok maradiság és ügyetlenség árán, de óriási jóakarattal igyekeztek a rend és a civilizáció bizonyos értékeit megmenteni. A zűrzavar, de egyben a vajúdas hosszú korszaka kezdődött meg ekkor. Vonásait alapvetően a vazallitás határozta meg.

Az állandó háború, inváziók és belviszályok állapotában, amelyben immár Európa él, minden eddiginél inkább keresnek az emberek főnököt s a főnökök embert. De ezeknek a védnöki viszonyoknak a terjedése többé nem a királyok hasznára történik. Most már a magánfelajánkozások szaporodnak. A normann és magyar támadások óta vidéken egyre nagyobb számban emelt várak köré, az ezekkel maguk vagy egy náluk hatalmasabb nevében rendelkező urak vazallusokat igyekeznek gyűjteni, hogy általuk biztosítsák a védelmet.

„A királynak csak a neve és a koronája királyi..., nem képes a fenyegető veszélyek ellen sem püspökeit, sem más alattvalóit megvédelmezni. Így azután egyik is, másik is együtt megy a nagyurakat szolgálni. Ezáltal szereznek maguknak békét.” Ezt a képet festi 1016 körül egy német főpap a burgund királyság anarchiájáról. Artois-ban, a következő században egy szerzetes hozzáértően magyarázza, hogyan történhetett, hogy a „nemességből” mindössze néhány ember „maradt egyedül a köz hatalomnak alávetve”, elkerülve a földesúri (seniori) hatalomtól való függést. Ez esetben a „köz hatalmon” nyilvánvalóan nem annyira a túlságosan távoli király, mint inkább a gróf hatalmát kell érteni, aki a király helyett őrizte azt, ami a személyi függések fölötti hatalom lényegéből megmaradt.

Persze, nemcsak azoknak a „nemeseeknek” a körében, akikről szerzetesünk beszél, terjedtek így a függési viszonyok, hanem felülről lefelé az egész társadalomban. De a különböző társadalmi közegeknek megfelelő különböző formáik között a választóvonal, amelyet a Karoling-korszak kezdett megvonni, végleg elmélyült. (...)

Mert most már egyre világosabb különbséget tettek a főnőkhöz való tartozás két fajtája között. Az egyik örökletes. Olyan kötelezettségek jellemzik, amelyeket eléggé alacsonyrendűeknek tartanak. Főleg azért, mivel kizár mindennemű válogatást az alávetettség módjában, az ellenkezőjét kezdi jelenteni annak, amit ekkor „szabadság”-nak neveznek. A szolgaság (servage) volt az, amelybe az alsóbbrendű komendáltak többsége belesüllyedt, annak ellenére, hogy eredetileg, mikor a társadalmi osztályozás más elvek alapján történt, mint „szabadok” kerültek alávetettségbe. A másik kapcsolat, amelyet vazallitásnak neveznek, jogilag nem, legfeljebb ténylegesen tart tovább annál a napnál, amikor az így összekapcsolt két élet egyike vagy másika véget ér. Ezzel a vonásával, amely megóvja a vérrel öröklődő kényszer sérelmes jellegétől, ez a kapcsolat illik a karddal való tiszteletre-

méltó szolgálathoz. A vele járó segítségadás lényegileg valóban katonai. A latin oklevelek a IX. század végétől kezdve jellegzetes egyértelműséggel majdnem különbségtétel nélkül mondják egy emberről, hogy vazallusa vagy milese urának. Az utóbbi megjelölést betű szerint „katoná”-nak kellene fordítani. De a francia szövegek, mióta feltűnnek, a „lovag” (chevalier) szóval adják vissza, és bizonyos, hogy az íratlan nyelvnek ez a kifejezése járt már a hajdani jegyzők fejében is. Az igazi katona az volt, aki lovon szolgált, nehéz harci fegyverzettel, s a vazallus hivatása mindenekelőtt abban állt, hogy ily módon felszerelve harcoljon gazdájáért. (...)

A frank korszak kommandáltjainak nagyobb része nem csupán védelmet várt új urától. A hatalmastól, aki egyben gazdag is volt, azt kérték, hogy megélhetésükben is segítse őket. Szent Ágostontól, aki a [római] birodalom fennállásának vége felé írt a nekik „ennivalót” adó védnök keresésében járó szegényekről, egészen a többször idézett Meroving-kori formuláig ugyanaz a gyötrelmes segélykiáltás hangzik: az üres gyomoré. Az úrnak, a maga részéről, egyáltalán nem az volt az egyetlen törekvése, hogy személyek fölött uralkodjék; ezeken keresztül többnyire javakhoz igyekezett hozzáférközni. Egyszerűen a függési viszonyoknak kezdettől fogva megvolt a gazdasági vetülete. A vazallitásnak is, akárcsak a többinek. A főnök ajándékai a harcostársaknak annyira a kapcsolat lényegéhez tartoztak, hogy a Karoling-korszakban valamilyen ajándék – ló, fegyverek, ékszerek – átadása gyakran szinte rituális ellenpárja volt a személy önfelajánlási gesztusának. A capitularék megtiltják a vazallusnak a kapcsolat felbontását; az egyik fogalmazás szerint ezt ahhoz a feltételhez kötik, hogy az illető kapott-e már urától egy arany solidust kitevő értéket. Csak az volt az igazi gazda, aki adott valamit.

Márpedig az általános gazdasági viszonyok között a vazallusok csoportjának főnöke, éppen úgy, mint bármely más munkáltató, csupán kétféle juttatási mód közt választhatott.

Saját házában tarthatta, és saját költségén etethette, ruházhatta, fegyverezhette emberét, vagy földet, esetleg meghatározott földjáradékot adva neki, őreá háríthatta a gondot, hogy önfenntartásáról gondoskodják. „Kiházásította” (chase), mondták a francia nyelvű országokban, szó szerint saját házzal (casa) ruházta fel. (...)

Mivel a földesúr által kísérete tagjainak rendszeresen juttatott javak sokkal inkább zsoldnak, mint jutalomnak voltak tekinthetők, fontos volt, hogy nehézség nélkül visszakerüljenek, ha megszűnt az értük járó szolgálat, legkésőbb tehát akkor, amikor a halál megszakította a kapcsolatot. Más szóval, mivel a vazallitás nem öröklődött a vérrel, a vazallusnak járó juttatás sem ölthetett ellentmondás nélkül örökletes jelleget.

Az efféle, már meghatározásánál fogva ideiglenes földbirtok-átengedésnek, legalábbis kezdetben, semmiféle biztosítéka nem volt; sem a hivatalos római jog, sem a germán szokásjog egyaránt kétoldali szerződésekre alapozott merev rendszerei nem szolgálhattak előzményül. Viszont már a [római] birodalom gyakorlata, a hatalmasok befolyása alatt, szélteben kifejlesztette az ilyenfajta megegyezéseket, amelyek természetszerűleg kapcsolódtak a patronátus szokásához azal, hogy a gazdától tették függővé, miként óhajtja védencét eltartani. Terminológiájuk, mint az a törvényesség szélére szoruló intézményeknél magától értetődik, meglehetősen bizonytalan volt. „Precariumról” beszéltek, a megadományozott kérelmére (preces) célozva vagy azt feltételezve, máskor meg „jótéteményről” (beneficium). (...)

„Jótétemény”, hűbér (fief), „Lehn”, ezek a rokon értelmű szavak egy végeredményben igen világos fogalmat fejeztek ki. Ne hagyjuk magunkat megtéveszteni: egy lényegileg gazdasági természetű fogalmat. Aki hűbért mondott, egyben kimondotta, hogy érte cserébe nem fizetési kötelezettség – mert ez, ha néha előfordult is, csak járulékos volt –, hanem cselekvési kötelezettség jár. Pontosabban, a hűbérhez nem

elegendő az, hogy a jószág fő terhe szolgálatokból álljon. Az is szükséges hozzá, hogy e szolgálatok a hivatási szakszerűségnek meghatározott s egyben személyhez kötődő elemeit tartalmazzák. Az úrbér (*censive rurale*), amellyel már a XI. századi oklevelek, megelőzve a XIII. századi jogászokat, kifejezetten szembeállítják a hűbért (*fief*), szolgáltatások mellett munkákkal volt terhelve. De a földművelő robot, a fuvarozás, sőt még a háziipar jelentéktelen termékeinek szolgáltatása is, amire az úrbér kötelezett, olyasminek számítottak, amire minden ember képes. Emellett kollektív szokás szabályozta ezeket. Ha azonban egy földet azzal a feltétellel adtak egy földesúri tisztnak, hogy hűségesen kormányozza a többi alattvalót? Egy festőnek annak ellenében, hogy gazdái, a szerzetesek templomát díszítse? Egy ácsnak vagy ötvösnek, hogy ezután mesterségét a földesúr rendelkezésére bocsássa? Vagy egy papnak mint az egyházközség lelki gondozásáért járó ellenszolgáltatást? Az ilyen különleges természetű szolgálatokra kötelező juttatásnak – amely minden esetben különböző szokást vagy hagyományt rögzített – mindenekelőtt ellenszolgáltatás jellege nyert hangsúlyt; egyszóval bérjellegű juttatás volt. Hűbérnek nevezték. Minden társadalmi rangkülönbséget mellőzve nevezték annak, még ha egy szerény mesteremberről volt is szó, akitől természetesen nem igényelték a *homagium* (hűbéri eskü) szertartását. A földesúri tisztt gyakran szolga (*serf*) volt; és sem a *maillezais*-i bencések vagy a *poitou*i gróf szakácsai, sem a trieri szerzeteseken időnként eret vágni köteles borbély nemigen szereztek maguknak valami nagyon nagy tekintélyt szokványos foglalkozásukkal. Ebből azonban az is törvényszerűen következett, hogy azok is, emez is saját jószággal lévén ellátva, nem egyszerűen a gazda házában kiosztott járandóságokból éltek, hanem mint szakmailag kvalifikált szolgák a hűbérrel felruházott alattvalók közé számítottak.

Egyes történészek, e szerény hűbérek egyes példáit kiemel-

ve, késői eltorzulásra gondoltak. Nagyon is tévesen. A IX. századi úrbéri jegyzékek már ismernek falusi bírók, kézművesek, lovászok kezén levő „jótéteményeket”. Jámbor Lajos idején Einhard egy festőnek adott „jótéteményt” említ. Mikor a Rajna-vidéken 1008 és 1016 közt először jelenik meg, latin áruhájában, a „hűbér” szó, egy kovácsnak járó juttatásra alkalmazzák. Egy kezdetben nagyon is általános hatóterületű intézmény, amelyik fokozatosan osztályintézménnyé szűkül: ez volt a hűbértulajdonok fejlődési vonala, mint a vazallusságé és egyéb jogi formáké is a feudális korban. S nem ennek a fordítottja. (...)

(...) Mivel a szót különleges meghatározás nélkül alkalmazták, egyre inkább a legtöbb és egyben társadalmilag legfontosabb hűbérekre való alkalmazásában értelmezték, amelyek körül egy tulajdonképpeni „hűbéri” jog alakult ki, és pedig a vazallusi szolgálattal terhelt juttatásoknak abban a meghatározott sajátos értelmében, amelyet ez a szó már igen korán magára öltött. „A hűbér (Lehn) – mondja ki végül a XIV. században a *Szász Tükör* széljegyzete – a lovag zsoldja.”

FÖLDESURAK, JOBBÁGYOK

Nem csupán a katonai homagium által jellemzett viszonylag magas társadalmi körökben voltak az embereknek „embereik”. Alacsonyabb fokon a függési viszonyok természetes kerete a földesuraság (senioratus) volt, amely sokkal régebbi múltra nyúlt vissza, mint a vazallitás, és jóval túlélte annak hanyatlását. A földesuraságnak sem eredete, sem gazdasági szerepe nem tartozik ide. Minket csupán a feudális társadalomban elfoglalt helye érdekel.

Míg a vazallusi homagiumból folyó parancsnoki jogok csak későre és eredeti értelmüktől való kétségtelen eltávolodásuk során hoztak hasznot, a földesuraságban a gazdasági

vonatkozások álltak előtérben. A főnök hatalma itt kezdettől fogva, ha nem is kizárólagosan, de túlnyomóan arra irányult, hogy a föld termékeinek megadóztatásával jövedelmet biztosítson magának. A földesuraság tehát mindenekelőtt „föld” – a beszélt francia nyelv nemigen ismerte más nevét –, mégpedig lakott és alattvalók által lakott föld. Az így elhatárolt tér rendszerint két, egymással szorosan összefüggő részre oszlik. Az egyik a majorság (domaine), a történészek által adott másik nevén a „réserve” (fenntartott föld), amelynek egész termését közvetlenül a földesúr gyűjti be. A másik részt a „telkek” (tenures) alkotják, paraszti kis- vagy középüzemek, amelyek többé-kevésbé jelentős számban az uradalmi udvar köré csoportosulnak. A földesúrnak a paraszt kunyhójára, szántóföldjére, rétjére kiterjedő legfelsőbb dologi joga abban nyilvánul meg, hogy ahányszor a munkáskéz változik, közbelép az új munkaerőnek (ritkán ingyenes) beiktatásával, hogy eltulajdoníthatja azokat örökös híján vagy törvényes elkobzással, végül és főleg abban, hogy illetékeket és szolgáltatásokat hajt be. Ez utóbbiak nagyrészt a majorban végzett földművelő robotból álltak, úgyhogy – legalábbis a feudális kor elején, mikor ezek a munkaszolgáltatások különösen súlyosak voltak – a telkek nemcsak a beszolgáltatott kévékkel és dénárokkal járultak hozzá a gazda saját kezelésben művelt földjeinek jövedelmeihez, hanem munkaerőforrást is jelentettek, amelynek hiányában ezek a földek parlagon heverték volna. (...)

De hát meddig terjedt e földesuraságok hatásköre? Ha igaz, hogy mindig voltak tőlük független szigetek, hogyan alakult ezek idővel és hellyel változó aránya? Ezek a legnehezebb kérdések közé tartoznak. Mert csak a földesuraságok – legalábbis az egyháziak – tartottak fenn levéltárat, s a földesúr nélküli földek egyben történelem nélküli földek. Ha egyik-másik közülük véletlenül meg is jelenik a szövegek világánál, alig történik ez máskor, mint amikor eltűnőben van, abban a pillanatban, amikor írásban rögzítik a földes-

úri jogok szövevényébe való végleges felszívódását. Ezért minél tartósabb volt az önállóság, annál orvosolhatatlanabb marad tudatlanságunk. Ahhoz, hogy ezt a sötétséget kissé eloszlassuk, gondosan meg kell különböztetnünk az alávetettségnek legalább kétféle formáját, azt, amelyik az embert személyében terhelte, s azt, amelyik őt csak valamely föld birtoklójának minőségében érintette. Igaz, a kettő közt szoros a kapcsolat, úgyhogy gyakran egyik maga után vonja a másikat, mégis az alsóbb osztályokban – a homagium és a hűbér világtól eltérően – távolról sem tévesztették össze a kettőt. Egy további fejezetnek tartva fenn a személyi felteteleket, kezdjük a földtől vagy a föld által való függéssel.

Azokban az országokban, ahol a római intézmények, maguk is antik itáliai vagy kelta hagyományokra rakódva, mélyen áthatották a falusi társadalmat, a földesuraság már az első Karolingok alatt igen világos körvonalakat öltött. Nem is nagyon nehéz felfedezni a frank Gallia vagy Itália villáiban az őket alkotó különböző rétegek nyomait. A telkek vagy ahogyan közülük az oszthatatlanságukkal jellemzett legfontosabbakat nevezték, a „mansus”-ok közül egy rész „szolgai”-nak (servilis) minősült. Ez az elnevezés, valamint a súlyosabb és önkényesebb terhek, amelyeknek alá voltak vetve, létrejöttük idejére emlékeztettek, mikor a gazdák régi latifundiumaik saját kezelésben már kevésbé rentábilis nagy részeit rabszolgáiknak osztották ki, bérlőkké változtatva őket. Ez a feldarabolási művelet, szabad földművelők bevonásával, egyben másfajta földátengedésekre is vezetett. Ezek a földek azután a „szabad” (ingenuilis) mansusok általános kategóriájába kerültek. Ezeknek a neve első birtokosaik mindenemű szolgáltatástól mentes társadalmi állására emlékeztetett. De az így nevezett telkek tekintélyes tömegében a legtöbbnek egészen más credete volt. Távolról sem egy feldarabolódó uradalom rovására történt földosztásra mennek vissza, hanem mindenkori paraszti üzemek voltak, olyan régiek, mint maga a földművelés. A szolgáltatások és robotok, amelyek

őket terhelték, eredetileg a falu, a törzs vagy a nemzetség fejétől vagy egy védnöktől való függésnek a jegyei voltak. S e vezetők csak fokozatosan váltak igazi földesurakká. Végül – ahogyan Mexikóban újabban is csoportosan találhatók még a „haciendá”-k szomszédságában birtokos parasztok – létezett még jelentős számú valódi falusi magánbirtok (allodium), mindenféle földesúri fennhatóságtól mentesen.

A germán területeken – amelyeknek legtisztább típusa kétségtelenül a Rajna és az Elba közötti szász síkság volt – szintén előfordultak rabszolgák, szabadosok, sőt kétségkívül az előbbiek módjára a hatalmasok földjein megtelepült, illetékkal és szolgálattal tartozó szabadok is. De a paraszti tömegben a földesúri alattvalók és az önálló birtokosok közötti különbség kevésbé élesen mutatkozott, mert a feudális uradalom intézményének magának még csak korai csírái jelentek meg. Alig voltak még túl azon a stádiumon, amikor a falu vagy a falurész főnöke útban van a földesuraság felé, amikor a hagyományos ajándékok – ahogyan azt Tacitus a germán főnökökről tanúsítja – szolgáltatásokká kezdenek alakulni.

De a fejlődésnek, a korai feudális korban, mindkét részről ugyanabban az irányban kellett haladnia. Egyöntetűen a földesuraság kiterjedése felé tartott. A különféle telkek többé-kevésbé teljes összeolvadása; a földesurak új meg új hatalomszerzése; főleg pedig sok önálló birtoknak valamely hatalmas fennhatósága alá jutása: mindez akkor majdnem általános volt. Emellett pedig ott, ahol eredetileg csak eléggé laza és bizonytalan függési viszonyok érvényesültek a földbirtoklásban, látjuk, hogy azok fokozatosan szabályozódnak, igazi feudális uradalmakká (senioratus) alakulnak. Ne képzeljük, hogy mindez csakis spontán módon történt. A külső hatások játéka bevándorlás és hódítás révén szerephez jutott benne. Ezt látjuk német területen vagy délen még a Karoling-kor előtt, majd a Karolingok alatt még Szászországban is; a frank királyságból jövő püspökök, apátok, mágnások hozzájárultak hazájuk társadalmi szokásainak terjesztéséhez,

s a bennszülött arisztokrácia készségesen utánozta ezeket. Így történt ez, még nyilvánvalóbban, Angliában is. Amíg az angolszász vagy skandináv hagyományok voltak túlsúlyban, a földbirtoklás függőségi hálózata különösképpen szövevényes és egyben ingatag maradt, a földesúri major (demesne) és a telkek kapcsolata tökéletlen volt. A kivételesen szigorú földesúri rendszer csak 1066 után, idegen urak erőszakos beavatkozásával alakult ki.

Egyébként a földesuraság diadalmas előretörése során sehol sem volt elhanyagolható tényező az erőszak. A Karolingkor hivatalos szövegei jogosan panaszozzák, hogy a „hatalmasok” elnyomják a „szegényeket”. A hatalmasok általában nemigen törekedtek földjüktől megfosztani az embereket, mert munkáskéz nélkül a föld keveset ért. Arra vágytak, hogy a kicsinyeket földjükkel együtt igázzák le.

Erre a célra sokan találtak közülük értékes fegyverre a frank állam igazgatási rendszerében. Aki ekkor még mindenféle földesúri hatóságtól mentes volt, elvben közvetlenül az uralkodótól függött. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a királyi tisztviselőktől. A gróf vagy képviselői vezették ezeket az embereket a hadseregbe, elnököltek a törvényszékeken, ahol ítéleztek ezek felett az emberek felett, s beszédtek tőlük azt, ami a közterhekből még fennállt. Mindezt persze az uralkodó nevében. De vajon maguk az adózók előtt világos volt-e ez a megkülönböztetés? A királyi tisztviselők bizonyára aligha tartózkodtak attól, hogy saját számlájukra hol valami illetéket, hol valami munkaszolgáltatást igényeljenek az őrizetükre bízott szabad alattvalóktól. Persze önkéntesen, az ajándék vagy a jóindulatú segítség tiszteletreméltó neve alatt. De, mint egy capitulare mondja, a visszaélés hamarosan „szokássá” vált. (...)

S ott volt végül, nem is a legritkábban, a teljesen meztelen erőszak. Például: a XI. század elején egy özvegy élt Lotaringiában saját birtokán. Minthogy férje halála megfosztotta őt védelmezőjétől, a szomszédos földesúr tisztjei földbér fizeté-

sére akarták kényszeríteni, ami a földdel való alávetés ismérve volt. A kísérlet csak azért mondott csődöt, mert az asszony szerzetesek védelme alá húzódott. Hány olyan ért el nagyobb sikert, amelynek nem volt szilárdabb jogi alapja! A Domesday Book,* amely két egymást követő metszetét nyújtja az angol föld történetének, egyiket a normann hódítást közvetlenül megelőzően, a másikat 8–10 évvel utána, bemutatja, hogy a közbeeső idő alatt miként „csatoltak” minden jogi formáság nélkül sok kis önálló gazdaságot a földesurasághoz vagy, az anglo-normann jog nyelvén szólva, a szomszédos „manor”-hoz. Egy X. századi német vagy francia Domesday Book, ha volna ilyen, bizonyára jó néhány ilyen egyszerű „hozzáadás”-ra derítene fényt.

De a földesuraságok egy másik eljárással is, s talán főleg ezzel terjeszkedtek. Szerződések útján, ami, legalábbis látszólag, kevésbé volt kifogásolható. A kis magánbirtokos átadta földjét – néha, mint látni fogjuk, saját személyével együtt –, hogy úrbéres telek címén kapja vissza azt, éppúgy, mint a lovag, aki magánbirtokát hűbérre alakította, és ugyanazzal az indokolással, ti. hogy védelmezőre találjon. Az ilyen megegyezések kivétel nélkül teljesen önkénteseknek mutatkoznak. De vajon mindig és mindenütt valóban azok voltak-e? Az önkéntes jelzöt csak nagy óvatossággal szabad kezelni. Nyilvánvalóan sokféle módja van védelmet erősztatni egy gyöngébbre: nem kell egyéb, mint elkezdeni az üldözését. Tegyük hozzá, hogy az első megegyezést nem mindig tartották tiszteletben. Az alemanniai Wohlen népei, mikor egy szomszédos nemest fogadtak védnöküknek, csak földbért ígértek neki. Hamarosan ugyanannak a hatalmaságnak többi alattvalói közé soroltatva, robotra kényszerítették őket s arra, hogy a közeli erdőt csak illeték fejében használhatják. Ha egyszer odaadták a kisujjukat, kockáztatták, hogy utánamegy az egész testük. Őrizkedjünk azonban

* 1086-ban készült angliai birtokösszeírás; fontos történeti forrás.

attól az elképzeléstől, hogy a gazdátlan ember helyzete minden esetben irigylésre méltó volt. Az a forezi paraszt, aki jó későn, 1280-ban úrbérré alakította magánbirtokát, azzal a fel-tétellel, hogy ezután új urai, a montbrisoni ispotályosok fog-ják őt „őrizni, védelmezni és biztonságban tartani, mint en-nek a rendháznak más embereit”, kétségkívül úgy vélte, hogy nem kötött rossz üzletet. Pedig akkor már jóval kevésbé vol-tak zavarosak az idők, mint a korai feudális korszakban. Né-ha egy-egy falu együttesen helyezkedett így egy hatalmasnak a fennhatósága alá. Ez különösen Németországban volt gya-kori eset, mert itt a fejlődés kezdetén még nagyszámú falu-közösség létezett, amelyek egészükben mentesek voltak a föl-desúri hatalomtól. Franciaországban és Itáliában, ahol a föl-desúri hatalom már a IX. századtól kezdve sokkal erősebben terjeszkedett, a földátadási oklevelek általában egyéni jel-legűek. De ettől még nem váltak ritkábbá. (...)

Valójában a legkiáltóbb brutalitások és a legőszintébben önkéntes szerződések ugyanannak a mélyen fekvő oknak az eredményei: az önálló parasztok gyöngeségének. (...)

Az egyéni alávetettség szerződéses formáitól eltekintve, amelyeknek kikötései egyébként is éppoly általánosan pon-tatlanok voltak, mint amilyen gyorsan feledésbe merültek, a földesúr és a telkes jobbágyok kapcsolatának nem volt más törvénye, mint „a föld szokása”, olyannyira, hogy franciául a szolgáltatások közönséges neve egyszerűen „szokás” (coutumes) volt s a szolgáltatóé „homme coutumier”. Amió-ta csak földesúri rendszer létezett, akár csak embrionális ál-lapotban is, mint pl. a római birodalomban vagy az angol-szász Angliában, ez a sajátos hagyomány volt az, ami való-jában meghatározta minden egyes földesuraságnak, feudális uradalomnak mint emberi csoportosulásnak az életét, szem-beállítva azt a szomszédaival. Azok a precedensek, amelyek eldöntötték a közösség sorsát, maguk is szükségszerűen kol-lektív természetűek voltak. Mit sem jelent, hogy egyfajta illetéket egyik telkes minden emlékezetet meghaladó idő óta

megszűnt fizetni – mondja ki tartalmilag egy Szent Lajos kori parlamenti határozat –, ha azt a többi gazdaság ez idő alatt rendszeresen leróta, kötelező marad arra nézve is, amelyik ilyen hosszú ideig mentesült alóla. Legalábbis így gondolkoztak a jogászok. A gyakorlat nemegyszer kétségtelenül lazább volt. Az ősi szabályok tiszteletben tartása elvileg mindenkire kötelező volt, a gazdára éppúgy, mint alárendeltjeire. De éppen ez a példa világítja meg legjobban, hogy a múlthoz való állítólagos hűség öncsalás volt. Mert a korszakokon át változatlannak vélt szokással összekapcsolt IX. és XIII. századi földesuraságok legkevésbé sem hasonlítottak egymáshoz. (...)

Semmi sem volt változékonyabb egyes földesuraságok és helyek szerint, semmi sem különbözött annyira az egyes telkek szerint, mint a korai feudális korszak terhei. Meghatározott napokon bevisznek a földesúri tisztnak hol néhány pénzdarabkát, hol – és gyakrabban – a szántóföldről learatott kévéket, csirkéket az udvarból, lépes mézet a kaptárból vagy a közeli erdő faodúiból. Máskor a major szántóin és rétjein fáradoznak. Egyik-másik a gazda számára, annak távoli rezidenciájába fuvarozza a boroshordókat és a búzászákókat. Orcája verítékével javíttatja a vár árkait és falait. Vendéget fogad az úr? A paraszt saját fekvőhelyét teszi pusztává, hogy ellássa az úr házát a szükséges külön ágyneművel. A nagy vadászatok idején eteti a kutya farkát. Ha pedig kitör a háború, a falusi bíró zászlaja alatt rögtönzött gyalogos vagy apród lesz belőle. Ezeknek a kötelezettségeknek részletes tanulmányozása mindenekelőtt a földesuraságnak mint gazdasági „üzemnek” és jövedelemforrásnak az ismeretéhez tartozik. Itt csak azokra a fejlődési mozzanatokra korlátozódunk, amelyek legmélyebben érintették a tulajdonképpeni emberi kapcsolatokat.

A parasztgazdaságok függése a közös gazdától egyfajta földbér fizetésében nyilvánult meg. E tekintetben a korai feudális idők műve elsősorban az egyszerűsítés volt. A frank

korszakban még külön-külön számolt elég sokféle szolgáltatás végül is egységes földjáradékká olvadt össze, amelyet Franciaországban, mivel pénzben fizették, általában cenzus néven ismertek. De a kezdeti illetékek között olyanok is voltak, amelyeket a földesúri tisztek elvileg csak az állam számára szedtek. Ilyenek a királyi hadseregnek szóló szállítmányok vagy az ezek helyett járó fizetségek. Ezeknek beleolvasztása egy olyan teherbe, amely csak a földesúr hasznát növelte, és a földre vonatkozó legfelsőbb jogának kifejezésére szolgált, rendkívül világosan bizonyítja, hogy a csoport kis főnökének közeli hatalma hogyan jutott túlsúlyra minden felsőbb kapcsolat rovására.

Az öröklés problémája, a legégetőbbek egyike a katonai hűbér intézményén belül, úgyszólván semmiféle helyet nem kapott a falusi telkek történetében. Legalábbis a feudális korszakban. A paraszti nemzedékek majdnem általánosan egymást követték ugyanazon föld birtoklásában. Igaz, néha – mint azt később megmagyarázzuk – az oldalágiakat kizárták, ha a telek szolgarendű (servilis) volt. A leszármazás jogát ellenben mindig tiszteletben kellett tartani, hacsak a leszármazottak már korán ki nem váltak a családi körből. Az öröklési szabályokat régi regionális szokások írták elő, anélkül, hogy a földesúr másként beleavatkozott volna, mint egyes időkben és helyeken a jószág osztatlanságának érdekében, amit a szolgáltatások pontos beszedéséhez szükségesnek tartottak. Egyébként a telkes jobbágyok hivatásának örökletessége annyira magától értetődőnek számított, hogy a szövegek, többnyire előzetesen feltételezve ezt az elvet, nem is veszik a fáradságot, hogy másként, mint utalásszerűen megemlítsék. Talán azért, mert a parasztgazdaságok többsége számára ez volt az emlékezetet meghaladó szokás, még mielőtt a falusi főnökségek földesurasággá alakultak volna, s ez terjedt át fokozatosan az uradalomból újonnan kiszakadt mansusokra is? Bizonyára. De azért is, mert a földesuraknak semmiféle érdeke nem fűződött ahhoz, hogy szakít-

sanak ezzel a szokással. Ebben az időben, mikor bővebben volt föld, mint ember, s amikor a gazdasági viszonyok egyébként is megtiltották, hogy túl nagy majorokat műveljenek meg bér munkával vagy házilag eltartott munkaerővel, a parcellát parcellához való ragasztásnál többet ért állandóan rendelkezni olyan alattvalók munkájával és szolgáltatásaival, akik képesek magukat eltartani.

A telkes jobbágyokra kirótt mindenféle új teher közül a legjellegzetesebbek kétségtelenül azok az igen különböző monopóliumok voltak, amelyeket a földesúr az ő kárukra érvényesített. Néha fenntartotta magának az év bizonyos szakaszaiban a bor vagy a sör árusítását. Néha magának igényelte a bika vagy a mén tartásának jogát, és tőle kellett pénzilleték fejében a tenyészállatot igénybe venni vagy azokat a lovakat is, amelyek egyes déli vidékeken a gabonát taposták ki a szérűn. Még gyakrabban arra kényszerítette a parasztokat, hogy az ő malmában őröljenek, az ő kemencéjében süszenek kenyeret, és borukat az ő présén készítsék. Ezeknek a terheknek a neve is sokatmondó. Közönségesen „banalitásoknak” hívták őket. A frank korszakban ismeretlenek voltak, s nem volt más alapjuk, mint a földesúr elismert parancsolási joga, melyet régi germán szóval „ban”-nak neveztek. Ez a hatalom mindenféle főnöki tekintélytől elválaszthatatlan, s ezért magától értetődő és igen régi alkotórésze volt a földesúri fennhatóságnak, de a kis helyi hatalmasságok kezén bírói szerepük kifejlődése miatt különlegesen megerősödött. Nem kevésbé tanulságos ezeknek a banalitásoknak térbeli megoszlása. Igazi hazájuk Franciaország, ahol a közhatalom meggyöngyülése és a bíraskodás bitorlása a legmeszebbre ment. Itt is leginkább azok a földesurak gyakorolták, akik a legfelsőbb bíraskodási jogokat élvezték, a „pallosjogot” (haute justice), mint mondták. Németországban, ahol a földesúri banalitások egyébként sem terjedtek ki annyiféle tevékenységre, leginkább a grófoknak, a frank állam igazi bíráinak a közvetlen örökösei birtokolták azokat. Angliában

csak a normann hódítás vezette be, nem is teljes egészükben, a banalitásokat. Láthatólag annál ellenállhatatlanabban és hasznot hozóbban érvényesült a földesúri hatalom, minél kevésbé hatékony versennyel találkozott a másik „ban”, a királynak vagy képviselőinek hatalma részéről.

NEMESEK, LOVAGOK, HÁBORÚ

(...) A krónikákban csakúgy, mint az irodalmi alkotásokban, a jó lovag portréja mindenekelőtt az atléta alkatot hangsúlyozza: a jó lovag „csontos”, „tagbaszakadt”; teste „jó szabású” és tiszteletreméltó sebhelyek ékesítik; széles a válla, és széles a „lába köze” is – ahogyan az kívánatos a lovasnál. És mivel táplálni kell ezt az erőt, a vitéz ismertetőjele a hatalmas étvágy is. (...)

Az izmos, hajlékony test nem elég ahhoz, hogy tökéletes lovag legyen valaki –, ezt szinte felesleges is mondani. Elegendhetetlen a bátorság. Azoknak a férfiaknak a szívét, akik szemében a vakmerőség és a halálmegvető bátorság a hivatással járó értéknek számít, ezért is tölti be annyi vidámsággal a háború, amely lehetőséget ad ennek az erénynek a mutogatására. Tény, hogy a vitézség nem zárta ki mindig az ijedt fejvesztettséget – láttuk ezt a vikingek támadásakor –, mint ahogy az ősi fortély felhasználását sem. A történelem és a legenda egyetértenek azonban abban, hogy a lovagok tudtak harcolni. Vitathatatlan hősiességüket esetenként más-más forrás táplálta: az egészséges ember feszültségének egyszerű fizikai feloldása; a kétségbeesett düh – maga a „bölc” Olivier*, amikor érzi, hogy „halálos sebet” kapott, csak azért osztogatja rettentő csapásait, hogy „kiélhesse bosszúját” –; önfeláldozás a fejedelemért vagy szent háború esetén az

* A *Roland-ének* egyik hőse, aki Roland ellentétéként a bölc mérsékletet személyesíti meg.

ügyért; a személyes vagy a kollektív dicsőség keresése; a ki-kerülhetetlen végzet fatalista elfogadása, amelyre a legmegrázóbb példát a *Nibelung-ének* néhány utolsó részlete nyújtja; és végül a túlvilági jutalom reménye, amely nemcsak azok biztos osztályrésze, akik Istenért halnak meg, hanem azoké is, akik urukért áldozzák életüket.

A veszélyhez szokott lovagot még valami mással is vonzotta a háború: orvosság volt ez az unalom ellen. A lovagok műveltsége hosszú időn keresztül nagyon szerény volt, s közülük csupán néhány hatalmas bárót és környezetét foglalta el a súlyos gondokat jelentő közigazgatás, így életük könnyen egyhangú szürkességbe fulladt. Ezért hát kalandra vágytak, s ha a hazai földön nem nyílt erre alkalmuk, távoli vidékeken kerestek kielégülést. A hűbéreseitől pontos szolgálatot követelő Hódító Vilmos egyikükről, akitől büntetésként elkobozta birtokait, mert engedélye nélkül akart részt venni a pireneusi-félszigeti keresztes háborúban, a következőket mondta: „Nem hiszem, hogy akad nála jobb lovag katonáim között; viszont állhatatlan és tékozló, állandóan kóborol az országban.” S még hány lovagjáról mondhatta volna el ugyanezt? Vitathatatlan, hogy ez a vándorló kedv a franciák körében fokozott mértékben terjedt el, mivel hazájuk, szemben a félig mohamedán Pireneusi-félszigettel vagy Németországgal, a szlávok szomszédságában, nem tudott számukra hódításra vagy fosztogatásra alkalmas közeli területeket nyújtani; mint ahogyan nem részesülhettek a németek nagy császári hadjáratainak örömeiben és feszültségében sem. S feltehetőleg a lovagi osztály Franciaországban még népesebb is volt, mint másutt, tehát igen szűknek bizonyult számára a hely. Sokan megjegyezték, hogy valamennyi tartomány közül Normandiában volt a legtöbb vakmerő kalandor. Már a német Freisingi Ottó is „a normannok igen nyughatatlan népéről” beszélt. A viking vér öröksége lenne? Meglehet. De a főok az a viszonylagos béke, amely már régóta uralkodott e figyelemreméltó központi hatalommal rendelkező her-

cegek országában. A normannok kénytelenek voltak elhagyni hazájukat, hogy alkalmat leljenek a hőn óhajtott harcra. Flandriából, ahol nagyjából hasonlóak voltak a politikai viszonyok, majdnem ugyanennyi ember indult fegyveres vándorútra.

Ezek a „kóbor” lovagok – a szó e korból származik – segítséget nyújtottak a Pireneusi-félszigeten az ottani keresztényeknek, hogy visszahódítsák az iszlámtól a félsziget északi részét; megalapították Itália déli részén a normann államokat; még az első keresztes hadjárat előtt járták a Kelet felé vezető utat mint Bizáncot szolgáló zsoldosok; és végül Jézus sírjának meghódításában és védelmezésében megtalálták kedvenc működési területüket. A pireneusi-félszigeti vagy a szíriai szent háborúban a kaland varázsa a kegyes cselekedet vonzerejével párosult. „Nem kell már kíméletlen, szigorú korlátok között élni... – énekli egy trubadúr –, dicsőséget hozó tetteink egyszermind kiszabadítanak a pokolból: lehet-e többet kívánni?” A kalandozások arra is jók voltak, hogy fenntartsák a kapcsolatot az egymástól távol fekvő s nagyon eltérő világok között. (...) Ha eret is vágtak a Nyugat legféltetlenebb népeinek testén, ez ugyanakkor megkímélte társadalmukat attól, hogy gerillaharcokban kifulladásra elpusztuljon. A krónikáirók jól tudták, hogy a keresztes háborúk résztvevőinek távozása után mindig fellélegzett az óhaza, ahová végre megint beköszöntött egy kis béke. (...)

(...) A legszebb ajándék, amelyet a sereg vezetője katonáinak adhatott, minden bizonnyal a zsákmányolás engedélyezése volt. Az ilyen haszonszerzés reménye vezette a kis helyi háborúban önmagáért harcoló lovagot is. Dupla zsákmány volt ez egyébként: ember és vagyon. Az kétségtelen, hogy a keresztény vallás megtiltotta a foglyok rabszolgasorba süllyesztését: legfeljebb néhány parasztot vagy kézművest telepítettek át erőszakkal. Viszont igen divatos volt a váltságdíj. Egy olyan erős és bölcs uralkodó, mint Hódító Vilmos, megtehetette, hogy kezére került ellenségeit halálukig fogságban

tartsa. Az átlagharcos nem volt ilyen előrelátó. A kiváltás általánosan elterjedt gyakorlattá vált, s néha borzalmasabb következményekkel járt, mint az ókori rabszolgaszedés. A csata estéjén – meséli a költő, aki valószínűleg saját szemével látott eseményekből merítette ihletét – Girard de Roussillon és emberei a névtelen foglyok és sebesültek tömegét megszárolják le, s csupán a „vártulajdonosok” életét kímélik meg; hiszen csak őkértük kaphatnak ezüstdénárokat váltságdíjképpen. Ami pedig a fosztogatást illeti, az annyira hagyományos és megszokott nyereségforrásnak számított, hogy a jogi szövegek magától értetődően szólnak róla. A kora középkori barbár törvények, sőt még a XIII. századi katonai szolgálati szerződések is ugyanezen a hangon beszélnek róla. A seregek után ott gördültek a hadizsákmánnyal teletömött súlyos szekerek. A legnagyobb baj az volt, hogy egy sor, az egyszerű lelkek számára alig érzékelhető átmenet után, az erőszak csaknem törvényes formáiból – a hadtáppal nem rendelkező seregek szükségszerű rekvirálásaiból, az ellenség és alattvalói elleni megtorlásból – brutális és kicsinyes rablás lett: kereskedőket fosztottak ki az utakon, birkákat, sajtokat loptak a juhakolból, csirkéket a baromfiólakból, mint például egy katalán kisnemes a XIII. század elején, aki ezzel gyötörte kitartóan szomszédait, Canigou apátságának lakóit. A legkiválóbbak is furcsa szokásokat vettek fel. William Marshal bizonyára vitéz lovag volt. Fiatalon és birtok nélkül egyik lovagi tornát vívta végig a másik után, s közben bejárta Franciaországot. Egyszer útjába akadt egy szerzetes, aki megszöktetett egy nemesi kisasszonyt, s ráadásul együgyű őszinteséggel elmesélte hogy pénzét uzsorával akarja kamatoztatni. William nem sokat habozott, büntetés címén elszedte a dénárokat a szegény ördögtől. S egyik társa még szemrehányást tett neki, amiért a szerzetes lovát nem vette el.

Természetesen csak ott lehettek ilyen erkölcsök, ahol az életnek semmi értéke, az emberi szenvedésnek semmi jelentősége nem volt. A feudalizmus háborúiban nem sokat finom-

kodtak. Olyan szokások uralkodtak itt, amelyeket ma nemigen neveznénk lovagiasnak: a „túl sokáig” ellenszegülő vár védőit gyakran lemészárolták, vagy megcsonkították. Még azzal sem törődtek, hogy ez néha esküszegéssel járt. E háborúban magától értetődött az ellenség földjeinek letarolása. Elvértve akad egy-egy költő, mint a *Huon de Bordeaux*-é vagy később egy-egy kegyes király, mint Szent Lajos, aki felemeli szavát, persze hiába, a földek „kipusztítása” ellen, amely borzalmas ínségbe sodort ártatlan embereket. A valósághoz hű német hősi énekek éppúgy, mint a franciák, tele vannak körös-körül „füstölgő” tájak leírásával. „Nincs igazi háború tűz s vér nélkül” – mondta az őszinte Bertrand de Born.

A *Girard de Roussillon* költője és IV. Henrik császár névtelen életrajzírója megkapó párhuzamban ecseteli, hogy mit jelentett a „szegény lovagok” számára, ha újra beköszöntött a béke: félniük kellett, hogy a nagyok ezentúl semmibe sem fogják venni őket, miután már nincs szükség rájuk; az uzsorások rájuk szabadulnak, a tüzes csatamént felváltja a nehéz igásló, az aransarkantyút a vas – egyszerűen gazdasági helyzetük, akárcsak presztízszük, válságba jut. A kereskedőnek és a parasztnak viszont azt jelentette a béke, hogy újra dolgozni, enni, egyszerűen élni tud. Adjuk át újból a szót a *Girard de Roussillon* okos költőjének. A bűnét bánó Girard száműzetése után feleségével együtt bolyong az országban. Az arcvonásait felismerni vélő kereskedőkkel az asszony igyekezett elhíttetni, hogy férje, a számkivetett, már nem él: „Girard meghalt, láttam, hogyan temették el.” – „Hála Istennek! – felelik a kereskedők – mert mindig háborúzott, és sok szenvedésünknek volt ő okozója.” E szavak hallatán Girard elkomorodott, s ha ott lett volna kardja, „leszúrta volna egyiküket”. Nagyon valószínű ez az epizód, tükröződik benne az osztályokat meghatározó ellentét. Ez az ellentét kétélű volt: a bátorságára és ügyességére büszke lovag mélyen megvetette a fegyverforgatás tudományában járatlan (imbellis) köznépet, a falusiakat, akik „szarvas módjára”

inaltak el a közeledő sereg elől – később pedig a polgárokat, akiknek gazdasági hatalmát annál is inkább gyűlöletesnek találta, mivel saját tevékenységével homlokegyenest ellenkező s ráadásul titokzatos utakon érték el gazdagságukat. Sokan követtek el véres tetteket – jó néhány apát lett áldozata a kólostoron belüli gyűlölködésnek –, de az a felfogás, hogy a háború szükséges, s a dicsőségnek, valamint a kenyérkeresetnek egyedüli forrása, csupán a „nemes” emberek kis társadalmára volt jellemző.

A NEMES OTTHONI ÉLETE

A hőn szeretett háborúzásban volt azonban holtidény is. A lovagi osztály ilyenkor sajátos nemesi életmódjával vált ki a többi közül.

Ezt az életet nem kell feltétlenül falusias keretben elképzelnünk. Itália, Provence, Languedoc magukon hordták a rómaiak szervezte mediterrán civilizáció bélyegét. Általában minden kis közösség egy kisebb-nagyobb város köré tömörült, amely egyszerre székhely, vásár helye és szentély volt, következésképpen a hatalmasok szokásos lakhelye. (...)

A régi római városokban, például Reimsben és Tournai-ban, valószínűleg sokáig éltek lovagi csapatok. Sokan közülük bizonyára püspökök vagy apátok udvarának szolgálatában álltak. Itálián és Dél-Franciaországon kívül a lovagok csak fokozatosan távolodtak el a városi lakosság életmódjától, abban az ütemben, ahogyan az osztályok egyre jobban elkülönültek egymástól. A nemesek ekkor már csak alkalomszerűen bukkannak fel a városban, esetleges hivatali feladatok ellátása vagy szórakozás végett.

Minden vidékre vonzotta a nemeseket: egyre jobban elterjedt a gyakorlat, hogy a vazallusokat hűbértokkal jutalmazták, s ezek az esetek túlnyomó többségében feudális uradalmakból tevődtek össze; enyhébbek lettek a hűbéri

kötelezettségek, s ez kedvezett annak az áramlatnak, amely a már birtokhoz jutott vazallust otthonába hívta, távol királyoktól, főuraktól, püspököktől, városok uraitól; s végül, ezek az atléták jobban érezték magukat a szabad levegőn. Milyen megindító történetet mesél egy német barát az ifjú grófról, akit családja szerzetesnek szánt, s aki, amikor első ízben kell alávetnie magát a klauzúra szigorú szabályának, felmászik a rendház legmagasabb tornyára, hogy „legalább csapongó lelke hadd gyönyörködhessen a hegyek s völgyek látványában, amelyeken nem kalandozhat többé”. A polgárság pedig nemigen óhajtott befogadni olyan elemeket, akik közömbösek voltak a polgári tevékenység és érdekek iránt – így ő is siettetten ezt a mozgást.

Ha némileg helyesbíteniünk is kell tehát a felfogást, amely szerint a nemesség kizárólag falusi eredetű, azt is szükséges hangsúlyoznunk, hogy amióta csak voltak lovagok, többségük falusi udvarházban lakott; főleg Északon, de sok ilyen volt még a Földközi-tenger közelében is.

A földesúr háza legtöbbször a községben áll vagy nem messze tőle. Néha több is van ugyanabban a faluban. Nemcsak jobb megépítésével válik ki a környező kunyhók közül – mint ahogyan egyébként a városban is kitűnik a szerényebb házak sorából –, hanem főleg azzal, hogy többnyire védekezés céljára épült.

A gazdagoknak az a törekvése, hogy otthonukat megóvják a támadástól, természetesen éppen olyan régi, mint maguk a zavaros állapotok. Tanúsítják ezt az erődítményszerű világot, amelyek a IV. század körül jelennek meg Gallia földjén, ezzel is jelezve a pax Romana hanyatlásától. Ez a hagyomány néhol tovább él a frankok korában is. A gazdagok által lakott „udvarok” többsége azonban hosszú ideig nélkülözötte a védelem állandó eszközeit, még a királyi paloták sem voltak védekezésre felkészülve. A normannok és a magyarok támadásainak hatására épültek fel mindenfelé, az Adria partvidékétől az észak-angliai síkságokig a kijavított

vagy újjáépített városfalakkal együtt a vidéki „erősségek”, amelyeknek árnyéka azután időtlen időkig rásötétlett Európa mezőire. Számukat a belső háborúk hamar megsokszorozták. A későbbiekben megvizsgáljuk majd, miként érvényesült a királyok, fejedelmek hatalma ebben a várrengetegben, milyen erőfeszítéseket tettek, hogy ellenőrzésük alá vonják a várépítést. Most ne időzzünk ennél! A kis uraságok hegyeken-völgyeken elszórt erődítményei ugyanis majdnem mindig felsőbb engedély nélkül épültek. Spontán jelentkező igényeket elégítettek ki, spontán módon. Az egyik szent élettörténetének írója pontosan számot ad erről, ámbár egyáltalán nem rokonszenvezett „ezekkel az emberekkel, akik állandóan viszálykodtak, és öldököltek, elbújtak ellenségeik elől, leverték a hasonszőrűeket, s elnyomták alattvalóikat”. Egyszóval: védekeztek és uralkodtak.

Ezek az épületek általában igen egyszerűek. Hosszú ideig a fatorony a legerterjedtebb, legalábbis a mediterrán vidéken kívül. A *Szent Benedek csodái** egyik érdekes részlete leírja egy ilyen vártorony különlegesen kezdetleges felépítését: az első emeleten van a terem, ahol „a hatalmas úr és háza népe élt, társalgott, étkezett, aludt”; a földszinten pedig az éléskamra. A torony lábánál általában védőárok húzódott. Néha, kisebb távolságra, palánkból és vert földből készült, árokkal körülvett védőfal övezte. Ez a védőöv biztonságot adott a különböző gazdasági épületeknek és a konyhának, amelyeket a tűzveszély miatt elkülönítve építettek; akadályozta a torony közvetlen ostromát, s megnehezítette a leghatásosabb támadási módszer, a felgyújtás alkalmazását. Viszont a védőfal őrzéséhez több fegyveresre volt szükség, mint amennyit az átlagos lovag el tudott tartani. A torony és a várfal elég gyakran dombon épült, természetes vagy (legalábbis részben) emberkéz által emelt magaslaton. Ez az elhelyezés nagyon fontos volt, hiszen az emelkedő bizo-

* *Miracula Sancti Benedicti*, ed. Certain, VIII. c. 16.

nyos védelmet nyújtott a támadókkal szemben, s ugyanakkor jobban szemmel lehetett tartani a környéket is. Elsőként a főnemesek használtak követ az építkezésre: Bertrand de Born leírása szerint ezek a gazdag várurak („bastidors”) abban lelték örömüket, hogy „mészből, homokból és kövekből kapuzatokat, tornyokat, bástyákat, boltozatokat, csigalépcsőket építettek”. A kis és közepes lovagok csak nagy sokára, a XII., sőt XIII. század felé kezdik kőből építtetni váraikat. A nagy irtások előtt egyrészt könnyebb és olcsóbb volt az erdők kiaknázása, mint a kőbányáké; másrészt pedig a kőművesség specializált munkaerőt igényelt, a fával viszont nem volt probléma, hiszen a robottal sújtható parasztok majdnem mind egy kicsit ácsok is voltak, meg favágók is.

Kétség nem fér ahhoz, hogy a parasztok néha menedéket s védelmet találtak a kis erődítményekben, mégis a kor embe-reinek minden okuk megvolt arra, hogy e várakat mindenek-előtt veszélyes helynek tartsák. A békeegyesülések, továbbá a városok, amelyek számára létfontosságú volt a szabad és biztonságos közlekedés, és a királyok és hercegek, mind-mind legsürgősebb feladatuknak tekintették, hogy lerombolják a sok-sok vártornyot, amelyekkel a helyi „zsarnokcskák” teleépítették a sík vidéket. És – bárki bármit mondjon – a kis és nagy várak föld alatti börtönei nem csupán Ann Radcliffe regényeiben léteztek. Lambert d’Ardres-nak, amikor leírja a XII. században újraépített tournehemi vártornyot, esze ágában sincs, hogy megfeledkezzék a föld mélyébe ásott tömlöcökről, „ahol a foglyok sötétségben, szennyben, férgek között ették a szenvedés kenyerét”.

Mint ahogyan otthonának jellege is mutatja, a lovag az állandóriadókészültség állapotában él. Fent a hősi énekek és lírai költemények jól ismert alakja, a toronyőr vigyázza álmát éjszakánként. Lejjebb, a szűk vár két-három termében az állandó lakók és a szállást kapott vándorok egymás hegyén-hátán; ez valószínűleg a helyhiány következménye is, de azoké a szokásoké is, amelyeket a legnagyobb urak is a

szó szoros értelmében létszükségletnek éreztek. A hűbérúr csak kíséretének körében élt, fegyveresek, cselédek, vazallusok, gondjaira bízott ifjú nemesek szolgálták, őrizték, társalogtak vele, s még éjszaka is mellette maradtak, hogy védelmezhessék, ott aludtak akár hitvesi ágya mellett is. A XIII. századi Angliában még úgy tanították, hogy a hűbérúrnak nem illik egyedül étkeznie. A nagy teremben hosszú asztalok álltak, mellettük szinte kizárólag padok, hogy mindenki egymás mellett ülhessen. A szegények a lépcső alatt ütötték fel éjjeli tanyájukat. Ott halt meg két nevezetes vezeklő, a legendabeli Szent Elek s a történeti Simon de Crépy gróf. Ez a magányt teljesen kizáró életmód általánosnak volt mondható; még a szerzetesek is hálótermekben, nem cellákban aludtak. Ez magyarázza a remeték, a vezeklők, a vándorok életformájához való gyakori vonzódást, mert egyedül ebben lehetett az óhajtott magányt megtalálni. A nemeseknél ez a közösségi életmód olyan kultúrával párosult, amelyben az ismeretek szerzése nem könyvből tanulással, hanem hangos felolvasás, ütemes recitálás és az emberek közötti érintkezés útján történt.

ELFOGLALTSÁG ÉS SZÓRAKOZÁS

A nemes, bár lakóhelye szerint falusi volt, egyáltalán nem volt földművelő. A süllyedés jele lett volna, ha kézbe veszi a kapát, vagy ha megragadja az eke szarvát – mint az a szegény lovag, akiről egy anekdotagyűjtemény beszél nekünk. A nemes megjelent néhanapján földjein, hogy elnézegesse a szorgoskodó parasztokat, hogy gyönyörködjék a sárguló vetésben, de személyesen nemigen avatkozott bele a munka irányításába. Amikor idővel megírják a helyes jószágkormányzásról szóló tankönyveket, nem az uraságnak, hanem tisztartóinak szánják őket. A gazdálkodó nemes típusa sokkal későbbi korba tartozik; csak a XVI. századtól jelenik

meg. Bár jobbágyai feletti hatalmának egyik lényeges forrása a bíraskodási jog, a falu ura többnyire mégsem él vele személyesen, hanem intézőire ruházza, akik maguk is paraszti sorból valók. Ennek ellenére a bíraskodás kétségtelenül azon kevés békés foglalatosságok közé tartozik, amelyektől nem idegenkedik a lovag. De ha vállalja is a bíró szerepét, osztálya keretéből nemigen lép ki: vagy saját hűbéreseinek perében dönt, vagy a hozzá hasonlók között bíraskodik az udvarban, ahova hűbérura megidézi, vagy pedig – olyan helyen, ahol létezett a közítélkezés, mint pl. Angliában vagy Németországban – a grófság vagy a járás bírói székén foglal helyet. Ez elég volt ahhoz, hogy a jogi szellem egyike legyen a lovagok között legkorábban elterjedt kultúrformáknak.

Az igazi nemesi szórakozások mind a harci kedv bélyegét hordták magukon.

Először is a vadászat. Már elmondottuk róla, hogy nemcsak játék volt. A kor Európájában az embereket nem fogadta a maihoz hasonló nyájassággal a természet, miután még nem pusztították ki a ragadozó vadállatokat. Másrészt, mivel a rosszul tenyésztett és táplált háziállatokból csak gyatra húsféléket nyertek, a vadhúsnak döntő jelentősége volt a húsetelek között – tehát a gazdagok étkezésében. A vadászat szinte szükséges tevékenységnek számított, így nem is maradt, szigorúan véve, egyetlen osztály kiváltsága. Kivételnek tűnik Bigorre esete, ahol a XII. század kezdetétől a parasztnak tilos volt a vadászat. Viszont a királyok, hercegek, grófok – ki-ki hatalma szerint – mindenfelé azon iparkodtak, hogy bizonyos vadászterületeken magukhoz ragadják a hajtás kizárólagos jogát: a nagyvadakét az „erdőkben” (a „forêt” szó eredetileg mindenféle őrzött területet jelentett, függetlenül attól, hogy fás vidék volt, avagy sem), a nyulakét a „vadaskertekben”. Az ilyen igények jogi alapja igen homályos; minden valószínűség szerint nem is volt más indok, mint az, hogy az uraság akarata törvény –, és így nem meglepő, hogy a királyi erdőknek gyakran a művelt terület

rovására történő kijelölése és védelmezése éppen egy meghódított országban, a normann királyok Angliájában vált egészen mértéktelenné. Ehhez hasonló visszaélések bizonyítják a vadászkedv élénkségét, a vadászkedvét, amely a nemesi osztály jellegzetes vonása. Ezt bizonyítja a bérlőkre kimért kényszerek sora is: kötelesek voltak szállást és élelmet adni a vadászseregeknek, az erdőkben „lakokat” kellett építeniük a vadászszezonra. A Sankt Gallen-i szerzetesek is, akik azzal vádolták a falusi bírakat, hogy a nemesek sorába akarnak emelkedni, főleg azon akadtak fel, hogy azok kutyákat nevelnek nyulak, sőt mi több, farkasok, medvék, vaddisznók hajtására. Vagyon, sok ráérő idő és szolga kellett ahhoz, hogy ezt a sportot legvonzóbb formáiban űzhessék –, ilyen volt az agarakkal s főleg a sólymokkal folytatott vadászat, amelyet a Nyugat, annyi sok más egyéb mellett, az ázsiai sztyeppek lovas civilizációitól tanult el. Nem egy lovagról mondhatták volna el, amit Guînes egyik grófjáról jegyzett fel házának krónikása, hogy „többre becsülte a szárnyával csapkodó vadászsólymot az Igét hirdető papnál”; s nem egy lovagról szólván ismételhették volna el azokat a naiv és bájos szavakat, amelyeket egy lantos mondat el egyik szereplőjével a meggyilkolt hős teteme előtt, mialatt fájdalmasan vonít a kutyafalka: „Nemesember vala, nagyon szereték kutyái”. A vadászat, miközben a harcosokat a természethez közelítette, olyan elemet is bevitt gondolatvilágukba, amely egyébként minden bizonnyal hiányzott volna onnan. Vajon megtalálták volna-e a francia lírának és a német Minnesangnak oly sokat adó lovagköltők azokat a csodálatosan illő szavakat, amelyekkel megénekelték a hajnalt s a május örömet, ha nem nevelték volna őket a hagyományok szellemében arra, hogy „értsék az erdőket és folyókat”?

Azután a lovagi tornák. A középkorban szívesen hitték ezeket aránylag új keletű intézménynek, sőt még az állítólagos „feltaláló” nevét is gyakran emlegették: egy bizonyos Geoffroi de Preuillyt, aki állítólag 1066-ban halt meg. A valóság az,

hogy e színlelt csatákat már sokkal régebben is kedvelték: tanúsíthatják ezt a gyakran halálos végű „pogány játékok”, amelyekről 895-ben a triburi zsinat tesz említést. A nép körében fennmaradt ez a szokás bizonyos, inkább kereszténnyé lett, mintsem keresztény eredetű ünnepek alkalmából: így például azok az új „pogány játékok” – sokat mond a szó visszatérte –, amelyeken sok ifjú vett részt, s ahol halálos sebet kapott egy vendôme-i varga fia. A fiatalok harci játékaik szinte egyetemes folklorisztikus vonásnak tekinthetők. A hadseregben egyébként a háború utánzása éppen úgy szolgálta a csapatok kiképzését, mint szórakoztatását: annak a nevezetes találkozóznak a során, amelynek emlékét a „strassburgi eskü” őrzi, Kopasz Károly és Német Lajos is ilyenfajta szórakoztató látványosságot rendezett, s hajlandók voltak személyesen is részt venni a tornán. A hűbéri kor újítása abból áll, hogy e népi vagy katonai játékokból szabályok szerint lefolytatott fiktív csatát tudott kifejleszteni, ahol a győztes általában díjat kapott, s ahol – és ez a fő – csak lovas és lovagi fegyverzettel ellátott vívók vehettek részt: tehát igazi osztályszórakozást, amelynél vonzóbbat aligha ismertek a nemesek.

Ezeket az összejöveteleket, amelyek megszervezése egyébként igen költséges volt, rendszerint királyok vagy főurak időről időre rendezett udvari ünnepségekkel kötötték egybe. Így sok olyan bajnok volt, aki tornáról tornára járva kalandozott a világban. Nemcsak a gyakran „csapatokká” tömörülő vagyontalan lovagok tették ezt, hanem igen magas rangú urak is; így Hainaut grófja, IV. Balduin vagy az angol hercegek közül Henrik, az „ifjú király”, aki pedig nem sok sikert aratott. Akárcsak a mi sportversenyeinken, a lovagok általában országonként alkottak csapatokat: nagy botrányt okoztak egy napon a Gournay-hoz közeli lovagi tornán a hennuyère-i* lovagok, amikor a franciák táborába álltak,

* Hennuyère: Hainaut egy része.

s nem a flamandokhoz és Vermandois lakóihoz csatlakoztak, akik pedig hagyományos szövetségeseik voltak – legalábbis ezen a téren. Nem kétséges, hogy ezek a játék-szövetségek erősítették az összetartozás érzését az egyes tartományok lakóiban. Annál is inkább, mert korántsem volt ez mindig csupán szórakoztató háborúsdí; nem volt ritka a sérülés, sőt a halálos seb sem, ha – a *Raoul de Cambrai* költőjének szavával élve – „rosszul végződött” a torna. Ezért ellenezték a legbölcsebb uralkodók ezt a játékot, amelynek során oly sok hűbéresük vérzett el. II. Plantagenet Henrik formálisan megtiltotta Angliában a lovagi tornákat. Az egyház is szigorúan üldözte, olyannyira, hogy nem volt hajlandó eltemetni az olyan lovagot, aki így lelte halálát, még ha meg is bánta bűneit. Tette ezt a fölösleges vérontás ellenzékeként meg azért is, mert a lovagi torna a népi ünnepélyek „pogányszagú” szórakozásaival volt rokon. Politikai és egyházi rendeletek sem tudták azonban kiírtani ezt a szokást, s ez arra mutat, hogy alapvető igényt elégített ki.

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ez a szenvedély – akárcsak az igazi háborúban – nem volt mentes minden érdektől. Mivel a győztes gyakran birtokba vette a vesztes felszerelését, lovát, sőt néha személyét is, hogy aztán csak váltságdíj ellenében bocsássa szabadon –, az ügyességnek és az erőnek is megvolt a maga haszna. Sok bajnok lovag hadi tudományát a szó szoros értelmében jól jövedelmező foglalkozássá változtatta. Ily módon elválaszthatatlanul összefonódott a nemesek fegyverszeretetében az öröm és a haszonszerzés.

A VISELKEDÉS SZABÁLYAI

Mi sem természetesebb, mint hogy az az osztály, amely életmódja és társadalmi elsősége folytán ilyen világosan elkülönült, végül is saját viselkedési kódexet teremtett magának. De ezek a normák csak a feudalizmus második korszakában

alakultak ki, és csiszolódtak tovább – tehát az öntudatra ébredés korában.

Igen jellemző maga a kifejezés, amellyel 1100-tól kezdve az igazi nemesi tulajdonságokat jelölték: udvariasság (*courtoisie*) – ez az udvar (*cour*) szóból ered. (...) A viselkedés szabályai valóban a királyokat és a főurakat körülvevő ideglenes vagy állandó csoportokban kristályosodtak ki. Ha a lovagok saját váruk magányába zárkóztak volna, sosem született volna meg ez a kódex. Versengés, emberi kapcsolatok kellettek hozzá. Ezért hát az erkölcsi érzékenység fejlődése szorosan kapcsolódik a nagy hercegségek vagy monarchiák megszilárdulásához, az intenzívebb emberi kapcsolatokhoz való visszatéréshez. (...)

(...) Az új kódex szülőhazájának vitathatatlanul a francia s a franciául beszélő és érző Mosel-vidéki udvarokat kell tekintenünk. (...) A XI. században kezdik a franciák szokásait Itáliában utánozni. A következő két évszázad folyamán tovább fokozódik hatásuk: tanú erre a német lovagi szokincs, amely telis-tele van „welsch” szavakkal – ilyenek a fegyverek, ruhák, jellemvonások nevei – ezek általában Hainaut-n, Brabanton vagy Flandrián át értek Németországba. Maga a „höflich” szó is csak a „courtois” tükörszava. A jövevényszavak nemcsak az irodalom útján érkeztek. Jó néhány „thiois”* nemesifjú ment francia hercegi udvarokba, hogy a nyelvvel együtt a jó modor (*bon ton*) szabályait is elsajátítsa. Nem véletlenül nevezi a költő, Wolfram von Eschenbach Franciaországot az „igazi lovagság földjének”. Az igazsághoz az is hozzá tartozik, hogy ez a kisugárzás, amely az arisztokrata kultúra egy formáját terjesztette el – természetesen csak a felső osztályok körében –, csupán egy töredéke a francia kultúra Európa teljes egészére gyakorolt hatásának, a művészeti és irodalmi stílusok terjesztése, a chartres-i, majd a párizsi iskolák hírneve és tekintélye,

* német

a francia nyelv szinte nemzetközivé vált használata mellett. És valószínűleg nem vállalkozunk lehetetlen feladatra, ha megpróbálunk néhány okot felderíteni. A nagyon vakmerő francia lovagság bekóborolta egész Európát; viszonylagos prosperitás uralkodott ebben az országban, ahol a kereskedelem fejlődése sokkal előbb érezte jótékony hatását, mint Németországban (igaz, hogy később, mint Itáliában); már nagyon korán erősen hangsúlyozták a különbséget a lovagok osztálya és a fegyverforgatásra alkalmatlan „imbelles” gyülevész hada között. S bár helyi háborúkban itt sem volt hiány, nincs példa olyan viszályra, amilyent a pápa és a császár nagy pöre váltott ki a német birodalomban. De még mindezt figyelembe véve is fel kell tennünk a kérdést: vajon az embert illető ismereteink mai fokán nem hiábavaló-e minden erőfeszítésünk, hogy megmagyarázzuk azt, ami megmagyarázhatatlannak tűnik – egy adott civilizáció dinamizmusát, jellegét és delejes vonzerejét?

„Erről a napról – mondta Soissons grófja a mansurai* csatában – később majd a hölgyek szobájában beszélünk.” Ehhez hasonló szavakat hiába keresnénk a hősi énekekben, de viszont elmondhatta volna őket nem is egy regényhős a XII. századtól kezdve –; ezek olyan társadalmat jeleznek, ahol szerepet kapott a társasági élet s vele együtt a nő. A nemeshölgyek sohasem éltek külön termekbe zárva. Szolgálóktól körülvéve kormányozták házukat, sőt néha a hűbérbirtokot is, méghozzá gyakran igen erős kézzel. Viszont csak a XII. század fogja megteremteni a művelt, szalont tartó nagy dáma típusát. Gyökeres változás ez, gondoljunk csak a régi költők hőseinek rendkívül durva magatartására a nőkkel szemben (még a királynékkal szemben is); nem riadtak vissza a legerősebb szitkoktól sem, amelyekre aztán a gonosz

* Itt szenvedett súlyos vereséget keresztes hadjáratán 1250-ben IX. (Szent) Lajos francia király; fogságba is esett, amelyből csak 1254-ben tért haza.

asszonyok ütlegekkel válaszoltak. Szinte halljuk a hallgatóságot harsány nevetését. Az udvari közönség nem vált érzéketlenné az ilyen vaskos tréfa iránt; de csak akkor tűrte meg, ha parasztmenyecskén vagy polgárasszonyon csattant. Lévén az udvariasság osztályügy. Ezentúl a nemes hölgyek lakosztálya és általában az udvar az a hely, ahol a lovag csillogni igyekszik és riválisait elhomályosítani: hőstettei hírével, jólneveltségével és irodalmi tehetségével is.

Láttuk, hogy a nemesi körök sosem voltak teljesen írástudatlanok, s még kevésbé érzéketlenek az irodalom hatása iránt, amelyet egyébként inkább hallgattak, mint olvastak. De komoly fejlődést jelentett, hogy most a lovagok maguk vették kézbe a tollat. Jellemző módon egészen a XIII. századig csak a lírai költészetet művelték, a többi műfaj szinte teljes kizárásával. Az általunk ismert legrégebbi trubadúr – tegyük hozzá, hogy bizonyára nem ő volt a legelső – a francia királyság leghatalmasabb hercegei közé tartozott: Aquitaniai IX. Vilmos (1127-ben halt meg). Az utána jött provenç-i költők sorában nagyon sok volt a lovag (kis, közép és nagy egyaránt), de ugyanez a helyzet valamivel később az északi lírai költők – a déliek vetélytársai – esetében is. A lovagok mellett ott találjuk persze a nagyurak nyakán élő hivatásos jongleuröket is. A rövid, általában keresett stílusú, néha szándékosan hermetikus, azaz titkos értelmű (a híres trobar clus) költemények fölöttébb alkalmasak voltak arra, hogy arisztokrata társaságban előadásra kerüljenek. Miután a lovagi osztály olyan élvezeteket kedvelt, amelyek a paraszt számára már túlfinomultságuk miatt sem voltak hozzáférhetők, a lovagság kezdte ezért is felsőbbrendűnek hinni önmagát, annál is inkább, mivel valóban élvezte és értette is a költészetet. Ugyanilyen nagy jelentőségű volt a zenei érzék is, amely szorosan kötődött a szó szeretetéhez – hiszen a költeményeket rendszerint énekelték, és hangszerrel is kísérték. William Marshal, a sok kemény csatát megjárt harcos, nem mert ugyan dalra fakadni halálos ágyán – bár igen nagy

kedvet érzett hozzá –, de nem vett végső búcsút lányaitól mindaddig, amíg azok el nem énekeltek néhány „lány zenéjű rotrouenge-ot”*. A *Nibelung-ének* burgund hősei is egy dal hangjainál szunnyadnak el a csendes éjszakában, s merülnek utolsó földi álmukba.

Ami a testi örömeket illeti, úgy tűnik, a lovagok e téren igen realista módon viselkedtek. Ez a kor egészére jellemző. Igaz, az egyház aszkézist kényszerített papjaira, a világiak számára pedig úgy rendelkezett, hogy a nemi közösülés csak a házasságban, a nemzés érdekében történhet. Elég rosszul alkalmazta azonban saját tanításait, különösen a világi pap-ság körében, ahol még a gregoriánus reform** is csak a püspöki kart tudta megtisztítani. Milyen csodálattal adóztak azoknak a jámbor személyeknek, plébánosoknak, sőt apátoknak, akikről „azt beszélték”, szűzen haltak meg! A pap-ság példája bizonyítja, hogy milyen éles ellentétben állt az önmegtartóztatás az emberi természettel – nyilvánvaló, hogy a hívekre sem lehetett éppenséggel jellemző. Az igazsághoz tartozik, hogy a hősi énekek szűziesen tiszták – egy-egy kivételtől, pl. a *Nagy Károly zarándoklata* egyik mulatságos epizódjában Olivier férfiúi nagyotmondásaitól eltekintve. A magyarázat igen egyszerű: nem tartották lényegesnek a valóban nem eposzba illő hancúrozások leírását. Még az udvari kor kevésbé tartózkodó elbeszéléseiben is úgy jelenik meg az érzékiség, mintha sokkal inkább a nő, mintsem a hős „hatáskörébe” tartozna. Néha-néha azonban fellebben a fátyol: így például a *Girard de Roussillon*ban, ebben a régi éneken, ahol a vazallus, akinek vendégül kell látnia egy hírvívőt, szép lányt is ad néki éjszakára. És valószínű az is, hogy nem minden a képzelet szüleménye azokban a „bűnös” találkákban, amelyekre, a lovagregények szerint, oly könnyedén nyílt alkalom a várakban. A történelem még világosabban

* A rotrouenge a trubadúrköltészet egyik fajtája, refrénes dal.

** VII. Gergely pápa reformjai

tanúsítja ezt. Tudjuk, a nemesek nem csináltak nagy ügyet a házastársi hűségből. Otthonukban csak úgy nyüzsgött a sok fattyú. Első látásra úgy tűnik, hogy a „courtoisie” nemigen változtatta meg ezeket az erkölcsöket. Aquitaniai Vilmos néhány dala meglehetősen szabadszájúsággal éneklie meg a gyönyört, s jó néhány követője akadt a későbbi költők között. De egy másfajta szerelem-felfogás is megjelenik már Aquitaniai Vilmos költészetében, aki egyébként valószínűleg csak folytatója egy olyan hagyománynak, amelynek kezdetét még nem sikerült feltárnunk: az udvari szerelemről van szó, a lovagi erkölcskódex egyik legfurcsább alkotásáról. Melyikünk tudja elválasztani Dulcineát Don Quijotétól?

Az udvari szerelem jellemző vonásait egyszerű összefoglalni. Semmi köze a házassághoz, azaz jobban mondva, éppen a házasság törvényeibe ütközik, hiszen az imádott hölgy általában férjes asszony, s a rajongó szerelmes sohasem a férje. A lovag szíve gyakran magasabb rangú hölgyért hevül: szerelmében mindenképpen hangsúlyt kap a férfi hódolata a nő iránt. Átadja magát ellenállhatatlan szenvedélyének, amelyet gyakran kereszteznek akadályok, amely nemegyszer féltékennyé válik, amelyet éppen ez a nyugtalanság hevít tovább – s amelynek sztereotip lezajlása már korán bizonyos rituális jelleget ölt. Egyáltalán nincs ellenére a kazuisztika. És végül igen gyakran „távoli” szerelem ez, ahogyan a trubadúr, Jaufroi Rudel mondja egyik költeményében – amelynek téves értelmezése teremtette meg a Távoli Hercegnő híres legendáját. Szó sincs arról, hogy a lovag elvben elutasítja a testi örömet, vagy hogy, ha netalántán – André le Chapelain szavával élve – le kell mondania az „ultime soulas”-ról*, meg sem próbálkozik felületesebb gyönyörök szerzésével. De a távollét s az akadályok költői melankóliájú szépséggel ruházzák fel ezt a szerelmet, ahelyett, hogy megsemmisítenék. S ha

* utolsó vigasz

lehetetlennek bizonyul a hön óhajtott testi birtoklás? Ez is izgatólag hat a szívre, ez a szívet tépő öröm.

Ilyen képet rajzolnak számunkra a költők. Az udvari szerelmet ugyanis csak az irodalomból ismerjük; nehéz megállapítani, mennyi ebből a valóság, s mennyi a költői fantázia. Annyi bizonyos, hogy miközben az udvari szerelem bizonyos mértékben igyekezett leválasztani magáról a testi kéjeket, szinte egyáltalán nem akadályozta ez utóbbiak eléggé erőszakos kielégülését. Viszont tudjuk, hogy az emberek érzelmi őszintesége több rétegű. Vitathatatlan, hogy a kor szerelemfelfogása, amelyben oly sok ma már jól ismert elemre bukkanunk, születésekor igen eredeti kombináció volt. Nem sok köze volt az antik szerelmi művészethez, még azokhoz a mindig kissé kétértelmű értekezésekhez sem, amelyekben a görög-római társadalom a férfibarátságot elemezte – bár ezek talán közelebb álltak hozzá. A szerelmes férfi alárendeltségi helyzete már önmagában teljesen új magatartás. Már láttuk, hogy ez gyakran a vazallusi hűség szótárából kölcsönzött szavakban nyert kifejezést. Ez a transzponálás nem szorítkozott a szavakra. Az, hogy az imádott hölgyet és a hűbérurat azonosították – egybevág a feudális társadalom nagyon jellemző erkölcsi orientációjával.

A szerelmi kódexnek a vallásos gondolkodáshoz alig van köze. (...) Ha azt nyomozzuk, hogyan vélekedett a kereszténység a szexuális életéről, nem a lovagi lírát kell vallatóra fognunk. A jámbor papi *Queste du Saint Graal* szövegében tükröződik ez minden torzítás nélkül: a fa alatt Ádám és Éva a szerelmi egyesülés előtt, amelyben Ábel megfog, azért eseng az Úrhoz, hogy bocsásson sötét éjszakát reájuk, szemérmüket leplezendő. (...)

Azon szinte senki sem döbben meg, hogy a lovag gondosan kiszámítja előre, milyen zsákmányt fog szedni, mennyi váltságdíjat fog behajtani, senkit sem lep meg, hogy keményen megadóztatja parasztjait. Ez a haszon törvényes. Egy feltétellel azonban: ha készségesen és bőkezűen el is költi. „Biz-

tosíthatlak benneteket – mondta egy trubadúr, akinek felrőtták rablásait –, ha elvettem valamit, azért tettem, hogy adhassak, nem azért, hogy gazdagságot halmozzak fel.” Kétségtelenül jogosan tarthatjuk gyanúsna, hogy a jongleurök, e hivatásos elősködők oly nagy buzgalommal magasztalják minden más kötelesség felett a bőkezűséget, „e hölgyet s királynőt, ki minden erényt beragyog”. Elég valószínű az is, hogy a kisebb-nagyobb urak körében s a főurak között talán még inkább, mindig is voltak fősvények vagy egyszerűen óvatosak, akik szívesebben gyűjtögették ládaikba a ritka pénzeket s ékszereket, mintsem hogy elköltsék. Ennek ellenére igaz az, hogy a nemesek úgy gondolták, felsőbbbségüket bizonyítják a jövőbe kevesebb bizakodással és több számolgatással tekintő csoportokkal szemben, ha hagyják kezük között elfolyni, gyorsan elveszni a gyorsan szerzett vagyont. E sokat magasztalt pazarlás nem mindig korlátozódott a nagylelkűségekre vagy a luxusra. Egy krónikás őrizte meg számunkra annak a különös tékozlási versenynek az emlékét, amely Limousinban játszódott le egy udvari ünnepségen. Az egyik lovag pénzdarabokkal vetette be az előre felszántott mezőt; egy másik gyertyákkal rakatott tüzet konyhájában; a harmadik „nagy hencegve” megparancsolta, hogy élve égessék el harminc lovát. Vajon miként vélekedett volna egy kereskedő erről a viadalról, amelyben pazarlással döntötték el, kinek ér többet a becsülete, s amely akaratlanul is az etnográfusok néhány elbeszélését juttatja eszünkbe? Itt megint csak a „becsület” értelmezése jelzi az osztályok közötti határvonalat.

A nemesek társadalmi osztálya, amely kivált a többi közül hatalma, vagyona, életmódja, sőt erkölce révén, a XII. század közepe felé már készen állt arra, hogy jogszerűen örökletes osztállyá szilárduljon. Egyre gyakrabban használják tagjai megjelölésére a „gentilhomme” szót – „homme de bonne gent”, azaz jó nemzetséghez tartozó ember –; ez a szó jelzi a vérségi kapcsolat növekvő fontosságát. (...)

A lovagi ihletésű irodalom úgy tett, mintha a nemesség és a papság alatt nem látna mást, csak a „parasztok” avagy „falusiak” egyforma tömegét. A valóságban e hatalmas sokaságot a társadalmi különbségek mélyen szántó barázdái osztották rétegekre. S ez vonatkozott magukra a parasztokra is, a szó pontos és körülhatárolt értelmében. A földesúrtól való függőség különböző fokozatai hullámzó jogi határvonalakat húznak soraikban, amelyek lassanként a „szolgaság” és a „szabadság” ellentétéhez vezetnek. De a jogi helyzetkülönbségekkel párhuzamosan és azokkal nem teljesen egybeesve a súlyos gazdasági egyenlőtlenségek is megosztották a kis faluközösségeket. Elegendő a legegyszerűbb és legkorábbi ellentétre utalni: melyik igavonó állataira büszke „laboureur”, gazda tekintette volna magával egyenrangúnak a falujában élő „brassier”-t, zsellért, aki csak saját keze munkájával művelte talpalatnyi földcskéjét?

És ami a fő: a paraszti lakosságtól s a parancsolás tiszteletreméltó feladatára hivatott osztálytól elkülönülve mindig megvoltak a kereskedők s a kézművesek elszigetelt kis csoportjai. Ezekből a csírákból fogja a feudalizmus második korszakának gazdasági forradalma kikeltetni a városi csoportok – később számtalan új forrásból feltáplált – hatalmas és jól differenciált tömegét. Az ennyire világosan foglalkozások szerint tagozódott csoportok tanulmányozása nem történhet gazdaságuk alapos vizsgálatától függetlenül. Ehelyütt elegendő, ha röviden utalunk arra, hogy hol helyezkedtek el a feudalizmus színpadán.

A feudális Európa egyetlen beszélt nyelve sem rendelkezett olyan kifejezésekkel, amelyek világosan különbséget tettek volna város és falu között. A „ville”, town, Stadt szavakat egyaránt használták mindkettő jelzésére. A Burg szó jelentett minden megerősített helyet. A „cité” szót tartományi székhelyek számára tartották fenn, tágabb értelemben néhány

más, kivételesen fontos központot is így neveztek. A XI. századtól a chevalier, clerc, vilain szavak egyértelmű ellentétéként jelentkeznek viszont a francia eredetű bourgeois – amely hamarosan nemzetközi kifejezéssé lett. Tehát ha a település névtelen is marad, az ott élő emberek, de legalábbis azok, akik a legaktívabbak, s akiknek kereskedői és kézművesi tevékenysége a leginkább városi jellegű, helyet kapnak a társadalom terminológiájában. A kor biztos ösztönnel ismeri fel, hogy a várost elsősorban az jellemzi, hogy sajátos embercsoport lakja.

Nyilvánvaló, hogy könnyedén bizonyíthatnánk ennek az ellenkezőjét is. Az első városokban élő polgárok harci kedve nem marad el a lovagoké mögött, s éppen úgy forgatják a fegyvert is. Akárcsak a parasztok, a polgárok is hol földjeiket művelik (amelyek néha benyúlnak a város területére is), hol pedig legelni hajtják nyájaikat a féltékenyen őrzött községi rétekre, a várofalakon túlra. Ha meggazdagodnak, maguk is birtokokat szereznek. Jól tudjuk egyébként, hogy nagyon helytelen lenne a lovagi osztályt úgy elképzelni, mintha távol állna tőle minden vagyoni törekvés. A polgárok számára azonban mindazok a tevékenységformák, amelyek látszólag a többi osztályhoz közelítik, csak mellékes foglalatosságot jelentenek, a lassan-lassan felbomló életmód megkésett tanúi csupán.

Lényegileg a kereskedelemből élnek. Megélhetésüket a vásárlási és eladási ár, a kölcsönzött tőke és a visszatérített összeg közötti eltérésből biztosítják. A teológusok tagadják az ilyen közbülső profit törvényes voltát, mihelyt nem egyszerű munkabérről vagy fuvardíjról van szó, a lovagi körök pedig e profit jellegét sem értik egészen pontosan. Így hát a polgár viselkedési kódexe kiáltó ellentétbe kerül az uralkodó erkölcstannal. Mivel földeket vásárol, s ad el, nehezen viseli az ingatlanokra nehezedő hűbéri korlátozásokat. Mivel gyorsan szeretné intézni ügyeit, amelyek egyre újabb jogi problémákat vetnek fel, kétségbe ejti a hagyományos tör-

vénykezés lassúsága, bonyolultsága, avultsága. Kereskedelmi ügyleteinek lebonyolítását komolyan akadályozza, hogy a városon egyszerre több hatalom is uralkodik. Ez ellenkezik osztálya érdekeivel. Pap vagy nemes szomszédainak különböző kiváltságai mind az ő hasznának szabad növelését hátráltatják. Egyformán gyűlöli a vámszedőket, akik kíméletlenül megsarcolják az úton, s a várakat, ahonnan fosztogató nemesek csapnak le a karavánokra. Egyszóval sértik, és zavarják ezek az intézmények, amelyeket egy olyan világ hozott létre, ahol a polgárnak még csak elenyésző szerep jutott. Olyan városról álmodik, amelynek fegyverrel vagy csengő dénárokkal kiváltságokat szerzett, s amelynek szervezete felkészült a gazdasági expanzióra csakúgy, mint a szükséges megtorlások végrehajtására. Ez a város idegen test a feudális társadalomban.

Igaz, a számos lelkes közösség által elképzelt kollektív függetlenség ritkán lépett túl az egészében szerénynek mondható közigazgatásbeli autonómia keretein. De, hogy megszabaduljanak az oktan terhektől, amelyeket a helyi zsarnokok mértek rájuk, volt még egy megoldás, amely – bár talán csak kényszerből folyamodtak hozzá – gyakran igen hatásosnak bizonyult: a hatalmas területek rendjén örökdő nagy monarchikus vagy tartományi kormányzatokhoz fordultak, amelyek egyre világosabban felismerték, hogy anyagi érdekük megköveteli a gazdag adózók prosperitását. Itt tehát a polgárság megint csak és talán még határozottabban a hűbéri szerkezetet romboló erőként jelentkezik, a hűbéri szerkezet egyik jellegzetessége, a hatalom felaprózása ellen indít támadást.

Az új városi közösség kialakulását általában, akár a felkelés, akár a békés szervezés érdekében történt, jelentős aktus jelezte: a polgárok „összeesküvése”. Eddig csak elszigetelt egyének voltak. Most közösség született. Ezt a felcsüdt társulatot nevezték Franciaországban, a szó eredeti értelmében, kommunának. Soha nem hordott magában szó

több szenvedélyt! Ez a kiáltás hangzott fel a polgárok ajkáról a felkelés napján jeladásként a gyülekezésre, ez a kiáltás hangzott fel vész esetén – e szó kitartó gyűlöletet ébresztett a nemrég még egyedül uralkodó osztályokban. Mi okból gyűlöltek ennyire ezt „az új és fertelmes nevet”, ahogyan Guibert de Nogent mondja? Kétségtelenül sokféle érzésből tevődött ez össze: a hatalmasok nyugtalanságából, hiszen a kommunák hatalmukat, jövedelmüket, tekintélyüket fenyegették; az egyház vezetőinek indokolt félelméből, hiszen e nem túlságosan tekintélytisztelő csoportok törekvései az egyházi kiváltságokat zavarták; a megvetésből és a gyűlölködésből, amellyel a lovagok az üzérkedők ellen fordultak; s a papok szívében kelt erényes méltatlankodásból, amelyet a hasznukat tisztátalan forrásból merítő „uzsorások” és „nyerészkedők” arcátlansága okozott. Volt azonban ennek egyéb, mélyebb oka is.

A feudális társadalomban a segélynyújtási és „barátsági” eskü kezdettől a rendszer egyik alapvető eleme volt. De ez a szerződés alulról felfelé irányult, az alattvalót kötötte urához. A kommunális eskü újdonsága abban áll, hogy egyenlő embereket kapcsol össze. Igaz, nem mondhatnánk, hogy ez eddig teljesen ismeretlen lett volna. Ilyen esküt fogadtak egymásnak a Nagy Károly által betiltott népi „gildé”-k tagjai, később pedig a békeegyesüléseké, amelyek örökségét e városi közösségek vitték tovább több szempontból is. Ugyanilyen eskü kötötte a szintén „gildé”-nek nevezett kis társaságokba tömörülő kereskedőket. Ezek a társaságok, amelyeknek létét a kereskedelem és a vele járó viszontagságok tették szükségessé, a polgári összetartás egyik legrégebb megjelenési formáját jelentették, jóval megelőzve a városok első önállósági törekvéseit. A kommunák mozgalma előtt azonban ezek a kölcsönös eskütételek sosem öltöttek ilyen nagy méreteket, és sosem bizonyultak ilyen hatalmasnak. A mindenfelől felbukkanó „titkos társaságok” valóban olyanok voltak, mint – egy prédikációgyűjtemény szavával

élve – megannyi „nyalábbá fonódott tüskés ág”. Az igazi forradalmi élesztőt tehát a kommunákban kell keresnünk, a hierarchikus világgal szembeszegülő közösségekben. Nyilvánvaló, hogy ezekben a kezdeti városi csoportokban nyoma sem volt a demokráciának. A „nagypolgárok”, akik e közösségeket alapították, s akikkel a kisebbek csak ügyel-bajjal tudtak lépést tartani, a szegényeknek gyakran kíméletlen gazdái és könyörtelen hitelezői voltak. De azzal, hogy a védelemmel jutalmazott engedelmességi fogadalmat a kölcsönös segítségnyújtás ígéretével váltották fel, olyan új elemet hoztak Európa társadalmi életébe, amely a feudális szellemmel sehogy sem egyezett.

ANARCHIA ÉS ERŐSZAK

Gyakran beszélünk feudális államokról. Tény, hogy e fogalom az egykorú írástudók számára nem volt ismeretlen. A szövegekben néha felbukkan a régi szó: *respublica*. A politikai normák szerint az emberek nemcsak saját uruknak, hanem e magasabb tekintélynek is engedelmességgel tartoztak. Bonizo de Sutri mondja, hogy a lovagnak „nem szabad kímélnie életét, hogy megvédhesse urát, és haláláig kell harcolnia a közügyek érdekében”. Az államról alkotott kép azonban nagyon sokban különbözött a maitól. Főleg abban, hogy sokkal kevesebbet foglalt magába.

Számos olyan tevékenységet sorolhatnánk fel, amelyet ma nem lehet elválasztani az állam fogalmától, s amelyet a feudális állam egész egyszerűen nem ismert. Az oktatás az egyházra tartozott, akárcsak az alamizsnaadással egybe mosódott közsegélyezés. A közmunkák gondját az utasokra vagy a kis helyi hatalmakra hagyták: ez szakítást jelentett a római tradícióval, sőt Nagy Károly hagyományaival is. A XII. század előtt az uralkodókat nemigen foglalkoztatták ilyen kérdések – a monarchiákban szinte egyáltalán nem.

Csak néhány korán fejlett tartomány volt kivétel: Anjou, ahol Plantagenet Henrik a Loire mentén töltéseket emeltetett; Flandria, ahol Elzászi Fülöp csatornákat építtetett. A következő századig kell várni, hogy a királyok és hercegek beleszóljanak az árak megállapításába, ahogy azt egykor a Karolingok tették, s hogy félénken felvázoljanak valamiféle gazdaságpolitikát. Igazában a feudalizmus második korszakától kezdve szinte kizárólag a sokkal kisebb hatósugarú hatalmak tartották kézben a közjólét irányítását, a tulajdonképpeni feudalizmustól teljesen idegen hatalmak: a városok, amelyek kommunákká alakulásuktól kezdve gondot fordítottak iskolák, kórházak építésére és a gazdasági élet szabályozására.

Lényegében a királynak s a főúrnak csupán három alapvető feladata van: kegyes alapítványok s az igaz hit védelmezése révén biztosítja népének lelki üdvösségét; megvédi őt külső ellenségtől – ez az oltalmazó ténykedés gyakran párosul hódítással, amelyet becsület, hiúság s hatalomvágy diktál; végül pedig igazságot és belső békét teremt. Küldetése tehát elsősorban abból áll, hogy eltiporja a betolakodókat s a gonoszokat; inkább hadakozik, büntet, elfojt, mintsem a közigazgatással törődik. Feladatai már így is éppen elég súllyal nyomják a vállát.

Mindezeknek a hatalmaknak egyik közös vonása ugyanis, ha nem is éppen gyengeségük, legalább hatékonyságuk soha nem folytonos jellege; s ez a fogyatékoság mindig élesebben szembeszökik akkor, ha megnövekednek az ambíciók, ha nagyobb övezetre kívánják tevékenységüket kiterjeszteni. Amikor Bretagne egyik hercege 1127-ben bevallja, hogy képtelen megvédelmezni egyik kolostorát saját lovagjaival szemben, ezzel csupán egy közepes nagyságú hercegség nagyfokú gyengeségét leplezi le. De még azok között az uralkodók között, akiknek hatalmát oly nagy hangon ünnepelték a krónikások, sem akadt egyetlenegy, aki ne küzdött volna éveken át, hogy megfékezzen egy-egy lázadást. Sokszor egyetlen

homokszem megakasztja az egész gépezetet. Egyetlen lázadó grófocská elsáncolja magát várában, s ez elég ahhoz, hogy II. Henrik császár három hónapon át mozdulatlanságra legyen kárhoztatva. Láttuk már ennek az erőtlenségnek fő okait: a közlekedés lassú és nehézkes; nincsenek pénztartalékok; az uralkodó csak úgy tudja hatalmát gyakorolni, ha közvetlen kapcsolatba kerül alattvalóival. Freisingi Ottó (aki naivságában azt hiszi, hogy ez hőse dicséretére szolgál) maga beszéli el, hogy 1157-ben Barbarossa Frigyes „visszatért az Alpoktól északra fekvő területre, s jelenléte helyreállította a frankok békéjét” – vagyis a németekét – „miközben távollétében az itáliaiak keveredtek háborúba”. Számítsuk ehhez még hozzá a hűbéri kötelékek bonyolultságát. A XIII. század kellős közepén egy francia szokásjoggyűjtemény elismeri, hogy vannak olyan esetek, amikor egy főúr feltétlen hűségre kötelezett vazallusa, hűbérura ügyének védelmében, törvényesen harcolhat királya ellen.

A legnagyobb elmék világosan megfogalmazzák az állam folytonosságát. II. Konrád német császár káplánja szerint ezt mondta: „Amikor a király meghal, a királyság megmarad, mint ahogyan a hajó sem pusztul el, ha elveszti kapitányát.” De Pavia lakói, akikhez e dorgáló szavak szóltak, valószínűleg közelebb álltak a közfelfogáshoz, amikor tiltakoztak az ellen, hogy a császári palota lerombolását bűnükül róják fel; mentségül azt mondták, hogy ez az interregnum alatt történt. „Szolgáltuk császárunkat, amíg élt; amikor meghalt, nem volt többé uralkodónk”. Az óvatosak nem mulasztották el, hogy az új uralkodótól az elődjétől kapott privilégiumok megerősítését kérjék, és a XII. században angol szerzetesek nem áttalatták a királyi udvar színe előtt kijelenteni, hogy a régi szokástól eltérő rendelet csak szerzője életében lehet érvényes. Más szóval, a hatalom elvont fogalmát nemigen tudták elválasztani a hatalom birtokosának konkrét alakjától. Maguk a királyok is csak nagy nehezen tudtak a szűk családi érzés fölé emelkedni. Gondol-

junk csak arra, miként szabja meg a keresztes háborúba induló Fülöp Ágost, hogy mi történjék kincstárával – a monarchikus hatalom nélkülözhetetlen alapjával –, ha meghalna a Szentföld felé vezető úton. Ha fia túléli őt, csak a felét osszák szét alamizsnaként, ha a fiú előbb esne el, mint apja, akkor viszont az egészet!

Nehogy azt képzeljük azonban, hogy jogilag vagy gyakorlatilag személyi abszolutizmusról van itt szó. A kormányzás általánosan elfogadott szabályai szerint egyetlen uralkodó sem hozhatott súlyos döntéseket tanácskérés nélkül. Persze, nem a néptől kért tanácsot. Senkiben sem merült fel, hogy meg kellene kérdezni magát a népet vagy választott képviselőit. Hiszen megvoltak Isten elrendelése szerinti természetes képviselői: a hatalmasok és a gazdagok. A király vagy a herceg tehát csak legfőbb alattvalói és bizalmasai véleményét kéri ki: egyszóval udvara (a szó hűbéri értelmében) tanácsát. A leggőgösebb uralkodók sem mulasztják el sohasem, hogy okirataikban emlékeztessenek erre a szükséges konzultációra. I. Ottó császár maga mondja el, hogy egy alkalommal azért nem tudott kibocsátani egy rendeletet, „mert néhány főúr távol maradt a gyűlésről”, amelynek ezt törvényerőre kellett volna emelnie. Hogy ezt a szabályt mennyire tartották be, az az erőviszonyoktól függött. Sohasem lett volna azonban célszerű nyíltan megszegni, mivel a valamennyire is jelentős rangú alattvalók csak azokat a rendeleteket érezték magukra kötelezőnek, amelyeket, ha nem is mindig jóváhagyásukkal, de legalábbis jelenlétükben hoztak. Ebben a korban az emberek csak úgy tudták felfogni a politikai kötöttséget, ha személyesen láthatták azt, akihez a kötelék fűzi őket – ebben megint csak felismerhetjük a feudális széttagoltság egyik alapvető okát.

A feudális társadalomról festett kép, különösen az első korszakban, csak nagyon kevésbé lenne hiteles, ha a jogi intézményeket vizsgálnánk csupán, s megfelelkezniénk arról, hogy e korban az emberek állandó s fájdalmas bizonytalanságban éltek. Ez nem a mai rettegés attól az iszonyatos, de legalább közös és csak időnként felbukkanó háborús veszélytől, amelyet a fegyverben álló nemzetek világa képvisel. És nem – vagy legalábbis nagyrészt nem – a kisembert és a szerencsétlent szétzúzó gazdasági erőktől való félelem. A mindennapos fenyegetés ott lebegett minden egyéni sors felett. Nemcsak a vagyona, hanem magára az emberre nehezedett rá. Egyébként eddigi elemzésünknek alig volt olyan lapja, amelyen ne rajzolódott volna ki a háború, a gyilkosság, az erőszak árnyéka. Így most elég néhány szó azoknak az okoknak az összefoglalására, amelyek az erőszakot tették a korszak, a társadalom jellemző vonásává.

„Amikor a frankok római császárságának bukása után különböző királyok ülnek majd a felséges trónszéken, az emberek már csak a saját kardjukban fognak bízni” – ezt jósolta fájdalmasan a IX. század derekán egy ravennai pap, a Karolingok nagy birodalmi álmának szertefoszlása láttán. A kortársak tehát tisztában voltak ezzel: az állam erőtlensége – amely maga is nagyrészt az elfojthatatlan fejtelenség következménye – kedvező teret biztosított a Rossz tombolásához. A mindenfelé gyilkosságot és fosztogatást terjesztő idegen inváziók szintén nagy részt vállaltak a hatalom régi kereteinek szétrombolásában. De az erőszak ott rejtett a társadalom szerkezetében, a kor gondolatvilágában is.

Ott rejtett a gazdaságban is; olyan időszakban, amelyben csekély és nehézkes a kereskedelem, vajon van-e a zsákmányszerzésnél és az elnyomásnál biztosabb módszer a meggazdagodásra? Egy hatalmaskodó és hadakozó osztály szinte teljes egészében ebből élt, és egy szerzetes hideg egykedvűséggel

mondathatta el egy kisnemessel a következőket: odaadom ezt a földet, „amelyet nem terhel sem szolgáltatás, sem sarc, sem adó, és mentes mindezekről, amelyeket a lovagok szokás szerint erőszakkal csikarnak ki a szegényekből”.

Az erőszak benne foglaltatott a jogban: a szokásjog elve folytán, amely lassanként minden bitorlást törvényessé tett; a szilárdan meggyökeresedett hagyomány következtében is, amely egyéneknek és kisebb csoportoknak lehetővé, sőt kötelezővé tette az önbíráskodást. A családi „faide”, a vérbosszú, amely véres drámák sokaságáért felelős, nem egyedüli formája a közbiztonságot állandóan veszélyeztető önbíráskodásnak. Amikor a békeegyesülések megtiltották, hogy a vélt vagy valóságos anyagi károsodások áldozatai önmagukat kártalanítsák a kárt okozó valamilyen javának eltulajdonítása révén, nagyon jól tudták, hol kell keresni a felfordulás egyik leggyakoribb okát.

Az erőszak végül ott rejtezett az erkölcsökben is. Az emberek nem nagyon tudtak úrrá lenni első indulatukon, nemigen hatott idegeikre a fájdalom látványa, kevésbé tartották tiszteletben az emberi életet, amelyben csak az örökkévalóság előtti átmeneti állapotot látták, s ráadásul hajlottak arra, hogy becsületükért fizikai erejük teljes megfeszítésével, szinte állati dühvel harcoljanak. „Nap mint nap – írja 1024 táján Burchard wormszi püspök – vadállati módon elkövetett gyilkosságok történnek Szent Péter alattvalói körében. Egymásra rontanak részegségből, gőgből vagy akár ok nélkül. Egy év alatt Szent Péter harmincöt tökéletesen ártatlan szolgáját gyilkolták meg az egyház más szolgálói; és a gyilkosok nemcsak hogy nem bánják meg bűneiket, de még kérkednek is velük.” Körülbelül egy évszázad múltán egy angol krónika a nagy és tökéletes béke dicséretére, amelyet Hódító Vilmos teremtett országában, a következő két vonás hangsúlyozását tartotta a legmegfelelőbbnek: ezentúl senki sem ölheti meg embertársát, bármilyen nagy kárt is okozott az neki; mindenki bejárhatja Angliát aranyakkal az övében,

anélkül, hogy veszélynek tenné ki magát. Ezzel nyíltan felfedi a leggyakoribb bajok kettős gyökerét: a bosszút, amelyet a kor felfogása erkölcsileg igazolt, és a kendőzetlen rablást.

Végeredményben az erőszakoskodásoktól mindenki szenvedett, s az uralkodók mindenki másnál tisztábban látták, hogy milyen katasztrófákhoz vezethetnek ezek. Olyannyira, hogy a zűrzavaros kor mélységeiből teljes erővel tör fel a hosszan zengő kiáltás, a vágy Isten legértékesebb, legmegközelíthetlenebb „adománya”, a béke után. Ezen elsősorban belső békét kell értenünk. Királynak, hercegnek nem volt szebb dicsérete, mint a „békeszerető” jelző. S „békeszerető” itt nem azt jelenti, hogy elfogadja, hanem azt, hogy megteremti a békét. „Uralkodjék béke a királyságban!” – így imádkoztak a koronázás napján. „Áldottak legyenek a megbékítők” – így kiáltott fel Szent Lajos. Minden hatalom közös gondja ez, amely gyakran megrendítően tiszta szavakban fejeződik ki. Kanut királyról udvarának költője azt mondotta egykor: „Ifjú voltál még, ó fejedelem, amikor lépteid nyomán lángba borultak az emberek házai.” Hallgassuk csak, mit mond ugyanő bölcs törvényeiben: „Azt akarjuk, hogy minden ember, aki elmúlt tizenkét éves, szent esküvel fogadja: sohasem fog lopni, sohasem leszén tolvajnak cinkostársa.” De mivel az átmeneti nagyhatalmak nem bizonyultak elég hatásosnak, az államtól függetlenül és az egyház ösztönzésére egyre erősödik a spontán törekvés, amelynek célja a hőn óhajtott rend megteremtése. (...)

A HŰBÉRISÉG MINT TÁRSADALMI TÍPUS. FEUDALIZMUS VAGY FEUDALIZMUSOK: EGYES SZÁM VAGY TÖBBES SZÁM?

Montesquieu szerint a „feudális törvények” európai intézményesítése a maga nemében egyedülálló jelenség volt, „olyan egyedi fejlemény, amely egyszer volt a világon, s talán soha-

sem lesz újra”. A jogi formák pontos definíciójában talán kevésbé járatos, de távolabbi horizontokat kutató Voltaire tiltakozott: „A feudalizmus egyáltalán nem egyedi fejlemény; nagyon régóta létező forma, eltérő közigazgatással fellelhető északi féltekénk háromnegyed részében.” Napjaink tudománya általában Voltaire-nek ad igazat. Egyiptomi, akháj, kínai, japán feudalizmus – megannyi jól ismert szókapcsolat. A nyugati történészeket e fogalmak mégis nyugtalanítják kissé. Jól tudják ugyanis, hogy ezt a nevezetes fogalmat még saját szülőföldjén is nagyon különbözőképpen próbálták meghatározni. A feudális társadalom alapja – mondja Benjamin Guérard – a föld. A személyi csoport – vág vissza Jacques Flach. A világtörténelem tele van egzotikus feudális rendszerekkel, ezek vajon a guérard-i vagy a flachi értelemben feudálisak? Az ilyen kétes esetekben nincs más orvosság, mint a kezdetekig visszamenni. Miután teljesen nyilvánvaló, hogy az időben és térben egymástól oly távol fekvő társadalmak sokaságát azért nevezték el feudálisnak, mert – valószínűleg vagy feltételezetten – hasonlítottak a mi feudalizmusunkra, mindenképp ez utóbbinak, amely ily módon az utalások középpontjába került, jellemvonásait kell meghatároznunk. Természetesen előzőleg el kell távolítanunk e hangzatos kifejezés néhány nyilvánvalóan helytelen értelmezését, nehogy tévutakra kerüljünk.

A feudalizmusnak keresztelt rendszerben első névadói első sorban azt vették észre, ami ellentétben állt a centralizált hatalom fogalmával. Innen már csak rövid volt az út odáig, hogy így nevezzenek minden hatalmi feldarabolódást. Annál is inkább, mert az egyszerű ténymegállapítás általában értékítélettel járt együtt. Az állam szuverenitása volt a szabály, tehát minden, ami csorbította ezt az elvet, rendellenesnek számított. Ez már önmagában elegendő lenne arra, hogy elítéljük ezt a szóhasználatot, amely egyébként elviselhetetlen káoszhoz vezetett. Az igaz, hogy néha felsejlett a pontosabb megjelölés lehetősége. 1783-ban, egy szerény községi tiszt-

viselő, a valenciennes-i csarnokfelügyelő kijelentette, hogy a „nagybirtokosok feudalizmusa” felelős az élelmiszerek drágulásáért. Hány vitairatban bélyegeztek azóta „feudálisnak” bankárokat és iparbárókat! Miután többé-kevésbé homályos történelmi reminiscenciák súlya nehezedik e szóra, jó néhány toll csak a parancsolás erőszakosságának jelzéseként írja le, de – kevésbé elemista módon – gyakran szolgál annak jelzésére is, hogy a gazdasági hatalom beavatkozik a közéletbe. Márpedig az feltétlenül igaz, hogy a gazdagság – elsősorban a földtulajdon – és a hatalom egybe mosódása a középkori feudalizmus egyik jellegzetessége. De ez nem annyira e társadalom tisztán feudális vonásai miatt van így, hanem inkább azért, mert a társadalom ugyanakkor a földesúri birtokra épült.

Feudalizmus, földesúri birtok. Ez a fogalomzavar ezúttal még sokkal régebbre nyúlik vissza. Először a „vazallus” szó használatában jelentkezett. Ez a fogalom ugyan egy – végeredményben csak másodlagos – fejlődés során arisztokrata jelleget öltött, ennek ellenére már a középkortól alkalmazták jobbágyokra is – akik kezdetben igen közel álltak a vazallusokhoz, hiszen ezeket eredetileg személyi függőségük miatt nevezték így – és az egyszerű földbérlőkre is. Ez először csak egyfajta jelentéstani eltévelyedés volt, különösen gyakori az olyan hiányosan feudalizált vidékeken, mint Gascogne vagy León, de később, ahogy az eredeti vazallusi viszony jelentése elhomályosult, használata egyre jobban elterjedt. „Mindenki tudja – írja 1786-ban Perreciot –, hogy az urak alattvalóit Franciaországban általában vazallusoknak nevezik.” Ezzel párhuzamosan szokássá vált – az etimológia ellenére – „feudális jogoknak” nevezni a paraszti földre nehezedő terheket: olyannyira, hogy a [francia polgári] forradalom emberei, amikor a feudalizmus megdöntésére indultak, mindezekelőtt a falusi földesuraságot támadták. A feudális társadalom e lényeges alkotórésze, a földesuraság önmagában véve régebbi a feudális társadalomnál, és sokkal tovább

marad is fenn. A kifogástalan terminológiához nagyon fontos, hogy e két fogalmat világosan megkülönböztessük.

Próbáljuk hát nagy vonalakban összeszedni, hogy mit tanít a történelem az európai feudalizmusról.

AZ EURÓPAI FEUDALIZMUS ALAPVETŐ VONÁSAI

Legegyszerűbb, ha azt mondjuk meg először, hogy mi *nem* volt ez a társadalom. Noha a családi kötelékek igen erősen érvényesültek benne, mégsem alapult teljes egészében a származáson. Pontosabban: a tulajdonképpeni hűbéri kapcsolatokat az tette jogossá, hogy a vérségi kapcsolatok nem voltak elegendők. Másrészt a feudalizmus egybeesett az állam védelmező funkciójának mélységes elerőtlenedésével, annak ellenére, hogy továbbra is fennmaradt a kis hatalmak tömege felett álló közhatalom fogalma. A feudális társadalom azonban nemcsak különbözött a rokonságon alapuló és az állam ereje által uralt társadalmaktól. Az ilyen alakulatú társadalmak után keletkezett, s így magán viselte ezek bélyegét. A feudalizmusra jellemző személyi függőségi kapcsolatok megőriztek valamit a kezdeti *compagnonnage** mesterségbeli kapcsolataiból, másrészt a sok apró uralkodó jogainak nagy részét a „királyi jogon” alapuló hatalomtól tulajdonította el.

Tehát az európai feudalizmus a régebbi társadalmak felbomlásának eredményeként jelenik meg. Valóban, nem lehetne megérteni a germán betörések okozta nagy felfordulás nélkül, amely egybeolvasztott két, eredetileg a fejlődés nagyon eltérő fokain álló társadalmat, feltörte mindkettő kerekeit, felszínre hozott egy sor ősi gondolkodásmódot és társadalmi szokást. Az utolsó barbár támadások légkörében öltött végleges alakot. Előfeltétele volt a közlekedés nagy-

* *Compagnonnage*: mesterlegények társulása.

fokú lassúbbodása; a pénzforgalom elsorvadása, aminek következtében nem lehetett bért adni a szolgáltatért; valamint az a gondolatvilág, amely számára nagyon fontos a közelség, az érzékelhetőség. Amikor e feltételek kezdtek megváltozni, ütött a feudalizmus végórája.

Ez a társadalom inkább egyenlőtlen volt, mintsem hierarchikus, inkább vezetők, mintsem nemesek társadalma, jobbagyok és nem rabszolgák társadalma. Ha a rabszolgaság szerepe nem lett volna olyan elenyésző, egyáltalán nem alkalmazhatták volna az igazi feudális függőségi formákat a társadalom alsóbb rétegeiben. Az általános fejtelenségben túl nagy volt a kalandorok szerepe, túl rövid az emberek emlékezete, túl szabálytalan a társadalmi rétegződés – így szó sem lehetett szigorú kasztrendszer kialakulásáról.

A hűbéri rendszer előfeltétele azonban az is, hogy a szerény sorsú emberek tömege gazdaságilag néhány hatalmastól függ. Az előző korokból örökölte a római birodalom már uradalmi jellegű villáját, a germán törzsi falut; az embernek ember által való kizsákmányolásának e módjait kiterjesztette, és megszilárdította, kibogozhatatlanul egybefűzte a földjáradékhoz és a parancsoláshoz való jogot, és mindebből megteremtette az igazi uradalmat. Tette ezt részben a főpapok és a szerzetesek oligarchiájának javára, akik az ég kegyeit voltak hivatottak a földiek számára megszerezni – és főleg a fegyveresek oligarchiájának javára.

Elég egy gyors összehasonlítást végeznünk annak bemutatására, hogy a feudális társadalmak megkülönböztető jegyei közé kell sorolnunk az uralkodó osztály csaknem teljes egybeesését a hivatásos harcosok csoportjával. Ezek nehéz-fegyverzetű lovasok voltak – ez a harci mód tűnt akkor egyedül hatásosnak. Láttuk, hogy azok a társadalmak, ahol létezett fegyveres parasztság, vagy egyáltalán nem ismerték sem a vazallusi rendszert, sem a földesúrit, vagy pedig csak tökéletlen formában ismerték mindkettőt, mint például Skandináviában vagy pedig az asztúriai-leóni csoport ki-

rályságaiban. A bizánci birodalom példája még jellemzőbb, mert ennek intézményei egy sokkal tudatosabb vezéreszme bélyegét viselték magukon. Itt a VII. század erős arisztokráciaellenes reakciója óta a római kor nagy közigazgatási hagyományait őrző, a szilárd hadsereg felállításán munkálkodó kormányzat hadkötelezettséggel terhelt birtokokat hozott létre; bizonyos szempontból igazi hűbérbirtokok ezek, viszont a Nyugattól eltérően földjeiket megművelő parasztok birtokai. Mi sem volt fontosabb ezentúl az uralkodók számára, mint hogy megvédelmezzék „katonáik javait” csakúgy, mint általában a kisbirtokosokat a gazdagok és hatalmasok harácsolásától. A XI. század vége felé eljött azonban az a történelmi pillanat, amikor a birodalomban olyan gazdasági viszonyok uralkodtak el, amelyek egyre jobban veszélyeztették az állandóan eladósodott parasztok autonómiáját; amikor a birodalom meggyengült a belső széthúzás folytán is, s ezáltal nem tudta tovább védelmezni a szabad gazdákat. Így nemcsak értékes pénzügyi forrásai apadtak el, hanem ki is szolgáltatta magát a mágnások kényének-kedvének, akik ezentúl egyedül voltak képesek arra, hogy alattvalóikból sereget állítsanak fel.

A feudális társadalom jellemző emberi kapcsolata az a kötelék, amely az alárendeltet a nagyon közeli úrhoz fűzi. Az így kialakult kötelékek megannyi végtelenül elágazó láncsal fűzték a legkisebbeket a nagyobbakhoz, a legnagyobbakig. Maga a föld pusztán azért számított nagy értéknek, mert csak úgy lehetett embereket szerezni, ha földdel jutalmazták őket. Földeket akarunk – ez a normann urak mondanivalójának lényege, akik visszautasítják a hercegük által felajánlott ékszereket, fegyvereket, lovakat. S maguk között hozzátesszik: „ily módon számos lovagot tarthatunk szolgálatunkban, a herceg pedig nem lesz erre képes”.

Ezek után szabályozni kellett még a földbirtokot érintő jogokat, oly módon, hogy a szolgálat jutalmául kapott birtok jövedelmét a hűbéres hűséges szolgálata idejére élvez-

hesse. Az a megoldás, amelyet a nyugati feudalizmus erre a problémára talált, e társadalom legeredetibb vonásai közé számít. Míg a szláv fejedelmek hű embereiknek továbbra is ajándékba adják a földeket, a frank vazallus, néhány tétova próbálkozás után már csak hűbérbirtokot, feudumot kap urától, amely elvileg egy életre szól, de nem örökíthető. A felső osztályban, amelyé a hadakozás tiszteletreméltó feladata, a függőségi viszony eredetileg szabad akaratból vállalt szerződésen alapult; két, személyes kontaktusban álló ember kötötte ezt. E személyes érintkezés szükségességéből nyerték e kapcsolatok mindig legfőbb morális értelmüket. Nemsokára azonban a legkülönbözőbb tényezők homályosították el a kötelek tisztaságát: az öröklés, amely természetes velejárója annak a társadalomnak, ahol oly erős maradt a család intézménye; a vazallus földhöz juttatásának elterjedése, amelyet a gazdasági viszonyok tettek szükségessé, s amely végső fokon oda vezetett, hogy jobbára a földet terheltek szolgáltatásokkal, s nem az embertől követeltek hűséget; végül, de elsősorban, a hűbéri kötelezettségek sokfélesége. A hűbéres lojalitása sok esetben jelentős tényező maradt, de nyilvánvalóan képtelennek bizonyult arra, hogy betöltse a társadalmi összekötő erő szerepét, hogy egyesítse felülről lefelé a különböző csoportokat, hogy megakadályozza a társadalom széttagolódását, s hogy gátat vessen a fejtelenségnek.

Az igazsághoz tartozik az is, hogy az óriási horderőben, amelyet a hűbéri kapcsolatoknak tulajdonítottak, kezdettől fogva volt valami mesterséges. E viszonyokat egy halódó állam, a Karoling-birodalom hagyta a feudalizmusra; olyan intézménnyel akarta felvenni a harcot a társadalmi széthullás ellen, amely maga is e széthullás terméke volt. A függőség lépcsőzetessége önmagában valószínűleg jól szolgálhatta volna az állam megszilárdítását. Tanúsítja ezt az angol-normann monarchia. De ehhez szükség lett volna az angliaihoz hasonló központi hatalomra, amelyet elsősorban nem a hódí-

tás pusztta ténye erősített meg, hanem az, hogy a hódítás egybeesett új gazdasági körülmények, új erkölcsformák kialakulásával. A IX. században túlságosan erős volt a szét-szóródás felé vivő tendencia.

A nyugati feudalizmus térképén néhány fehér folt látható: a skandináv félsziget, Frízföld, Írország. Talán még fontosabb azt leszögezni, hogy a feudális Európa nem feudalizálódott teljes egészében azonos fokon, azonos ütemben, s ami a lényeg: sehol sem teljes a feudalizálódás. Az örökölhető függőségi kapcsolatok egyetlen országban sem érintették a teljes paraszti lakosságot. Szinte mindenütt fennmaradtak kisebb-nagyobb örökbirtokok (allodiumok) – noha számuk terület szerint nagyon változó volt. Az állam fogalma sohasem tűnt el teljesen, és ott, ahol a legerősebb maradt, az emberek továbbra is „szabadnak” nevezték magukat, a szó régi értelmében, mivel kizárólag a nép urától vagy képviselőitől függtek. Normandiában, a dán Angliában, a Pireneusi-félszigeten fennmaradtak fegyverviselő parasztcsoportok. A kölcsönös eskü, az alárendeltségi eskü ellentéte, tovább élt a békeegyesülésekben, s diadalmaskodott a kommunákban. Az emberi intézmények végzete, úgy látszik, hogy sohasem valósulnak meg teljesen. A XX. század elején az európai gazdaság kétségtelenül a kapitalizmus jegyében állt, s mégis hány olyan vállalkozás akadt, amelyet nem lehetett e sémába sorolni!

Sötétre árnyékolt térséget látunk a Loire és a Rajna között, valamint Burgundiában a Saône két partján; ezt a területet a IX. században a normann hódítások hirtelen kiszélesítik Anglia és Dél-Itália irányában; e központi mag körül a sötét szín csaknem szabályosan halványodik, mígnem Szászországban és főleg Leónban és Kasztíliában már nagyon ritkává válik a vonalzás: nagyjából ilyen lenne a fehér foltoktól övezett feudalizmus-térkép. A legsötétebbre árnyékolt területeken nem nehéz felismerni azokat a vidékeket, amelyekre a Karoling-hatalom a legnagyobb hatást gyakorolta, ahol

a legnagyobb fokú volt a római s germán elemek keveredése, s ahol ezáltal valószínűleg a legteljesebb volt a két társadalom szerkezetének felbomlása, és a legkedvezőbbek voltak a földesúri birtok és a személyi függőség igen régi kezdeményeinek kifejlődési lehetőségei.

EGY KIS ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNELEM

A parasztok elnyomatása; az általában kivihetetlen bérezési rendszer helyett a szolgálatért adott hűbérbirtok, tehát feudum elterjedése; a fegyverforgatók osztályának uralma; az engedelmisséget és oltalmat jelentő kapcsolatok, amelyek köteléket teremtenek az emberek között, s amelyek a fegyveresek osztályában a vazallusság tiszta formájában jelentkeznek; a hatalmak zűrzavarba torkolló széttöredezése és eközben másfajta társadalmi formák fennmaradása: a rokonsági és állami formáé – ez utóbbi a feudalizmus második korszakában új erőre kap. Ezek véleményünk szerint az európai feudalizmus alapvető vonásai. Az ily módon jellemzett társadalmi struktúra természetesen magán viselte korának és környezetének bélyegét, mint minden jelenség, amelyet az örök változás tudománya, a történelem tár fel. Ahogyan a nő- vagy férfiági leszármazáson alapuló nemzetség vagy néhány gazdasági vállalkozási forma nagyjából hasonló módon jelentkezik egymástól igen eltérő civilizációkban, ugyanúgy nem lehetetlen, hogy a miénktől különböző civilizációk az imént leírthoz megközelítőleg hasonló stádiumon mentek át. Ha ez így van, ezek is megérdemlik ebben az időszakban a feudális jelzőt. Az ily módon felfogott összehasonlító munka azonban láthatólag meghaladja egyetlen ember erejét. Ezért csupán egyetlenegy példára fogok szorítkozni, amely legalábbis érzékelteti, milyen eredményekre vezethetne az ilyen kutatás, biztosabb kezek irányítása mellett.

Japán történelmének messze kódéből apai ágon leszárna-

zó – vagy legalábbis annak tartott – csoportokból álló társadalom képe tűnik fel. Azután, az i. sz. VII. század vége felé, kínai hatásra kialakul az állam, amely, akárcsak a Karolingok állama, az alattvalók erkölcsi védelmezője kíván lenni. És végül – kb. a XI. századtól kezdve – elkezdődik az a korszak, amelyet általában feudálisnak neveznek, s amely, úgy tűnik, a már ismert séma szerint egybeesett a gazdasági forgalom bizonyos fokú lelassulásával. Tehát, akárcsak Európában, a „feudalizmust” itt is két teljesen eltérő szerkezetű társadalom előzte meg. S akárcsak nálunk, hűségesen megőrizte mindkettőnek a bélyegét. A monarchia – amely sokkal távolabb állt a tulajdonképpeni feudális építménytől, mint az európai, mivel a hűbéri kötelezettségek láncolata nem ért el a császárig – jogilag fennmaradt, mint minden hatalom elméleti forrása, és a hatalmi jogok felaprózódását, amely nagyon régi szokások termőtalajából kelt ki, itt is úgy tekintették, mint az állam funkciójának bitorlását.

A parasztság felett a hivatásos harcosok osztálya emelkedett. Ebben a közegben fejlődött ki a fegyverhordozó és ura közötti kapcsolat már ismert modellje szerint a személyi függőségi kapcsolat, amely kezdettől fogva sokkalta hangsúlyozottabban osztályjellegű, mint az európai „commendatio”. E függőségi kapcsolatok hierarchikusak voltak, éppen úgy, mint Európában. De a japán vazallusi rendszer a miénknél sokkal inkább behódolás volt, és sokkal kevésbé szerződés. Sokkal szigorúbb is volt, egy vazallus nem szolgálhatott egyszerre több urat. Miután e harcosokat el kellett tartani, a mi feudumunkhoz hasonlító hűbéri birtokokat osztottak szét közöttük. Sőt, néha a mi felajánlott, majd hűbérként visszkapott feudumaink* módjára fiktív volt az ajándékozás, olyan földekre vonatkozott, amelyek eredetileg az állítólagos adományszerző saját birtokát képezték. A harcosok persze egyre kevesebb hajlandóságot mutattak a földművelés-

* *fief de reprise*

re. Kivétel mégis akadt. Japánban is végig kitartott a néhány paraszti „vavassor”. A vazallusok tehát elsősorban a parasztaiktól kapott járadékból éltek. Túlságosan is sokan voltak azonban – valószínűleg jóval többen, mint Európában –, így nem alakulhattak ki igazi, alattvalóik felett erőskezü hatalommal rendelkező uradalmak. Ilyen csak a főurak és az egyház kezén akadt egynéhány. Ezek is meglehetősen szétszórtak voltak, csekély gazdasági lehetőségekkel, inkább az angolszász Anglia embrionális uradalmaira, mintsem a Nyugat valóban uradalmasított tájaira emlékeztetnek. A földeken, amelyek nagy részét az öntözött rizsültetvények alkották, a technikai körülmények is túlságosan különböztek az európai viszonyoktól, így a paraszti elnyomatás is sajátos formákat öltött.

Nagyon sommás, amit itt felvázoltunk, nem árnyaltuk eléggé a két társadalom közötti különbségeket – mégis elegendő, véleményünk szerint, ahhoz, hogy határozott következtetést vonhassunk le. A feudalizmus nem „olyan egyedi fejlemény, amely egyszer volt a világon”. Japán is átélte ezt a korszakot ugyanúgy, mint Európa – igaz, kikerülhetetlen és mély különbségekkel. Vajon más társadalmak is áthaladtak rajta? Ha igen, milyen – talán közös – okok hatása alatt? Ez jövőendő munkánk titka. Nagyon örülnénk, ha ez a könyv, miközben kérdőívet ad a kutatók kezébe, olyan utakat is nyitna egyszersmind, amelyeken kutatásainkban messzebbre juthatunk.

III. Gazdaság és technika

AZ ARANY PROBLÉMÁJA A KÖZÉPKORBAN*

A pénzzel kapcsolatos jelenségek jelzik talán a leghívebben a történész számára a gazdaság mély mozgásait. Igazságtalanok lennének azonban e jelenségekkel, ha csak e szimptomatikus értéküket ismernénk fel; ők maguk is okok voltak, és okként szerepelnek ma is; olyan ez, mintha a szeizmográf nem elégednék meg a földrengések jelzésével, hanem maga is kiváltana egyet-kettőt. Ami annyit jelent, hogy, ha végre ismerni fogjuk az arany – vagy pontosabban, az arany mint csereeszköz – hiteles történetét a középkorban, egy sor rejtőző áramlat, ma még ismeretlen kapcsolat kerül majd napvilágra. Sajnos, a tények homályosak; ráadásul nem kielégítő módon tanulmányozták őket, s gyakran olyan szempontból, amelyet nem tudunk magunkévá tenni. A numizmatika nem egykönnyen szabadul ki a ritkasággyűjtemények köréből. Egyelőre csak annyi áll szándékomban, hogy felvessem a lényeges problémákat, és javasoljak néhány ideiglenes és minden bizonnyal csak hozzávetőleges megoldást, amelyek azonban reményem szerint munkahipotézisként felhasználhatók.

* *Le problème de l'or au Moyen Age* (*Mélanges*, II. 839–867. l.; első kiadása *Annales*, 1933, 1–34. l.)

A középkori Európa örököül kapta a római birodalom pénzrendszerét. Hogyan is lehetett volna másképpen, hiszen a germánoknak, akik ezen a téren elmaradottabbak voltak, mint a gallok a hódítás előtt, egyáltalán nem volt saját pénzük. Pontosabban, Európa már azt a rendszert örökölte, amelyet a III. század zűrzavarái után Nagy Konstantin monarchiája újjászervezett. Ennek alapegysége egy „tömör aranyból” készült érme, az aureus solidus, a „sou”, amelyben elvileg 4,48 g színarany volt. (...) Arany váltópénz is volt a forgalomban – fél solidus, harmad solidus. Az arany mellett ezüstből és rézből is vertek pénzt. A különböző ércpénzek közötti értékviszonyokat az állam határozta meg. A barbár monarchiák először a lehető legpontosabban igyekeztek utánózni ezt a rendszert. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy – Anglia északi vidékeit kivéve, ahol nagyon kevés volt a nemesfém – hamarosan fel kellett hagyni a rézpénz használatával. Ennek értékét ugyanis nem anyaga adta, és így sem a nagyon legyengült államoknak, sem az önálló pénzverőknek, amelyek főleg a frank Galliában szaporodtak gomba módjára, nem volt elég hatalmuk ahhoz, hogy elfogadtassák a forgalomban ezt a pusztá jelt. Az aranyat viszont, az ezüsttel együtt, továbbra is feldolgozták a műhelyekben; solidusokat és főleg harmad solidusokat vertek a vizigótok, a longobárdok, a frankok, az angolszászok. De mindez nem tartott sokáig.

A Karoling-kortól kezdődően Európát pénzügyi szakadás osztotta meg, mintegy a gazdasági rend mélységes ellentéteinek jelzéseként. A bizánci világ hűségesen kitartott az arany mellett. Új elnevezésekkel (nomisma, később hüperpüron) szünet nélkül folyt a solidusok előállítás. Nemesfémtartalmuk valószínűleg távolról sem volt változatlan, gyakran hullámzott, csökkent, emelkedett. Egy lassú folyamat során egyre vékonyodtak. Ez különböző okok miatt – már csak azért is, hogy az új érmék ne térjenek el a szüntelenül nyírbált régiektől – a középkori pénzek kikerülhetetlen végétét-

nek látszik. Mindezek ellenére, az antik aureus győzedelmesen kelt át a korokon. 1200 körül még körülbelül háromnegyed annyi arany volt benne, mint római ősében. Az arab monarchiák, amelyek kétfajta közigazgatást örököltek, a perzsa Szaszanidákét és az új Róma baszileusziét, kitarítottak az aranyra épülő pénzrendszer hagyománya mellett. Egyébként vigyázzunk, nehogy elfelejtsük: a középkorban sem Bizánc, sem az iszlám nem szinonímája már a Kelet szónak! Továbbra is az uralkodók nevében kibocsátott aranypénzek alkották a forgalom alapját nemcsak a Balkán, a Levante és a Maghreb országaiban, hanem a bizánci, majd később részben arab Dél-Itáliában, az először bizánci, majd arab Szicíliában s végül Hispania legnagyobb részén is. Továbbá messzebb keleten, a X. század vége felé, rövid időre, Oroszországban is. Nos, már készen is áll a IX. század közepe és a XII. század közepe közötti időszak hivatalos aranypénzverésének térképe.

A Nyugat ugyanis, a latin és germán Nyugat, egészen más úton járt. A frank államban, amely a VIII. század végén magába szippantotta Észak- és Közép-Itáliát, Nagy Károly és Jámbor Lajos kibocsátott még néhány aranypénzt, az utóbbi azonban már csak nagyon ritkán, kivételes alkalmakkor. Egyik utódjuk sem újította fel e szokást. Az angolszászoknál az aranypénz verése ekkor már régóta elvesztette minden jelentőségét, kivéve a hamisításokat, amelyekre még visszatérünk. Csak néhány szórványos eset akadt, egészen II. Ethelredig (978–1016). A régi Romania területén hamarosan nagyon elszaporodó műhelyekből, akárcsak a saját fizető eszközzel régebben nem rendelkező országok (Németország a Rajnától keletre, Csehország, Lengyelország, a skandináv államok) területén lassanként megjelenő pénzverdéből, úgy tűnik, már csak ezüstpénz került ki, és szinte kizárólag egyetlen pénzfajta. Ez pedig a dénár. Ez a frank, pontosabban a Karoling-Galliában született. Lassanként az egész Nyugat elfogadta. Kedvéért Anglia feladta a túl könnyű sceattát.

Maga a dénár sem volt azonban súlyos, Nagy Károly uralma alatt körülbelül 0,30 első világháború előtti frank értékével volt egyenlő, Fülöp Ágost Franciaországában a tours-i dénár (tournois) például kb. 0,08 frankot ért. A solidus csak számítási egységként élt tovább. Az árakat még solidusban állapították meg, de valahányszor készpénzzel fizettek, ez dénárral történt. Általában – bár nem minden országban – 12 dénárt ért egy solidus. Így ezüstsolidusról beszéltek, ha ezüstpénzzel történt a fizetés; gabonasolidusról, ha természetben fizettek. Hosszú századokon át Nyugaton szinte kizárólag ezüstöt mondanak pénz helyett. (...) Tudjuk, milyen nyomokat hagyott nyelvünkben ez a szinoníma.*

Eljött mégis a pillanat, amelytől kezdve ez a szóhasználat nem indokolt többé. Igaz, jogtalanul hivatkoztak néha ezzel kapcsolatban azokra az eseményekre, amelyek az iszlámtól vagy Bizánctól katolikus hercegek által elvett országokra jellemzők. Amikor Toledóban 1175-ben VIII. Alfonz kibocsátotta az első kasztíliai aranypénzeket, csupán elődjeinek, a kalifáknak és emíreknek példáját követte, mint ahogy utánozta pénzüket mintáját is. És ha éppen ekkor szánta rá erre magát, ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a murciai muzulmán pénzverde, a leóni és kasztíliai pénzforgalom egyik fő táplálója, beszüntette működését. Ez a folytatólagosság olyannyira érzékelhető, hogy Franciaországban a XIII. században a keresztény „anfou”-t általában azzal a névvel illeték, amelyet az Almoravida-dínároknak, a marabotinoknak szoktak adni. Dél-Itália és Szicília normann hódítói híres „tarin”-jaikkal csak az ország régebbi urait követték. Európa pénzügyi térképén semmi sem változott. Akkor sem, amikor II. Frigyes Messinában és Brindisiben kibocsátotta az augusztalét. Az igazi fordulat akkor kezdődött, amikor olyan országokban is visszatértek az aranyhoz, ahol a legrégebbi középkor óta hivatalosan csak ezüsből vertek pénzt.

* A francia „argent” szó ezüstöt és pénzt is jelent.

A kezdeményezés a Földközi-tenger partvidékének kereskedővárosaiból indult el. 1227-ben, az átmenetileg autonóm kommunává alakult Marseille kiharcolta a birodalmi helytartótól az aranypénzveréshez való jogot. Igaz, nem tudott hasznot húzni belőle. A döntő lépés csak 1252-ben történt meg Genovában és Firenzében egyidejűleg. A tendencia azután eljutott Perugiába (1259), majd Luccába (kevéssel 1273 előtt), Milánóba a század végén, pontosan nem tudjuk, mikor, s végül Velencébe, amely 1284-ben vezette be híresnevezetes dukátjait. Különösen a firenzei pénzek kerültek el nagyon messzire. Már jó korán, legkésőbb 1265-től a lilimos forintokkal kereskednek a champagne-i vásárokon. A szicíliai hadjáratára készülődő Anjou Károly olyan sokat vásároltatott fel belőlük, hogy a provins-i Saint-Ayoul vásáron felszökött az árfolyamuk. Ezek a forintok szolgáltak mintául a legtöbb Alpokon túli pénzverő műhely számára. Az itáliai példát ugyanis hamarosan utánozni kezdték a hegyeken túl. Az első ilyen irányú kezdeményezés természetesen a Nyugat két legnagyobb monarchiájában történt: Angliában 1257-től kezdve és Franciaországban körülbelül ugyanekkor, IX. (Szent) Lajos uralma alatt. Mindkét országban csak közepes sikerrel. Csak IV. (Szép) Fülöp uralkodása idején vált igazán jelentőssé a francia pénzverés. Ami pedig Angliát illeti, ahol 1340-ben a firenzei Pegolotti azt tapasztalta, hogy a londoni piacon nincs aranypénz, csak majdnem száz év múlva, 1344-ben újítják fel ezt a kísérletet. A németalföldi gazdag hercegségek azonban megkezdtek „forintjaik” kibocsátását – Flandria 1300 és 1312 között, Brabant 1300 és 1315 között, Hainaut, Luxemburg, a liège-i püspökség a század első felében. Ugyanígy 1308 és 1342 között kezdte meg Magyarország* is, amelynek megvolt az az előnye, hogy saját aranylelőhelyekkel rendelkezett. Azután 1325-ben a cseh

* Magyarországon Károly Róbert bocsátotta ki az első (lilimos) aranyforintot 1324-ben.

király veretett aranyforintot, különböző német fejedelmek követték, így pl. a kölni érsek, Bajor Lajos császár, Görz grófja, Ausztria hercege és 1340-ben Észak legnagyobb kereskedelmi központja, Lübeck. A pápai kúria, amely ekkor Avignonban székel, 1322-ben csatlakozott e sorhoz. Itt be kell fejeznünk e diadalút krónikáját, amely a kutatások és a munkaeszközök jelenlegi állapota miatt teljesnek semmiképpen sem tekinthető. Ha részletesebb lenne, jó néhány visszaesésre is felhívná a figyelmet. Ezekre majd még vissza kell térnünk. (...) A katolikus világ határán Lengyelország csak 1528-ban szánta rá magát erre a lépésre.

Az ezüstpénz verése persze nem szűnt meg. Így nyugodtan mondhatjuk az új pénzügyi rendszert bimetallizmusnak. Ne nagyon igyekezzünk azonban azonosítani ezt a klasszikus bimetallizmussal, a fogalom XIX. században meghatározott értelmében! Egyrészt nem volt szabad pénzverés, mint ahogyan a római birodalomban sem, másrészt a pénzalapul szolgáló két nemesfém gazdasági szerepe, mint alább még látni fogjuk, túlságosan különbözött, s így nem lehet azt állítani, hogy valóban felcserélhetők lettek volna.

Azt a kettős kérdést, amelyet ezek az események felvetnek, úgy hiszem, a következőképpen fogalmazhatnánk meg: miért hagytak fel Európa legnagyobb részén a IX. század körül a hivatalos aranypénzveréssel, s miért kezdték el újra azt a XIII. században? Vizsgáljuk meg, vajon lehetséges-e az imént felsorolt, a pénzverésre vonatkozó adatokat számba vevő, kielégítő megoldást találni! Ha lehet, ezt a választ azután szembesítjük majd sokkal összetettebb jelenségekkel, a pénzforgalom és a pénzhamisítás helyzetével, amelyeket eddig el kellett hanyagolnunk.

Bárhogyan próbáljuk is megadni a magyarázatot, először azzal kell számot vetnünk, hogy Nyugat- és Közép-Európa csak nagyon kevés aranyat termelt – termelhetett.

Az ezüsttel más volt a helyzet. A poitoui Melle bányái sokat szolgáltatottak a Merovingok pénzveréséhez. A Francia-középhegység (Massif Central) bányái pedig nemcsak a francia pénzverdéket látták el végig a középkorban, hanem Angliába, sőt még a „szaracénok földjére” is exportáltak. Szardínia ezüstlelőhelyei magyarázzák meg azt a nagy vonzerőt, amelyet e sziget Itália hódító köztársaságaira, Genovára és Pisára gyakorolt. A Harz hegység lelőhelyeinek feltárása biztos pénzügyi alapot adott a szász dinasztia uralkodóinak. A szász fémet az angol piacon is árusították. És ez csak néhány példa a sok közül. Igaz, az ezüsthány gyakran zavarta meg a műhelyek működését, tekintettel arra, hogy a pénzverési jog végletes felaprózása révén bányával nem rendelkező fejedelmeknek is voltak pénzverdéik. A bajor herceg 1455-ben még azt hozta fel rossz pénzérméi mentségéül, hogy kénytelen külföldről hozatni a nyersanyagot. Ennek ellenére igaz az a megállapítás, hogy Nyugat- és Közép-Európa, egészében véve, ki tudta elégíteni saját ezüstszükségletét.

Az arany terén viszont a legkínosabb ínség uralkodott, amely a kora középkorban sokkal súlyosabb volt, mint bármikor azelőtt vagy azután. A történelem előtti kor és a római kor óta igen sok lelőhely kiapadt, vagy csak végtelenül kevés aranyat szolgáltatott, így például a bronzkorban még oly gazdag írországi telepek vagy a nyugati Pireneusok bányái, amelyek a császárság első évei alatt még működtek. Ez a tény természetes: „Az aranytelér vagy – még inkább – az alluvium – írja L. de Launay* – nem olyan, mint a föld, amely évről évre új termést hoz, hanem olyan, mint a zsák, amelyből merítünk, és amelyet gyorsan kiürítünk.” A bányászat nagyon kezdetleges módszerei meggyorsították a kimerülést. Ekkor egyébként még nem ismerték a Keleti-Alpok és Szilézia érintetlen bányáit, csak 1200 körül látnak hozzá kiaknázásukhoz. Igaz, nem szabad megfélekedezni a folyóvizekből,

* Launay, L. de: *L'or dans le monde*, 1907.

a Cévennek és a Pireneusok patakjaiból – pl. a toulouse-i pénzverdének sok aranyat szállító Ariège-ből – s az Alpokból a Pó-síkság és Bajorország felé rohanó folyókból nagy türelemmel kiszűrt termésaranyról sem. A „Rheingold” nem volt mítosz, az „aranyhomokból” gyűjtötték össze, amelyet Jámbor Lajos uralkodása idején latin és frank nyelvű költők versengve magasztaltak, mint a folyó egyik legszebb adományát. Theophilus szerzetes még három századdal később is leírta az aranyszemcsét kutatók vízparti munkáját, és az elzászi rendházak oly nagyra értékelték az aranymosóhelyek birtoklását, hogy megszerzésük végett az okirat-hamisítástól sem riadtak vissza. De a csillogó szemcsék összegyűjtve sem nyomhattak túl sokat: súlyuk mindenestre elenyésző volt az Ural, a Kaukázus, az Altáj, Hindusztán hegységei és a trópusi Afrika folyói nyújtotta arany mellett. Van valami furcsa abban, hogy azokat az országokat, amelyek a középkor végétől napjainkig a világgazdaság központjai, a természet nagyjából megfosztotta attól az anyagtól, amelyet egy régi s ma még parancsolóbb hagyomány értelmében minden gazdagság jelzéseként és gyűjtőfogalmaként kell felfognunk. Ez talán csak látszólag paradoxon. Az európaiak arra ítélték, hogy kereskedéssel vagy hódítással szerezzék meg maguknak ezt a „mesebeli fémet”, s talán ez az eredendő „mizéria” volt az egyik ok arra, hogy leigázzák, és kizsákmányolják a világot.

A kora középkor még nem jutott el idáig. Az aranypénzverés nyilvánvalóan csak a következő két feltétellel lehetett volna megvalósítható: ha lett volna kielégítő mennyiségű tartalékkészlet, illetve olyan forgalom, amely képes lett volna Nyugat felé szívni a termelő vagy a bőséges készlettel rendelkező országok aranyát. Hallgassuk csak, mit mondanak erről a tények.

Nem kétséges, hogy az egykori római világ nyugati részén a császárság vége óta megritkult az arany. 384–385 körül Symmachus is utal erre a jelenségre. Ennek természetes következménye az volt, hogy az aranypénz ára az ezüsthöz viszonyítva felszökött. 397-ben még 5 solidus, 422-ben már csak 4 ért egy font ezüstöt. Ez a romlás kikerülhetetlenül elérte a pénzt is. Először az Alpokon túl. Majorianus császár már 458-ban felfigyelt a gall solidus rossz minőségére. Több mint száz év múltán Nagy Gergely pápa megjegyzi, hogy ennek nincs értéke. Ez alkalommal a megállapítás, legalábbis részben, az Itáliába és Galliába települt barbár királyok által veretett pénzekre vonatkozott. Különösen rossz híre volt a genfi és a valence-i burgund solidusnak. De általában szembetűnő valamennyi barbár pénz hanyatlása. Szinte teljesen felhagynak a túlságosan súlyos solidus gyártásával. Ami a harmad solidust illeti, legjellemzőbb, ha megvizsgáljuk aranytartalmának változásait. Konstantin idején ez 1,51 g színarany volt; Nagy Károly alatt az összsúly már csak 0,972 g, és valamivel kevesebb, mint 0,39 g aranyat tartalmaz. Az érme jelentős része ugyanis ezüst. Az ötvösmunkák tanúsítják, hogy valóságos nyersanyaghiányról van itt szó, és nem csupán a pénzre korlátozódó gyöngeségről. Hordtak ugyan aranyékszereket, de e nemesfémeket a szakemberek szavai szerint „szigorú takarékosággal” kezelték. Az a tény, hogy a Karolingok felhagytak az aranypénzveréssel, szemlélatomást egy hosszan tartó vérvesztés végző következménye volt.

Ennek okai között nem csupán sajátosan gazdasági tényezők játszottak szerepet. A vallás is kivette ebből a részét. A keresztény vallás felvételét gyakran túlélő pogány hagyomány úgy kívánta, hogy a germán törzsfőt ékszereivel együtt temessék el. Hány szép ékességet ragadott el a sír az élőkől! Politikai események gyakran odavezettek, hogy elásták a kincseket, amelyeket aztán nem mindig találtak meg. A La Beaugisière (Vendée) melletti lelet becslések szerint több mint

háromezer aranypénz. A hódítóknak fizetett adók különösen kegyetlenül elszegényítették a császárság aranykészleteit. A kormányzók nyugtalankodtak, de hiába, nem tudtak rá orvosságot: „A barbároknak nemcsak adni tilos aranyat – rendelte el 374 körül Valentinianus, Valens és Gratianus egy törvénye –, azon is kell ügyeskedni, hogy visszaszedjük tőlük, amit már elvettek.”

Az így elszívott gazdagság egy része később minden bizonnyal visszatért a meghódított területre, Romaniába. De a már jelzett veszteségek miatt függetlenül, nagy mennyiségek végleg elkerültek innen, a meghódított vagy kifosztott római császárság és a skandináv világ között nagy volt a jövésménés –, és ez utóbbi húzott hasznot belőle. Ehhez az áramláshoz később, a kalózkodásban, Észak hozzátette még a fosztogatások gyümölcseit, a frank és angolszász fejedelmek által fizetett váltságdíjakat és még egyéb, becsületesebb úton szerzett aranypénzeket és aranyrudakat is: a görög császároknál szolgált katonák zsoldját és a Keleti-tenger partvidékéről az orosz folyók mentén a Kelet piacai felé haladó áruk árát. Ha valaki a IX. vagy X. század Európájában nagy tömegű aranyat akart látni, Bizáncon kívül valószínűleg csak Skandináviában lehetett ilyen látványban része. Brémai Ádám állítása szerint a „kalózság” Sjaelland szigetén felhalmozta az értékes nemesfémeket; ott csillogott Nagy Kanut hajóinak orrában, mint ahogyan ma is betölti ragyogásával a hősi múlt emlékeit őrző stockholmi és koppenhágai múzeumok vitrinjeit. De éppen ezekben az országokban ismeretlen volt a pénzverés ebben az időben. Az aranyból ékszereket készítettek, és ha néha fel is használták vásárlás vagy bérfizetés céljára, ez akkor sem pénz formájában, hanem azokkal az arany karperecekkel történt, amelyeket a vezérek bőkezűen osztogattak híveiknek. Amikor a X. század végén a királyok itt hozzáláttak a pénzveréshez, mi sem volt természetesebb, mint hogy a szomszéd államok pénzeit utánózták, amelyek ezüstből készültek. Egyébként az életkörülmé-

nyek oly alapvető változásai, mint a tengeri kalóztámadások megszűnése, a Kelettel folytatott és általában a skandináv kereskedelem hanyatlása véget vetettek az egykori aranybőségnek.

E különböző megállapítások azonban még nem adnak teljes képet a Nyugatot sújtó aranyhiányról. A fenti jelenségek többsége érintette a bizánci Keletet is. Akárcsak a nyugatrómai terület, Bizánc is sokat szenvedett az invázióktól, s talán még fokozottabban merítették ki a sarcok; a skandináv országokban talált, 395 és 565 között vert aransolidusok legnagyobb része Bizáncból származott. A VI. században Bizánc is nagyon súlyos pénzügyi válságot élt át, mégpedig aranyválságot. De kikerült belőle, és talpra állt. A Nyugat azonban benne maradt a válságban. Mi az oka ennek a különbségnek? Rendszerint a kereskedelmi mérleg állapotával magyarázzák – már amennyire megbízható statisztikai adatok hiányában egyáltalán lehetséges ilyen fogalmakkal operálni. Hogy megvitathassuk ezt a hipotézist, először is pontosan meg kell fogalmaznunk. De rögtön meg kell jegyezni, hogy szerintem csak jó néhány javítgatás után lesz elfogadható. A tényezők közül, amelyekre utal, egyetlenegy sem hamis, de a kép nem teljes.

Valószínű, hogy a Nyugat a [római] császárság végétől kezdve több aranyat kapott Keletről, mint amennyit küldött. A frank korban és a későbbiekben ez már nem is kétséges. A kereskedelem mindkét irányban jelentősen lelassult. Lassúbb volt már az arab inváziók előtt is, de ezek – amelyek fontosságát Pirenne oly helyesen hangsúlyozta – siettettké e folyamatot. Ezután szinte már kizárólag magas áron elkelő termékeket szállítottak csupán a kereskedők, csekély mennyiségben: drágaságokat, elefántcsontot, fényűző fegyvereket és főleg fűszereket. Mindez Keletről érkezett, a Nyugat semmi hasonlót nem szállított cserébe. Tehát fizetnie kellett az importért, legtöbbször vert vagy veretlen arannyal, miután ez volt az egyetlen valóban nemzetközi értékű csereeszköz.

Amikor például egy főúrnak 876-ban keltezett végrendeletében „indiai kardról” és „arab asztalkákról” olvasunk – lehettek ezek akármilyenek –, biztosak lehetünk abban, hogy valamelyest e tárgyak is előidézői voltak az arany mennyiség csökkenésének Nyugaton. Nem egy történelmi analógia is ezt a magyarázatot támasztja alá. A X. század végén Vlagyimir kijevi nagyfejedelem azért verethet aranypénzt, mert a nagy folyók Oroszországa ekkor Bizánccal és Ázsiával olyan aktív kereskedelmet folytat, amelynek távolról sem negatív a mérlege. Hiszen felkínálhatja rabszolgáit, prémjeit, az erdők és a sztyeppek méheinek mézét és viaszát. Különben a régi írók már az I. századtól kezdve jelezték azt a veszélyt, amellyel a Távol-Kelettel és különösen az Indiával folytatott kereskedelem fenyegette Európa pénzkészletét, s elsősorban aranykészletét. És ha Bizánc később meg tudta állítani aranyának apadását, akkor ebben nagy szerepet játszottak minden valószínűség szerint a földközi-tengeri Levante vidékein elterjedő luxuscikkek előállító iparágak, például a selyemipar. A pamutszövet exportálása előtt az újkori Angliának is a hasonló okokból születő pénzkiáramlás okoz majd gondot, ugyanaz az aranyvesztés, amelyre Plinius és Dión Khrüszosztomosz hívta fel a figyelmet.

A XII. századtól kezdve viszont kiegyensúlyozódik Nyugat-Európa kereskedelmi mérlege. A Földközi-tenger keleti partvidékére és a délre is mindenfelől fegyvereket, fát, gabonát, szöveteket exportáltak. Főleg értékes kelméket, amelyek nagyrészt Flandriából vagy Brabantból érkeztek, s amelyek hatalmas kötegekben álltak a genovai rakpartokon. Valamivel később itáliai kelméket is, amelyeket a XV. században egy firenzei utazó Timbuktu piacán fedez fel. Ugyanakkor az arany újból áramlani kezd a kikötőkbe, és onnan eloszlik az ország többi részébe. Nemsokára hozzálátnak a pénzveréshez.

Első pillantásra szilárdnak és megalapozottnak látszik ez a gondolatmenet. Egy nagy gyengéje van azonban: nem veszi figyelembe egy igen fontos tényezőt, amelyet eddig elhanyagoltam, mint ahogy gyakran elhanyagolták a történészek is. Az ugyanis, hogy a IX.-tól a XIII. századig Nyugat- és Közép-Európában szünetelt az aranypénzverés, kétségen felül áll. De sohasem tűnt el a forgalomból sem az arany általában, sem maga az aranypénz. Mennyiségük valószínűleg elég csekély volt viszonylag, de mégsem elhanyagolható.

Aligha szükséges emlékeztetni az egyházi és földesúri kincsesládák aranytárgyaira. Az igaz, hogy valószínűleg jóval több volt az ezüstitárty – már amennyire ezt leltárjegyzékek nélkül meg lehet állapítani. De volt ott arany is. És ez a felhalmozás nem azt jelentette, hogy kivonták a forgalomból. Ha ezt hinnénk, teljesen félreismernénk az arany- és ezüstitárty gazdasági szerepét: ez volt a középkori főurak „takarékbetét-könyve”. Az ékszerek, egyházi díszek alkották a gyakran visszatérő nehéz napokban az anyagi erőforrást; zálogtárty gyanánt, gyakran a visszaváltás legcsekélyebb reménye nélkül vándoroltak át a hitelezők kezére. Van-e dinasztia, amely ne zálogosította volna el többször is koronáját? Vagy még keserűbb sors jutott e díszeknek, és beolvastották őket, mint végül is azt az aranyfeszületet, amelyet Willigis érsek ajándékozott a mainzi székesegyháznak, s amelyről a corpus fél lábát aztán egy későbbi érsek levétette, és eladta, hogy kifizethesse a pápának a pallium* árát, egy további utód pedig a másik fél lábát is, hogy legyen pénze háborúzni a szomszédos földesúrral.

Állandó jelleggel forgott az arany, rúd, por és gyűrűk formájában is. Angliában, úgy tűnik, a X–XI. században különösen elterjedt volt, több ízben találunk aranysúlyban megszabott járadékot a Domesday Bookban. Az oklevelek

* Pallium: érseki palást, az érseki hatalom jelképe, amelyért a középkorban bizonyos díjat kellett fizetni a Szentszéknek.

tanúsága szerint egész Európában ismert volt az ilyenfajta fizetés. Hogy mennyire terjedt el? Valószínűleg nem lenne lehetetlen kötetbe gyűjteni a meglevő okiratokat, statisztikákat, amelyek természetesen számot adnának az elszámolás különböző fajtáiról és az adósok különböző csoportjairól is. De mostanáig még csak meg sem próbálkoztak a fizetésnek, az árucserék történelme e kulcsának tanulmányozásával, legalábbis Franciaországban nem. Mit sem ér, ha csak sorba rakjuk a mindenünnen összeszedett példákat. Én csak kettőt szeretnék idézni, amely nemcsak tipikus, de önmagában is érdekes. 1060-ban Saint-Laurent apátja, Narbonne egyházmegyében, évi 33 dénáros évjáradék és egy alkalommal lefizetendő egy uncia arany fejében ad hűbérbe egy bizonyos területet. Az arany, viszonylagos ritkasága folytán, láthatólag alkalmasabb volt a rendkívüli fizetésre, mint a periodikus kötelezettségek kielégítésére. 1009–1012 között két nemesasszony egy-egy uncia aranyat kapott köszönetül a bourgueil-i Saint-Pierre-nek tett adományáért; egyiküknek ráadásul 1000 szárított halat adtak, ami azt bizonyítja, hogy az árban a természeti produktum nagyon jól megfért a kevésbé háztartási jellegű csecreszközzel.

És végül, de talán elsősorban, az arany külföldi pénzek alakjában is forgott. A *Roland-ének* költője nagyon jól tudta ezt, hallgatóinak „besanz”-ról, „les besants esmerez”-ről, azaz csillogó bizánci aranyokról és „mangon”-ról beszél. Mindenki megértette e szavakat, jól ismertek voltak az oklevelekben csakúgy, mint a hősi énekekben. A „besanz”-ot kibocsátási helye miatt nevezték így. Ami a „mangon”-t illeti – mancus(us) a latin szövegekben –, a keresztények az arab kalifáknak, később pedig az emíreknek Szíriában, Észak-Afrikában és a Pireneusi-félszigeten vert arany „dínárjait” nevezték így; a szó etimológiája vitatott. A XI. század vége felé eltűnt a szövegekből, helyére lépett a marabotin, amely az Almoravida-pénzeket jelölte. A Miret y Sans,

és Schwab által* közölt, a katalán zsidókra vonatkozó dokumentumokban a mancus utoljára 1070-ben szerepel, a marabotin 1120-ban bukkan fel először. Néha összekeverték a szavakat; például „besant sarrasinois”-ról (szaracén besant) is beszéltek. A pénzváltók azonban bizonyára sohasem tévedtek ebben.

A sok pénzfajta közül úgy tűnik, a mancus volt a leghasználatosabb. Az aransolidus verése még nem is szűnt meg teljesen, amikor az arab dínár már elterjedt Nyugaton. Itáliában már 778-tól kezdve találkozunk vele. 800 körül Isztria mancusban fizeti adóit a Karoling-államkincstárnak; 786-ban a távoli Mercia királya, az angolszász Offa, azt ígéri, hogy mancusban fogja fizetni évi adóját a pápának. Maysanban (Brabant) dínárt találtak olyan Karoling-dénárok és fél dénárok közé keveredve, amelyeket mind 877-nél korábban vertek; Eastbourne-ben, Anglia déli partvidékén pedig egy másik dínárt, amely 724–743-ból való. Dénárokat találtak, bizánci és beneventói aranypénzekkel együtt, egy szerencsétlen utazónál – valószínűleg kereskedő volt –, aki nem sokkal 820 után fulladt a Renóba Bologna mellett. Itália, Katalónia és – bármilyen furcsa is az első pillanatban – Anglia válik évszázadokra e keleti pénz választott hazájává. Az angolszász végrendeletek majd minden lapján felbukkan. Az angolok annyira hozzászoktak, hogy megtették az arany szokásos súlyegységévé. De Galliában, Lotaringiában és Németországban sem volt ismeretlen. Aranypénzzel, amelyekre „arab” betűk voltak vésve, próbálta 798-ben megvesztegetni egy pereskedő Théodulfe missust**, aki maga meséli el ezt az epizódot. A szövegből kitűnik, hogy Théodulfe-nak minden aranypénzről rögtön az arab betűk jutnak eszébe, az ezüstpénzről pedig a latin betűk. Amikor pedig 870-ben Metz püspöke felleltározta Saint-Trond kincstárát, nem találtak

* *A Revue des Études Juives* hasábjain (1914. 64–73. l.).

** l. 78., 143. l.

ott más pénzermét, csak 6 mancust. A hitetlenek mancusa olyannyira ismert volt a latin kereszténység világában, hogy kialakult a szinte állandó árfolyam a nemzeti valutákhoz képest. Általában 30 dénárba becsülték, akárcsak régebben különböző országokban, így Bajorországban, a keleti aureust és a legrégibb, tehát a legsúlyosabb frank solidust.

A bizánci aranypénz hosszú ideig ritkábban fordult elő. 1024–1031-től kezdve azonban már megjelent Bajorországban. Bizonyára azoknak az intenzív kereskedelmi kapcsolatoknak segítségével jutott el idáig, amelyeket ez az ország Kelet-Európával tartott fenn, kevésbé a Duna, mint inkább a Kijevi Oroszország piacaira torkolló karavánutak révén. Bizánci aranyakat tettek 1065-ben itáliai nemesasszonyok az oltárra, amely előtt Damiáni Péter celebrálta a misét. 1071-ben a lotaringiai Saint-Hubert-rendház apátja már 500 bizánci aranyat kölcsönözhetett Hainaut grófnéjának – akinek persze egy allodiumot kellett ezért zálogba adnia. 1100 körül Normandiában is felbukkannak az aranyak. A XII. században azután sűrűsödnek a róluk szóló adatok. Angliában II. Henrik óta ott szerepelnek a királyi bevételek között. Amikor 1146-ban VII. Lajos francia király keresztes hadjáratra készül, felszólítja Saint-Benoît-sur-Loire apátját, adjon 500 bizánci aranyat. Az apát nyöszörög, de bármilyen meglepő, ki tudja fizetni ezt az összeget. 1178 körül egy nemesasszony 18 ezüstmárka mellett 80 bizantinust hagy Auxerre egyházmegye egyik kolostorára. VI. Lajostól kezdve évente 4 bizantinust küldenek a francia királyok Saint-Denis-be, jámbor alázatuk jeleként. Fülöp Ágost olyannyira bővelkedett e hellén pénzekben, hogy belőlük készíttetett gyűrűket magának. Nemsokára az történt velük, ami valamennyi elterjedtebb pénzfajta közös sorsa volt a középkorban: Párizsban néhány kézművescsoport súlyegységnek használta őket. 1254-ben az angol király kincstárában az aranypénzek közül az augustaléval együtt a bizánci arany szerepelt messze a legnagyobb számban.

Igaz, ezeket az adatokat bizonyos óvatossággal kell kezel-nünk. A középkorban gyakran megesett, hogy az árban meg-említett értékmérő nem volt azonos a fizetőeszközzel. Ezüst-dénárokból kötötték ki az árat, amelyet aztán kellőképpen „felbecsült” áruval fizettek meg. Ugyanúgy az is előfordult, hogy aranyban szabták meg az árat, és ezüsttel fizettek. Igen jellemző a pápaság által a közvetlenül a Szentszék alá tartozó rendházakra kimért census. Róma, mivel jobban kedvelte az aranyat, általában bizantinusból, mancusból vagy marabotinból állapította meg az összeget. De a gyakorlatban gyakran be kellett érnie az ezüsttel, pénz vagy rúd formájában, egy bizonyos értékmegfelelés alapján, amely kezdett meggyökeresedni. Itáliában a X. században éppoly megszokott módon emlegették az „ezüst” mancus kifejezést, mint az ezüst solidust. A mancus vagy a solidus számítási egység volt; a fizetés más fémből készült pénzzel történt. Ugyanez történt, amikor két-három századdal később, Genovában és Marseille-ben a bizánci millares kifejezést használták. A mil-lares kis ezüstpénz volt. Hasonló a helyzet azokkal a feljegyzésekkel, amelyek a nem pénz formájú aranyra vonatkoznak: ezt sem úgy fizették ki mindig a valóságban. A XI. század vége felé, midőn egy nemesasszony a saint-martin-des-champs-i kolostor javára lemondott egy falusi templomot illető jogairól, e szívességéért 2 uncia aranyat kért; a szerzetesek 60 provins-i dénárt adtak neki ehelyett. Sajnos, sok szerződésben csak a kiválasztott értékmérő meghatározására szorítkoztak, s nem jelölték meg a fizetés eszközét. Úgyhogy, amikor a szövegek bizantinust, mancust vagy marabotint emlegetnek, meggondolatlanság lenne, ha további vizsgálódás nélkül arra a következtetésre jutnánk, hogy ténylegesen ezek voltak a fizetés eszközei. De – azon túl, hogy néhány pontosabb okmány biztosít minket arról, hogy egyes fizetési műveletek valóságosan arany-átadással fejeződtek be – az arab dínároktól vagy a bizánci pénzekről átvett számértékek

alkalmazása is azt bizonyítja, hogy e pénzfajták általánosan ismertek voltak.

Egyébként külön kell kezelnünk a XII. századra vonatkozó tényeket. Természetes, hogy mihelyt pozitívvá vált a kereskedelmi mérleg, özönlenni kezdett az arany Nyugatra. Genovában a század folyamán nagyszámú kereskedelmi szerződés köti ki, hogy aranyban történjék a fizetés; e város lakói 1160-ban 2815 font bizánci (itt súlyban mért) aranyat fizetnek a piacenaiaknak; 1162-ben Provence grófja 15 000 marabotint fizet a [német] császárnak. Sőt távol a Földközi-tengertől egy francia apátúr is 500 bizantinust tud összeszedni 1146-ban. Harminc évvel később német kanonokok 20 marabotin büntetést mérnek társaikra, akik jogtalanul áruba bocsátották a közösség javait. E jelek mind arra mutatnak, hogy újra megindul az aranypénzverés. Ne felejtjük azt sem el, hogy milyen hasznot húztak az uralkodó osztályok keleti hódításaiból, s hogy milyen hatása volt a keresztes hadjáratok révén kötődő társadalmi kapcsolatoknak. Kevéssel 1167 előtt egy avalloni nemes egy beiruti kisasszonyt vett feleségül; a házaspár Akkon környéki földjeit eladta a johannita rendnek, aztán az így kapott 200 marabotinnal Burgundiában telepedett le.

Mindez azonban csak egy nagyon rövid időszakra vonatkozik. Gyakorta fizettek viszont aranydínárral vagy -unciával az alatt az egész időszak alatt, míg hivatalosan az ezüst valuta-rendszer volt uralmon. A következő klastromi történet jól példázza, mi is volt a helyzet a nemesfémekkel ekkoriban. A XII. század legelején történt ez, tehát midőn Dél-Németországot még nem érték el a Földközi-tenger felől jövő pénzáramlatok. A svábföldi Hirsau szerzeteseit a király öt és fél aranymárka büntetésre ítélte. Képtelenek voltak fizetni, így egy baráti földesúr segítségéhez folyamodtak. Ennek sem volt azonban aranya, megvásárolta hát a szükséges mennyiséget 44 ezüstmárkáért. A gazdagok ládáiban sem volt tehát mindig arany; viszont egyszerűen hozzá lehetett jutni a pia-

con, eléggé mérsékelt árfolyamon: a két fém 1:8 arányú viszonya, amely e szövegből következik, sokkal enyhébb annál a számításnál, amelynek nyomát még magán viselte az 1:15,5 arányt rögzítő XI. évi törvény. Mindez ugyanarra a következtetésre juttat bennünket: nyilvánvaló, hogy az arany viszonylag ritka volt. De nem tűnt el, és nem is volt gazdaságilag haszontalan.

E megállapítások először is az európai kereskedelemről alkotott kép felülvizsgálására készítetnek. Továbbra is igen valószínű az, hogy a Nyugat sokkal nagyobb értéket importált, mintsem exportált. De a mérleg, egészében, minden bizonnyal nem volt annyira ráfizetéses, mint amilyennek sokan gondolták. Igaz, úgy tűnik, hogy a Bizánccal való kereskedelem mérlege állandóan deficites volt, egészen a XI. század végéig. Miként magyarázhatnánk egyébként a bizantinusok ritkaságát? A legkifizetődőbb export hosszú ideig láthatóan az iszlám országai felé irányult, ahonnan a nagyszámú mancus érkezett – elsősorban Hispania felé. A mohamedán betörések okozta „szakadás” nem volt teljes. Milyen termékeket kínálhatott a latin kereszténység a szaracénoknak? Hogy ezt pontosan meghatározhassuk, át kellene rágni magunkat az arab okiratokon; talán nem oly makacsul hallgatók, mint az európaiak. Kétségtelen, hogy sok rabszolgát küldtek a szaracénoknak; midőn Galliában, Itáliában és Németországban nagyjából már megszűnt a belföldi rabszolgaság, a szláv országokat végigdúló rablóhadjáratok továbbra is táplálták e kereskedelmet. A karavánok egészen a Pireneusokon túlra kísérték a rabszolgákat. Ami pedig Angliát illeti, itt hosszú időn át láthatólag igen aktívan kereskedtek akkor rabszolgákkal, nagyrészt keltákkal, de a belháborúkban ejtett foglyokkal, sőt olykor a szülők által eladott gyermekekkel is. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy olyan feltűnően sok arab érme keringett a sziget belső

pénzforgalmában. S talán – ez azonban már csak pusztá feltevés – Anglia ónt is szállított a pireneusi-félszigeti piacokra. Itáliában pedig, legalábbis a keleti részén, sok mancus feltételezhetően szíriai eredetű volt. Az Adriai-tenger sohasem volt lezárva, és Velence nem vetette meg az emberkereskedelmet.

A legmeghökkenőbb rejtélyt azonban a pénztörténet produkálja. Teljesen nyilvánvaló, hogy az új tények fényében már nem elegendő csak a kereskedelem helyzetével magyarázni az aranypénzverés megszűnését. Bármennyire is kevés volt az arany, nem volt olyan nagy aranszüke, hogy ne lehetett volna pénzt verni. Mi sem lett volna egyszerűbb, mint beolvasztani az idegen érméket. Ez, ha tekintetbe vesszük a pénzverdék hasznát, nem is lett volna anyagilag előnytelen. 1076 és 1080 között Adélaïde de Forcalquier 5000 valence-i mancust kap hozományba, amikor nőül megy Urgel grófjához. Apja, a provence-i őrgróf vajon miért nem veretett pénzt e temérdek aranyból? Vagy még egy példa: a XI. század folyamán a legtöbb lombardiai folyó aranymosóinak a paviai királyi kamarába kellett szállítani minden összegyűjtött szemcsét. Bármennyire közepes volt is a termés, valószínűleg lehetett volna néhány pénzdarabot veretni belőle. Miért csak ezüstdénárokat bocsátott hát ki a király nevében a paviai műhely, amely pedig egy olyan ország szívében feküdt, ahol bőséggel volt arany?

Egy eddig egyelőre elhallgatott tény fog a megoldás útján elindítani bennünket. Nem minden külföldi pénz került import útján Nyugatra. Jó néhányat a katolikus országokban vertek, az idegenből jött pénzek formájára. Más szóval, három századon át nem volt ugyan belföldi aranypénzverés, volt viszont pénzhamisítás, amelyet gyakran maguk a fejedelmek rendeltek el.

Anglia esetében egyaránt beszédesek az írásos források és

a leletek. Eadred király 955-ben végrendeletében meghagyta, hogy 2000 mancust verjenek. Másrészt birtokunkban van egy olyan arany pénz, amely pontos mása egy Abbaszida-dínárnak – arab nyelvű, arab betűs felirat van rajta, sőt még a verésnek a Hidzsra szerinti időpontja is: 157 (779 a mi időszámításunk szerint) – de ezenkívül latin betűkkel a következő szavakat is magán viseli: Offa Rex. Ez a Rómában vagy környékén talált darab valószínűleg a pápai adóként fizetett csengő aranyak egyik fennmaradt képviselője. Katalóniában hasonlóképpen számos okmány tesz említést grófok rendeletére vert mancusokról. Néhány megmaradt pénzdarabon az elengedhetetlen arab felirat mellett ott van latin betűkkel a fejedelem neve is. Egyebütt csak közvetett bizonyítékaink vannak. A kora középkor egyik legjelentősebb pénzverdéje Mauguíóban (Languedoc) volt. Csak dénárjai maradtak fent nagy számmal. Tudjuk azonban: 1080 körül aranyat is vertek ott. Csakis hamisításra gondolhatunk tehát. Valószínűleg ez a legelfogadhatóbb magyarázata annak a szövegnek, amely oly sok bosszúságot okozott a történészeknek: egy genovai szerződés 1149-ben bérbe adja egy pénzverdének nemcsak az ezüst-, hanem az aranypénz előállításának jogát is, pedig az írásos emlékek és a fennmaradt pénzek egyaránt száz évvel későbbre, 1252-re helyezik a liguriai kikötőváros által hivatalosan kibocsátott aranypénzek megjelenését. És végeredményben nem is tekinthetjük maradéktalanul hamisításnak a kibocsátásért felelős keresztény uralkodó nevét feltüntető mancusokat. A teljes hamisítást nagy nehezen tudjuk csak megkülönböztetni az eredetitől. Hacsak nem leplezi le ügyetlensége. Van néhány ilyen gyanús dínár gyűjteményeinkben. Amikor a bizantínusok elterjedtek Európában, valószínűleg hozzáláttak másolásukhoz is, s e pénzverőkben nem volt annyi becsület, hogy valamilyen megkülönböztető jegyet véssenek az utánzatokra. Ki tudja, kinek a példáját követték a XII. században a ge-

novai pénzhamisítók. Talán Bizánc adta a példát, talán az iszlám országai, vagy felváltva mind a kettő.

Különben nemcsak az aranyból készült arab pénzek csábították a hamisítókat. A dínárok mellett ezüst „dirhemek” is forgalomban voltak Nyugaton. És ezeket is nagy számban másolták: a Földközi-tenger partvidékén (ahol a dirhem általában millares néven volt ismert), Németországban (ahol ez szükséges volt a keleti szláv országokkal történő kereskedelem bonyolítására), sőt még az Atlanti-óceán kikötőiben is. 1268-ban még működött Oléron szigetén a „hamis szaracén pénzeket” gyártó pénzverde; s mivel gyártásukhoz a La Rochelle-ben összegyűjtött rossz, „kiselejtezett” pénzérméket használta fel, feltehető, hogy főleg ezüstérmékkel dolgozott – bár talán nem utasított el egy-egy aranypénzt sem. De a hamis dirhemeket később bocsátották ki, mint a dínárutánszatokat, és semmiképpen sem jelentettek többet a forgalomban holmi kiegészítésnél, amely főleg külföldre irányult, Hispaniába és Észak-Afrikába. Az ott vásárló kereskedők úgy hozhatták el az árut, hogy nem kellett a pénzváltással bajlódniuk. Nagyon jellemző, hogy amikor mallorcai I. Jakab 1268-ban engedélyezte a millares előállítását, úgy vélte helyesnek, ha a pénzérmék értékét „a kereskedők törvénye szerint” állapítja meg, „akik ezeket megvásárolják”. A belső forgalom nagy részét persze a belföldi dénárok táplálták továbbra is. Helyzetük teljesen eltért az aranyétól, amelyből csak utánszatokat vertek.

Az ily módon utánszott arab pénzérmékre, lett legyen ezüstből vagy aranyból, egytől egyig Korán-idézeteket vagy a mohamedán hitet hirdető jelmondatokat véstek. Hát nem botrányos, hogy keresztény fejedelmek, sőt néha püspökök is, magukra veszik ezt az istenkáromlást?! Valóban fel is hangzik a tiltakozás, legalábbis a XIII. században. VIII. Alfonz Toledóban és unokája, Szent Lajos, aki kereszties hadjárat alatt Akkonban veretett pénzt, azzal lábolt ki ebből a kínos helyzetből, hogy a mohamedán vallásos feliratokat

keresztény maximákkal cseréltette fel – továbbra is arab nyelven és arab betűkkel. Hosszú időn keresztül azonban csak egyszerű másolás folyt. Botrányos és sértő volt e hamisítás. De éppen ez mutatja, hogy mennyire szükségesnek látták. Vajon miért?

Hogy ezt megérthessük, pontosan kell látnunk, milyen volt a két nemesfém szerepe a pénzforgalomban. A kis és közepes nagyságrendű összegek (járandóság, bér, közönséges vásárlás) voltak messze a leggyakoribbak. A fizetés itt – kivéve azokat az eseteket, amikor csak terméket adtak át – kizárólag ezüstben történt. Az aranyat magas értéke alkalmatlanná tette az ilyen kisebb ügyletek lebonyolítására, ez olyannyira így volt, hogy például Földnélküli János, akinek volt aranya, arra kényszerült, hogy elzálogosítsa; az így kapott dénárokkal tudta csak kielégíteni zsoldosait. Voltak azonban olyan ügyletek is, amelyeknél már igen magas összegek cseréltek gazdát, és ugyanakkor egymástól viszonylag távol fekvő piacok között teremtődött kapcsolat. Akár azért, mert a latin kereszténységtől távol álló személyek is érdekeltek voltak ezekben az ügyekben, akár azért, mert az ügyletek még a nyugati világon belül is gazdaságilag, politikailag igen eltérő területek között bonyolódtak; a korra jellemző társadalmi széttagolódás ugyanis a végtelenségig növelte a különbségeket. Néha ilyen esetekben is arra kényszerültek, hogy ezüstöt használjanak az aranyszűke miatt; de csak jobb híján. A legszívesebben használt eszköz itt az arany volt.

Sajnos, a XIII. századig szinte semmit sem tudunk a kereskedők számviteléről. Néhány ténynek azonban szimptomatikus értéke van. Úgy tűnik, hogy már a Karoling-Gallia utolsó aranypénzeit is csak külkereskedelmi célokból állították elő. Tanúsítja ezt a pénzverdék elhelyezkedése: Uzès aranypénze az arab országokba vándorolt, Dorestadé pedig, amely akkoriban a Rajna deltájának jelentős kikötője volt, az északi forgalomba. Jelentős arany mennyiségek voltak –

dorestadi pénz formájában vagy egyéb alakban – hosszú ideig a frízeknek, a tengerek és az északi folyamok e fuvarosainak a birtokában. Kölnben, a XII. században, a bizonyos ingatlanokért általánosan elterjedt szokás szerint kötelező investitúra-illetéket kivételesen aranyban fizették. A fizetés súly szerint történt, de a választott súlyegység elnevezése – egy mancus – természetesen abba az ekkor már távoli időbe visz vissza bennünket, amikor ez a pénzerme gyakori volt Európa pénzforgalmában. Az adóval terhelt javak – Rajna-parti, tehát a kereskedőnegyed kellős közepén levő házak, üzletek és kikötőhidak – bizonyára mind kereskedő-patríciusok kezén voltak. Csak azért kérhettek aranyat az ebbe az osztályba tartozó emberektől ingatlanadó címén, mert ezek kereskedelmi ügyleteik során állandóan aranyat használtak. A kereskedelmi fizetések természetéről kevés adatunk van. Annál több viszont a kölcsönökről, eladási árakról, különböző járadékokról, amelyek haszonélvezői a hűbérurak voltak. E magas rangú urak nyilvánvalóan igényelték az aranyat, mivel érdekeik túlnőttek a szűk helyi kereteken. A pápaság mint igazán európai intézmény, mindig arra törekedett, hogy aranyban hajtsa be adóit.

Különböző, egytől egyig parancsoló tényezők az aranyat tájak közötti, mondhatnánk úgy is: nemzetközi eszközzé tették. Az arany bizonyos fokú szupremáciájának nemcsak a régi hagyomány volt az oka, amelynek eredete még abba a homályos korba nyúlik vissza, amikor a pénznek szinte metafizikus hatalmat tulajdonítottak. Nem is csak az a tény, hogy a csekély súlyú dénárok s maga a közepes értéket képviselő ezüst eléggé alkalmatlanok lettek volna nagy összegek fizetésére és nagy távolságba történő szállításra, gazdasági okok is akadályozták az ezüstöt abban, hogy túl kiterjedt szerepe legyen. Állandóan ingadozott az értéke, mivel nagyon sok helyen és nagyon szétszórtan termelték. Hozzájárultak ehhez még az egységes piac kialakulása számára egyértelműen kedvezőtlen társadalmi viszonyok. A középkorban a nagy-

kereskedelem legkedveltebb csereeszközei mindig az olyan ritka, korlátozott mennyiségű és mindenütt kelendő áruk voltak, mint a bors, amely sokáig a valóságos pénz szerepét töltötte be, és főleg az arany.

Az olyannyira keresett arany több formát is ölthetett; rúd, por vagy pénz alakot. Ez utóbbit olyanra kellett vésni, hogy bizalmuk legyen benne a legkülönbözőbb országokból való kereskedőknek. A rengeteg hercegecske, akinek Nyugaton jogában állt a pénzverés, a sok gyenge és mindig szegény király képtelen volt a bizalmat felkelteni. Csak a császári aranyakban bíztak meg – ezek csodálatosan szilárdak is voltak. Koszmasz Indikopleusztész azt írta a VI. században, hogy „a kereskedelem valamennyi népnél a nomiszma* révén bonyolódik, a földkerekségen mindenütt ez van használatban”. Ezenkívül nagy volt a bizalom a dúsgazdag arab monarchiák dínárjai iránt. Mit tehettek a katolikus fejedelmek, ha részesülni akartak a pénzverés hasznából? Nem maradt nekik más, csak a hamisítás. Az utánzatok persze nem mindig csapták be az embereket – néha nem is ilyen célzattal születtek, hanem belehelyezkedtek abba a pénzszeriába, amelyhez hozzászokott a kereskedelem. Minden pénz alapja a bizalom: tehát nagyrészt a megszokás. Az ezüstdénár, majd a garas története önmagában elegendő lenne annak bizonyítására, hogy a szükség indokolta a hamisítást. Ha egy középkori pénzverde nagy számban óhajtott pénzt kibocsátani, általában olyan érmet kellett utánoznia, amely elterjedt, de legalábbis megszokott volt azon a területen, ahová a pénz irányult. A hivatalos aranypénzverés megszűnése Nyugaton tehát tulajdonképpen nem a kedvetlen kereskedelmi mérleg következménye volt. Bármilyen jelentőssé vált is a deficit, sohasem nőtt olyan mértékűre, hogy az arany szakadatlan kiáramlásához vezetett volna. Gazdasági és még inkább társadalmi jellegű okok komplex

* Nomiszma (görög szó) pénzt, pénzdarabot jelent.

összessége magyarázza a jelenséget: a belkereskedelmi visszacsúszás, amely az egyszerű fizetések számára túl jelentős értékű aranyat a kivételes és nagyobb tájak közötti szerepkörre korlátozta; a kibocsátó államok szegénysége, széttagolódása és a nehézkes közigazgatás. A kibocsátott pénz nem sugárzott egyetemes biztonságot, amely pedig nélkülözhetetlen ahhoz, hogy egy valuta széles körben elterjedjen. A saját aranypénz megszűnése a világ gazdaság egy olyan állapotát tükrözi, amelyet ma, hogy az egyensúly annyi század óta megváltozott, már elképzelni is nehéz: a latin és germán társadalmak náluknál erősebb szomszédaik, Bizánc és a földközi-tengeri iszlám gazdasági uralma alatt álltak. Próbáljuk csak elgondolni, milyen lenne, ha napjainkban Európa pénzügyi válsága oly végzetessé válnék, hogy (ha nem lenne váltó) csak valódi vagy hamis dollárokkal történhetné a fizetés!

Még néhány szót kell mondanunk az aranypénzverés XII. századi felújításának okairól, hogy teljesen világossá váljék az arany szerepe a középkor gazdasági életében. Itt csak arra szorítkozhatunk, hogy nagyon gyorsan felvázoljuk ezt az utolsó pontot. Egy alapos tanulmánynak figyelembe kellene vennie a számvitel és az elszámolás legújabb eljárásait, amelyeket a tökéletesebb kereskedelmi technika dolgozott ki: a „bankó” (banco*) pénzt, majd a váltókat. Ehhez pedig hosszú fejtegetésekre lenne szükség.

Kétségtelen, hogy csak az új, a Nyugat számára határozottan kedvező gazdasági feltételek teheték lehetővé a pénzverés felújítását, amelyet, mint láttuk, jelentős mennyiségű külföldi arany behozatala előzött meg.

Genovában az adópolitika tudatosan azon iparkodott, hogy elősegítse ezt az áramlást. Az 1142-ben szerkesztett

* Banco, régen bankvaluta, amelyben egy-egy jelentős bank számolt, függetlenül a pénzek különböző értékétől.

kikötői illetékjegyzék általában az árukkal való fizetést írta elő, de a Pireneusi-félszigetről vagy a Szardínián túlról érkező hajókat 1 marabotin lefizetésére kényszerítette. A keleti kolóniákon a haszonbért rendszerint bizánci aranyban szabták meg. Jellemző, hogy a sokat exportáló Genova és Firenze jóval előbb tért vissza az aranypénz előállításához, mint Velence. Nem mintha ez utóbbi szegényebb lett volna, de többet vásárolt Keleten, mintsem eladott, és legtöbbször aranyat fizetett azokért a termékekért, amelyek árát belföldön általában csak ezüstben kapta meg. Amikor rászánta magát vetélytársai példájának követésére, pénzverdéinek nagyrészt Dél-Németországból kellett az aranyat beszerezniük.

De az ily módon lehetővé vált fordulat csupán egészen más természetű körülmények folytán lett szükségszerű. A belső kereskedelmi kapcsolatok egyre bővültek, és ezek lebonyolításához az eredetileg is közepes nemesfém-tartalommal rendelkező és egyre inkább elértéktelenedő dénár valóban alkalmatlan eszköznek bizonyult. Először még az ezüstben keresték az orvosságot. Ezentúl a hagyományos dénárokon kívül nehezebb érméket is gyártottak, amelyek árfolyamát általában 12 dénárban, azaz egy solidusban állapították meg. Ilyen volt 1203-ban a velencei matapan, ugyanekkor a veronai solidus, kevéssel 1237 előtt a firenzei solidus, 1266-ban Szent Lajos tours-i garasa, a század közepén a milánói solidus és a tiroli Aquilini grossi, 1273-ban a montpellier-i solidus, 1296-ban a prágai „Groschen” – hogy csak a legjellegzetesebb és a legrégebb példákra szorítkozzunk. Az aranypénzverés felújítását megelőzte az ezüstpénzrendszer gyökeres megváltozása. S nem is választható el tőle, mert hiszen ugyanaz a nagy összegű fizetésekre alkalmas eszközök iránti szükséglet, amely előbb ily módon nyert első kielégülést, utóbb, miután az előző megoldást minden bizonnyal tökéletlennek tartották, természetes módon vetette fel azt a gondolatot, hogy olyan pénzérméket kell gyártani, amelyek-

nek az értékesebb nemesfém azonos súly mellett magasabb értéket biztosít.

Bizonyos ideig úgy tűnt, hogy az egyre több importpénz eleget tud tenni e követelménynek. A döntő esemény az volt, hogy hamarosan kiderült: alkalmatlan erre. A Földközi-tenger politikai és kereskedelmi térképén ekkoriban komoly változások történtek. A Pireneusi-félsziget legnagyobb része megszabadult a móroktól. A fennmaradt mohamedán államok gazdasági jelentősége nem volt nagy. Láttuk, hogy a XII. századtól megszűnt az aranypénzverés Murciában, s hogy Kasztília hamarosan követte példáját. A bizánci birodalomnak a kereskedelemben betöltött vezető szerepe igen csak meggyengült a nagy Komnenoszok óta. A belső viszályok, majd az 1204-es keresztes hadjárat pedig halálra sebeztek. Az állam hanyatlása és az általános elszegényedés a szokásos pénzügyi visszaélésekhez vezetett. A bizantinus aranytartalma rendkívül ingadozóvá vált, és egészében nagyon hamar lecsökkent. E hanyatlás történetét már sokszor és jól elmesélték, úgyhogy felesleges visszatérnünk rá. Egyetlen forrásra hivatkozom csupán, amely nagyon jellegzetes, és mégis ritkán utaltak rá. 1250-ben az éppen a Szentföldön tartózkodó Alphonse de Poitiers Franciaországból küldet magának aranypénzt. Ügynöke súlyra vásárolta, és ezüsttel fizette meg az árát, amely pénzfajtánként változott, bizonyára az aranytartalom szerint. A legdrágább a kasztíliai „anfou” volt, az ugyancsak kasztíliai marabotin örököse, aztán következett az augustale, legalul pedig a bizantinus. Az árucseré megszokott közvetítőjének ez az ingadozása kegyetlenül szorult helyzetbe hozta a Levantét. Az itáliai városok úgy védekeztek, hogy saját maguk állították ezentúl elő a szükséges fizetőeszközt. Természetesen, most már saját jegyüket vésték rá: mi értelme lett volna annak, hogy presztízsüktől megfosztott érméket utánozzanak? És eljő a XIV. század, amikor egy szép napon már csupán dukátra átszámolva fogadják el a bizantinusokat. Látszólag csak a kereskedői számvitel egy

csekély részletkérdése ez. A valóságban azonban a világ-gazdasági egyensúly felbomlásának egy sokatmondó tünete.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy a hegyeken túli államok vagy hercegségek gyorsan követték, vagy legalábbis igyekeztek követni az itáliai példát. Az ilyenfajta reform maradandó nyomot hagy. Úgy látszott ugyanis, hogy az aranypénzverés a pénzverő hatalmak érdekeit és presztízst képviseli. Erősödtek a kereskedelmi szükségletek, amelyek például az 1343-as angol határozatokhoz vezettek; a kereskedők, akik kénytelenek voltak arannyal rendezni külföldi ügyleteiket, komoly veszteséget szenvedtek a váltásnál, ha csak ezüstpénzzel rendelkeztek saját országukban. Ez azután a fogyasztókra hárult. Igaz, ez utóbbi megállapítás csak azzal magyarázható, hogy az aranypénzek az ezüsttől eltérően, mindig szinte egyetemes árfolyammal rendelkeztek, bármelyik országban bocsátották is ki őket. Más szóval, az arany megőrizte a nemzetközi kereskedelemben betöltött alapvető funkcióját: ezt fogjuk az alábbiakban közelebbről megvizsgálni.

Az aranypénzveréshez való visszatérés azonban sok, előre nem látott akadályba ütközött. Tanúsítja ezt az első próbálkozások bukása Franciaországban és különösen Angliában. Tanúsítja ezt az új rendszer által a XIV. századtól kezdve kiváltott reakció, legalábbis Németországban: több város és hercegség nem volt hajlandó elfogadni az aranyat törvényes fizetőeszközként. Miből adódtak e nehézségek?

Mondanunk sem kell, hogy a siker minden esetben elsősorban a gazdasági viszonyoktól függött. Ha például a kereskedelmi mérleg nem volt egyensúlyban, az arany kiszökött az országból. Szinte hihetetlen, de Angliának, a nagy gyapjú-exportőrnek emiatt kellett feladnia első próbálkozását. De még akkor is, ha a külkereskedelem nagyjából kedvező volt, megeshetett, hogy a belső forgalom kisszámú és csekély értékű üzletekből tevődött össze. Ekkor a nagy fizetésekre alkal-

mas új érmék nem felelhettek meg minden esetben a várakozásnak, és gyakran attól lehetett tartani, hogy nem lehet kiadni őket. Valószínűleg ebben rejlik az angol kudarc fő oka is. Hiszen ebben az országban kezdetben hasonlóan alakult a sorsa az erős ezüstpénznek is. Az első „groat”-ok, amelyeket nem sokkal III. Henrik forintjai után, I. Eduárd uralkodása alatt vertek, nem tudtak megmaradni a forgalomban, és csak 1351-ben, hét évvel az arany végleges hatalomra jutása után újították fel gyártásukat, ezúttal több sikerrel.

Egyébként a helyi gazdasági állapotoktól függetlenül a fémkészletek egész Európában elégtelennek bizonyultak a megnövekedett kereslettel szemben. Ebből adódott az arany árának jelentős emelkedése. Igaz, ez az emelkedés körülbelül 1342-től kezdve megállt. Az ezüst értéke olyan okok miatt, amelyekre még nem sikerült magyarázatot találnunk, jelentősen megnövekedett a keleti piacokon, s így a nyugatiak sokkal olcsóbban vásárolhatták ott az aranyat. A két nemesfém viszonya persze továbbra is sokkal kedvezőbb volt az arany számára, mint a pénzverés felújítása előtti időszakban. A középkor utolsó két százada [XIV–XV.] folyamán a pénzverdék aranyellátása aggasztó problémát jelentett. A nemesfém-kereskedelem története, a pénztörténet oly sok más fejezetével egyetemben ma még, sajnos, csak üres lap: s ez nem is annyira a források, mint inkább a módszeresen dolgozó kutatók hiánya miatt van így. A XIV. században Brugge jelentős vásárváros volt, piacára tömérdek egzotikus áru érkezett a tengeren: Lübeck 1341-ben itt szerezte be az új pénz kibocsátásához szükséges aranyat. Másfelől jelentős aranymennyiségek érkeztek Magyarországról és valószínűleg Ázsiából is, Dél-Németországon, nevezetesen Regensburgon keresztül, amely nemcsak Velencét látta el, hanem alkalomadtán Augsburggal és Nürnberggel együtt a jelentős tornai-i pénzverdét is. És nemcsak a keleti forrásokat igyekeztek befogni. Az aranykereskedelem kalandorainak Eldorádója, már jóval Amerika előtt Szudán és Guinea volt. A XIV.

század elejétől kezdve az „arcukat kendővel borító” tuareg hajcsárokkal társult genovaiak gyakran látogatták a szaharai oázisokat, és felvásárolták a délről jött értékes szemcséket. Először Tafileltben látták őket, ahol a legjelentősebb kszur*, Sidjilmassa „a világ legtisztább aranyából vert pénzt”, majd 1447-ben Touat-ban, ahol abesszin kereskedőkkel találkoztak. Nem sokkal ezután a portugálok a víz felől eljutottak a tengerparti piacokra. 1479-ben egy tournai-i kereskedő követi őket, Sierra Leonében üveg csecsebecségeiért rabszolgákat vesz, akiket azután Elminában aranyra cserélt volna, ha a monopóliumukat féltő portugálok nem fogták volna el őt, s nem kobozták volna el javait. A kereskedelem kockázatos volta kedvezett a spekulációnak; egyáltalán nem volt véletlen, hogy a genovai Centurioni, akik erre specializáltak magukat, 1445-ben megkísérelték szülővárosukban egy egysegített aranyvaluta-rendszer kialakítását.

Az aranszállítmányok rendszertelensége csak fokozta a rendszer egyik belső hiányosságát. (...) A kettős valutaalapon nyugvó pénzügyi rendszerek belső ellentmondása az volt, hogy kénytelenek voltak az ezüst és az arany értékének viszonyát hosszú időre rögzíteni, noha ezek kereskedelmi árfolyama nem mozgott feltétlenül azonos irányban, s ha a mozgás iránya meg is egyezett, nem azonos ütemben változott. Az összeegyeztetés nehézségei kezdettől éreztették hatásukat. Jó példa rá az angol kormányzat óvatos tapogatózása 1344-ben, a pénzverés felújítása során. A középkorban e nehézségek különösen súlyosak voltak, mivel a gazdasági viszonyok nem tették lehetővé megfelelő számú piacra vonatkozó szilárd árfolyam megállapítását. A hivatalnokaikat és főleg csapataikat ezüsttel fizető uralkodók érdeke az volt, hogy az ezüstnek az aranyhoz képest túlzottan magas ára legyen, ahogyan ezt 1301-ben Szicília királya jámbor módon bevallja. S végül azt sem szabad elhanyagolnunk, hogy a két fizetési

* Kszur: megerősített arab falu.

eszköz, amelyet összhangba kellett hozni, valójában a gazdasági élet két különböző szintjéhez tartozott.

Az arany – pénz vagy rúd – az maradt, ami mindig is volt a középkor kezdete óta: főleg a nagykereskedelem kedvelt eszköze, amely forogni hivatott az egyes piacok között. Vigyázzunk, nehogy azt mondjuk: akárcsak ma! Túlságos mély szakadék választja el e kor gazdaságát a miénktől, túlságosan eltérő dolgokra utal magának a piacnak a fogalma is; túl nagyok a különbségek a kereskedelmi eljárásokban ahhoz, hogy ne tiltakozzék a történelmi gondolkodás az ilyen nem árnyalt egybevetés ellen. Mondjuk inkább úgy, hogy a különbségek és a közbeeső periódusok ellenére, amelyekben az arany nagy részt vállalt a belső forgalomból is, az arany – pénz formájában, avagy nem – illetén felhasználásának hagyománya egészen napjainkig folytatódik. Amikor a középkorban újból kezdtek pénzt verni aranyból, az a kérdés merült fel, hogy vajon az új pénz rendelkezik-e ugyanazzal a mentesítő erővel, mint az ezüst. Igaz, gyakran elhallgatták e problémát. De amikor elhatározták, hogy végleg megoldják, a megoldás általában kedvezőtlen volt az arany számára. Úgy döntöttek, hogy csak kölcsönös megegyezés vagy pedig szerződésbeli kikötések alapján kell elfogadni. A bimetallizmus – korunk közgazdászainak kedvelt szavával szólván – „sántított”, de fő támasza az ezüst volt, és nem az arany, mint a XIX. században. Az 1344. évi angol rendelet még pontosabban előírta, hogy az aranypénzt nem szabad senkire sem rákényszeríteni. Egy kivétellel azonban: kereskedők között abszolút fizetési eszközül szolgált, senki sem tagadhatta meg az elfogadását. Ennél jobban el sem ismerhették volna, hogy az arany osztály jellegű pénz.

Ami pedig nemzetközi jellegét illeti, ezt igen sok jellemző adat igazolja, csak választani kell közülük. Villani* leírta

* A Villani család három tagja: Giovanni (†1348), Matteo (†1361) és Filippo (†1404) egymást folytatva megírta Firenze krónikáját.

Firenze kiadásait az 1336–38-as években. Minden közpénzből fedezett fizetés, még a podestáké és a kapitányoké is, ezüsttel történt, csak az idegen eredetű condottierék és a követek fizetése volt kivétel. Amikor egy bajor rendház, Aldersbach szerzetesei 1294-ben apáturuk párizsi tartózkodásának költségeit akarták fedezni, ezüstért vásároltak számára aranyrudat. Az aranypénz olyannyira mentes volt a nemzeti kötöttségektől, hogy gyakorlatilag saját árfolyama volt, amelyet az európai gazdaság általános körülményei szabtak meg: ez a kereskedelmi „szabad” árfolyam, amely eltért a legálistól – általában magasabb volt ennél, hiszen az ezüstpénzeket hivatalosan túlértékelték –, számos fejedelmi ediktum hiábavaló tiltakozását váltotta ki. Az arany volt a kereskedők elszámolásánál a mérce, nevezetesen a határidőre történő fizetésnél, még akkor is, ha a körülmények folytán az elszámolás csak ezüstben történhetett. Ezt bizonyítja többek között a montaubani Bonis fivéreknek a XIV. századtól ránk maradt regisztruma. Természetes, hogy a nemzetközi csereérték-szabályozó szerepét elsősorban a legszilárdabb aranypénzek, pl. a forint vagy Németországban a rajnai Gulden, töltötték be.

A gazdaság szintjei között azonban nincsen szigetelő fal. S ez még egy plusz nehézséget jelentett. Az aranypénzeket sem nagyon kímélték az értékváltozások, a középkori pénzügyi rendszer e csapásai. De ezeket általában nem sújtották ugyanolyan erővel, mint az ezüstpénzeket, mivel nemzetközi jellegük bizonyos védelmet nyújtott nekik, és ahol a legális árfolyam túl mesterségesse vált, a kereskedelmi árfolyam fékező hatást fejtett ki. Ennek az lett a következménye, hogy válságos időszakokban már nemcsak a kereskedők, hanem a birtokos osztályok is aranyban követelték vagy legalábbis szabták meg a fizetendő összegeket. Pontosan úgy, ahogy ez napjainkban történik infláció idején. Azzal a különbséggel azonban, hogy a pénz, amelytől mindenki szabadulni akart, nem papírból volt, hanem szintén fémből, ezüstből, bár az

is igaz, hogy ezt gyakran meghamisították és mindenekelőtt, túlértékelték. A belföldi valuta biztonságán örökdő államok meg akarták tiltani ezeket az üzelmeket. Nem sok sikerrel. A színpadi játék itt is klasszikus maradt.

Úgy tűnik, ezek voltak nagy vonalakban az arany viszonytagsságai a középkori kereskedelemben. Már amennyire módunkban állt jelenleg felrajzolni. Azt szeretném, ha e vázlat bizonytalanságai és tévedései, mert hiszen valószínűleg nem mentes ilyenektől, elősegítenék, hogy a figyelem kutatási irányelveink hiányosságaira terelődjék. A középkori pénz gazdaságtörténete, vagy mondjuk inkább így: emberi története még megírásra vár. Valószínűleg szükség volt arra, hogy numizmatikai kutatások előzzék meg. Senki sem vonja kétségbe, hogy ezután is az ilyen jellegű, szorgalmasan tovább folytatott munkákkal összhangban kell megírni ezt a történetet. De nagyon ideje már, hogy nekilássunk. Ha ma fel akarjuk vázolni néhány aspektusát, kénytelenek vagyunk példákkal dolgozni. Nagyon fontos lenne az ilyen mintaeseteket végre módszeres és számokat tartalmazó adatsorokkal felváltani. Mindenekelőtt a fizetett összegek jegyzékeivel. E gazdaságtörténet csak akkor érheti el célját, ha egyszerűsmind társadalomtörténet is óhajt lenni. Azaz, ha hajlandó szem előtt tartani, hogy az emberi környezet különböző csoportokból tevődik össze, amelyeknek ellentétes életmódja pénzzel kapcsolatos szokásaik eltérésében fejeződik ki. Mit sem érne ma egy olyan csekk-statisztika, amely nem venné figyelembe, hogy milyen műveletek megoldására szolgál ez az elszámolási mód, s hogy milyen társadalmi osztályok élnek vele. Ugyanez vonatkozik a középkori aranyra, ezüstre, a pénzértmékre, nemesfémrudakra és a természetbeni fizetésekre egyaránt.

NATURÁLIS GAZDASÁG VAGY PÉNZGAZDASÁG? EGY ÁLDILEMMÁRÓL*

A természettudományok ismert betegsége, a terminológia megmerevedése a humán tudományokat sem veszélyezteti kevésbé. A mi munkánk során is szükséges az osztályozás. Mi is kénytelenek vagyunk védekezni a saját magunk által felállított sémák merevsége ellen. Itt következő elmélkedéseink csupán arra akarnak rámutatni egy világos példa kapcsán, hogy időnként fel kell törni az elmeszesedett kereteket. Viszonylag szűk történelmi periódusra fogunk szorítkozni. Nem mintha nem tudnánk, hogy ez bizonyos kisebb eltérésekkel kiterjeszthető lenne a gazdasági fejlődés számos más szakaszára is. A gyarmatok vagy az Egyesült Államok története például nagyon gazdag tapasztalatokkal szolgálhatna az ilyen irányú kutatások számára. Úgy gondoltuk azonban, hogy ily módon összpontosítva elemzésünk világosabb lesz és meggyőzőbb.

A Bruno Hildebrand által 1864-ben megalkotott fogalom, a naturális gazdaság szép karriert futott be. Sokan újra meg újra benne vélték fellelni a kora középkor gazdasági rendszerének fő jellemzőjét, egészen a XII., XIII. századi nagy megújulásig. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük ezt a leegyszerűsítő megjelölést, azt látjuk, hogy az alapvető kérdés megkerüléséhez vezet. A fizetések rendkívül összetett

* *Économie-nature ou économie-argent: un pseudo-dilemme* (Mélanges, II. 868–877 l.; első kiadása *Annales*, 1939, 7–16. l.)

problémáját leegyszerűsíti a termelők közötti szimpla cserekereskedelemre, valamint a parasztok kötelező terménybeszolgáltatására, és mintegy mentesíti a történészt a kérdésfeltevéstől, hogy vajon ebben a mi társadalmunktól minden tekintetben nagyon távoli struktúrában nem volt-e maguknak a csere eszközeinek a funkciója is más, mint ma vagy tegnap. Egyszóval inkább tagadásra, mintsem elemzésre ösztönöz. A restség látszólag könnyű megoldás, a mélyen-szántó kutatáshoz azonban fölöttébb alkalmatlan.

Ami a definíciókat illeti, úgy tűnik, először is tisztáznunk kell valamit. Ha egy árut olyan másra cserélnék, amely nem arany és nem ezüst, ez önmagában még nem mond ellent a pénzgazdaságnak. Más szóval, nemcsak az pénz, ami fémből van. Általánosságban tekintve természetesen közismert igazság ez, bármelyik tankönyvben megtalálhatja mindenki. Mihelyt a tényekhez érkezünk, a lényeg az, hogy helyesen értelmezzük azokat az okokat, amelyek a kora középkor különböző társadalmaiban ezt a gyakorlatot tették szükségessé. Ha egyforma magyarázatot adnánk a különböző esetekre, eltávolodnánk a valóságtól. Néha szemmel láthatólag csak nagyon kezdetleges gazdasági alakulatok csökevényéről van szó: így például Frízföldön, ahol hosszú ideig meghatározott hosszúságú (s talán meghatározott szövésű) textil-darabokat használtak mértéknek és eszköznek a cserék során. Ez a szokás sok helyütt fennmaradt még jóval a fém-pénz elterjedése után is. Valószínű, hogy régebbi volt, mint a fémből készült pénz. Létét később is indokolta a pénzverések ritkasága. A borssal történő fizetés viszont egészen más kérdéseket vet fel.

Kétségtelen, hogy ez a fűszerfajta ténylegesen a pénz szerepét játszotta, legalábbis a X. századtól a XIV. századig. Nehogy azt higgyük, hogy csupán a fűszeresre vonatkozik ez, aki néhány csipetnyi fűszerszámot ad a csizmadiának, ha

lábbelít vesz tőle. Csak egy példa a száz közül annak a normandiai harcosnak az esete, aki 1180 körül kötelezte magát, hogy évente egy font borsot fizet adóként urának a kapott irtványföldért, és akiről igazán nem feltételezhető, hogy napi foglalatosságai közé tartozott a keleti cikkek importja és eladása. Még kevésbé valószínű, hogy borscserjéket ültetett volna gyümölcsösébe. Az viszont nem lehetetlen, hogy a beszállított termékkel szívesen ízesítették a mártást és a pecsenyét a hűbérurak asztalán. De még ez sem biztos. Elképzelhető, hogy az uraság megőrizte a borsot, hogy később ő fizethessen vele. Hiszen tudjuk, hogy különösen Genovában igen gyakran használták kölcsönügyletekben is, mind magánszemélyek, mind pedig maga a város.

Nem nehéz meglátni az okokat, hogy miért éppen a borsot választották nemesfémpótlékkul. Tény, hogy a bors megfelelt szinte valamennyi feltételnek, amelyet a klasszikus elmélet állít a pénz anyaga elé. Eléggé ritka dolog volt, következőképpen viszonylag magas értéket képviselt, viszonylag csekély mennyiségben, kicsiny súlyban is. Könnyen lehetett tárolni. Jól tudták cserélni, a különböző borsfajták között ugyanis valószínűleg nem volt jelentős minőségi különbség. És végül, azon túl, hogy elvont csereeszközüln szolgált, önmagában is igazi árunak számított, pénz funkciójától független használati értékkel rendelkezett. Sohasem kellett attól tartani, hogy szükség esetén nem jelentkezik vevő a felhalmozott készletekre. Talán még kevésbé kellett félni ettől, mint az arany vagy az ezüst esetében. Őseink, tudjuk, nagyon kedvelték az erősen fűszeres ételeket. Fizetési eszközökkel kapcsolatos szokásaik egyik fő okát éppen ingyenc voltukban találjuk, amely maga is mindenekelőtt a kezdetleges állattenyésztés következménye volt, hiszen egyedül a vadhús volt, úgy-ahogy, ehető.

Észre kell azonban vennünk, hogy a társadalmak, melyek e furcsa pénzt használták, igencsak különböztek a posztódarabokkal fizető frizekétől. Nem voltak gazdaságilag el-

maradottak: Genova a középkor egyik legélénkebb kereskedelmi gócpontja, Normandia tájai nagyon virágzó és fejlett képet mutatnak. Az a tény, hogy egzotikus terméket használtak fizetőeszközként, arra vall, hogy e csoportok egyáltalán nem törekedtek zárt gazdaságra. Másfelől egy nagyon régi hagyomány igen otthonossá tette náluk az ércpénz fogalmát és használatát. Szüntelen éltek is vele, a bors által fizetéssel egyidejűleg. De hát miért nem érték be azzal, hogy fonttal, solidusszal vagy dénárral számoljanak, és hogy arany- vagy ezüstpénzzel fizessenek?

Első pillanatban nagyon hajlunk arra, hogy a nemesfémek ritkaságát okoljuk. Valóban, elfogadható magyarázat ez, legalábbis részben. Azzal a feltétellel, hogy pontosan lemérjük korok szerint változó súlyát. A nagy fordulóponthoz (körülbelül a XI. század vége) előtti időszakra kétségtelenül érvényes. Azon túl, hogy a belföldi aranytermelés jelentéktelen volt, az ezüstermelés pedig igen közepes, a határozottan deficites kereskedelmi mérleg nagyon sok aranypénzt és -rudat vont el Kelet felé, és a kereskedelem bágyadtsága is lelassította a forgalmat, fokozva ezáltal a nemesfémhiány hatásait. Ez utóbbi megállapítások viszont nyilvánvalóan nem érvényesek a XII. vagy XIII. századi Genova, sőt Normandia gazdaságára sem. Akkor sem, ha úgy tűnik, hogy itt is gyakran éreztette hatását bizonyos pénzsűke. A fémkészlet növekedése ugyanis, bármilyen jelentős is volt, nem tudott lépést tartani az aránytalanul megnagyobbodott kereskedelmi és hitelügyekkel. A középkori kapitalizmus számára nagy hátrány volt, hogy még nem találták fel a bankjegyet. Bizonyos tekintetben a borsnak pénzként történő felhasználása e hiány egyik következménye, a szükségszerű infláció egyik megnyilvánulási formája.

Ugyanakkor egy másik, egyáltalán nem elhanyagolható ok is hozzájárult e gyakorlat elterjesztéséhez. Ez a pénzverés nem kielégítő voltában rejlik. A felelősség ezért a politikai széttagoltságot terheli – ennek vizsgálatára nincs módunk

e tanulmány keretein belül. Rengeteg volt a pénzverő műhely, a forgalomban levő pénzermék kibocsátási helyük szerint rendkívül változók voltak. Sőt, az egyes pénzverdék érméi is szüntelenül változtak. Ebből adódik, hogy az emberek szilárd értékű termékhez folyamodtak. A fémpénz kikerülése sohasem vált teljessé, de mint szórványosan meg-megismétlődő jelenség rendkívül jellemző volt a középkor gazdasági életére, néha még igen előrehaladott formáiban is. Végző fokon ez az állam előli menekülésre vezethető vissza. Bár a borsvaluta sok tekintetben magára öltötte a klasszikus pénz jellegét, egy vonása hiányzott a teljes egybeeséshez. E termékvaluta értékes volt, tartós, forgalmazható, sőt fogyasztható, viszont nem viselte magán a közhatalom bélyegét. Valóban kétséges tehát, hogy az ilyesféle gyakorlat teljesen megfelel-e a pénzgazdaság fogalmának. Azt hisszük azonban, hogy még több kétely merülne fel, ha a természetes gazdaság rovatába próbálnánk besorolni.

A mediterrán társadalmaktól örökölt ércpénz azonban végig megszokott tartozéka a középkornak. Bizonyos használati módzatokkal persze, amelyeket érdemes közelebbről meghatározni. Célszerű lesz, ha azokból a definíciókból indulunk ki, amelyekkel a kapitalizmus első korszakának tapasztalatain alapuló, általánosan elfogadott elmélet határozza meg a pénz szerepét. Eszerint, mint tudjuk, a pénz három különböző funkciót tölt be: értékőrző – ami, Simiand szerint, a gazdasági „anticipáció” csodálatos eszközévé teszi –; azután fizetőeszköz; és végül értékmérő. Vizsgáljuk meg e három fogalom fényében, mit mondanak az oklevelek arról a gyakorlatról, amelyet Nyugat- és Közép-Európa követett a Karoling-kortól nagyjából a XIII. század elejéig.

Az értékőrző szerepét szemlátomást ebben az időszakban is elsősorban a nemesfémek játszották. De a leggyakrabban nem pénz, sőt nem is rúd formájában. A nemesfémkészletek

legnagyobb része ötvösmunka volt, a templomok kincstáiraiban minden bizonnyal, de valószínűleg a királyok és főurak kincseskamráiban is: egyházi edények és díszek, illetve asztali edények és mindenféle ékszerek. Ha átlagos jövedelmét meghaladó fizetésre kényszerült valaki, zálogba adott egy-egy ilyen tárgyat azzal a gyakorta hiú reménnyel, hogy utóbb majd visszaváltja. Vagy pedig beolvasztatta. Ez a művelet távolról sem számított olyan rendkívülinek, mint később, például XIV. Lajos államában vagy a francia forradalom alatt. Mindennapos jelenség volt. És ebben megint csak szerepet játszott a pénz ingatagsága. Minek őrizgették volna ládáikban azt a csereeszközt, amely gyakran változtatta értékét, és könnyen kiment a divatból? Egy ilyen szokás egy-szersmind azt is bizonyítja, hogy a kor gazdasági életében nem becsülték sokra az emberi munkát. Nem sokat törődtek azzal, hogy elvész a tárgyba épült munkaerő értéke, ami arra mutat, hogy nem lehetett túl nagy a veszteség. És végül, nyilvánvaló, hogy a felhalmozók is mindenekelőtt élvezni akarták vagyonuk gyümölcseit. Harpagon vagy Goriot apó elvont gyönyöre, amelyet tallérjai pusztá szemlélése okozott, valószínűleg eléggé távol állt a kor embereitől, akiket elsősorban jelenük anyagi jóléte izgatott.

Másfelől ma már nem szorul bizonyításra, hogy sok és sokfajta fizetési ügylet pénzzel bonyolódott le. Az újabb kutatások által összegyűjtött példák sokaságához csupán egy apróságot szeretnék még hozzátenni. A IX. század első felében Corbie apátság a betérő szegény vándorokat nemcsak élelemmel látta el bőségesen, de még néhány dénár alamizsnát is adott nekik. Jó bizonyíték ez arra, hogy a Gallia útjain kóborlók ezüstpénzért megvásárolhatták maguknak az éhük csillapítására szolgáló szerény ételmezt.

Igaz, jogosan merül fel a kérdés, hogy vajon a forrásainkban előforduló ércpénzfizetéseket mind belehelyezzük-e a pénzgazdaság címkét viselő fiókba – ha ezt a fogalmat leg-szorosabb értelmében vesszük. Mert hiszen az is megállapít-

ható, hogy a pénzérmekeket elfogadás előtt nagyon gyakran megmérték, vagy más próbának vetették alá, nemesfém tartalmuk ellenőrzése végett. E módszerek alkalmazásának oka mindenki előtt világos. Éppen elég alap volt kétségbe vonni az érme minőségét és félni a nyirbálók ügyességétől, akik finoman újra meg újra körülvágják a kezük közé kerülő dénárokat, mangonokat és bizantinusokat. A leggondosabb hatóságok, mint például Angliában a normann vagy az Anjou-királyok kincstára, még ha bele is mentek, hogy csupán megszámlálják a pénzdarabokat, névértékükből átalányként bizonyos százalékot levontak, az – úgymond – elkerülhetetlen veszteségek miatt. Márpedig a XIX. század közgazdászai által meghatározott „igazi” pénz magában viseli saját értékét. Az az aranypénz, amelyet mérlegre kell rakni, nagyon hasonlít az aranyrúdra.

De van még egy másik fenntartásunk is, amely valószínűleg komolyabbnak fog tűnni. A valóságban ugyanis sokkal kisebb volt a pénzzel, méréssel vagy anélkül, lebonyolított fizetési ügyletek száma, mint amennyi az oklevelekből, kellő elővigyázatosság nélkül, kitűnnék. Különösen jó példa erre a személyi jellegű járandóság, amelyet Franciaországban általában „fejadónak” (chevage) neveztek. Ez kezdetben a védettségi viszonyt jelezte, később, legalábbis Franciaországban, a szolgasors egyik tünetévé vált, és minden bizonnyal az egyik legelterjedtebb földesúri kötelezettséggé lett Európaszerte a feudalizmus első korszaka idején – különböző elnevezések alatt. Rendszerint évi néhány dénáros járadékot jelentett fejenként. Ha e kikötéseket betű szerint értjük, úgy tűnik, mintha az általában a legszerényebb osztályokba tartozó férfiak és nők nagy sokasága is képes lett volna évente ezüstpénzeket fizetni. A valóságban ez egészen másként történt. Néhány véletlenül kevésbé tartózkodó oklevél vagy feljegyzés világosan elmagyarázza, miként lehet a fejadó dénárjait terménnyel helyettesíteni – amelynek természetét és minőségét egyszer meghatározzák, másszor elhallgatják –, sőt,

néhány napi robottal is. Több az olyan szöveg, amely nem utal a helyettesítés lehetőségére. Minden valószínűség szerint nem azért, mintha ezzel tiltani akarta volna, hanem azért, mivel egészen egyszerűen fölöslegesnek vélt minden célzást egy általánosan ismert szokásra, amelyet egyébként gazdasági szükségszerűségek tettek elkerülhetetlenné. Mindenki jól tudta, hogy „dénárban fizetni” annyit jelent: dénárban vagy annak megfelelő értékben fizetni – megfelelő „árban”, ahogy egy passau-i okirat mondja. Másrészt az is nyilvánvaló volt, hogy ha a földesúr mindig olyasmit követelt volna, amit a parasztok nem mindig tudtak teljesíteni, végső soron kitette volna magát annak, hogy semmit sem kap. Mire szolgált hát ilyen esetben a pénz megnevezése? Az imént felsorolt funkciók közül a harmadikat töltötte itt be: értékmérő volt.

Az oklevélgyűjtemények olvasói jól tudják, ez az eljárás egyáltalán nem tekinthető kivételesnek. Érvényes különböző természetű üzletkötésekre; a Meroving-kortól kezdve számtalan dokumentum bizonyítja ezt. A szolgáltatandó értéket solidusban, dénárban szabják meg, később livre-ben is. Előírányozzák, illetve engedélyezik a terménnyel való fizetést. Néhány okmány hozzáteszi, hogy kellőképpen „felbecsült” terménnyel – apreciadurával, mondja rövidebben a *Cantar de Mio Cid**. Olyan mércéhez folyamodtak hát, amely eltér a fizetés anyagától. S ez éles határvonalat húz ezen eljárás és a már tárgyalt nem fémből készült pénzfajták között. A fríz textildarab mérték és fizetőeszköz volt egyszerre. A bors bizonyos szempontból átmenetet jelentett. Ugyanis néha a fűszert is „felbecsülték” pénzben. De nem mindig, és nem is rendszerint – ahogyan ezt az említett normandiai szerződés mutatja. Legalábbis a legrégebb példákban nem.

A fenti tények jól ismertek. Úgy gondoltuk hát, felesleges lenne e könnyű példákkal teletömött dossziét tágra nyitni.

* *Cantar de Mio Cid* (*Poema del Cid*), a XII. sz. közepén keletkezett spanyol hősi eposz, amely Rodrigo Díaz de Vivar sorsát énekli meg.

A példákból szükségszerűen adódó következményeket viszont érdemes világosan megfogalmazni.

Az egyik a szövegek értelmezésére vonatkozik. Pontosabb utalások hiányában nyilvánvalóan nem lehet valóban pénz formájában történt fizetésre következtetni csak abból, hogy egy oklevél pénzben szabja meg az árat vagy a járandóságot. Birtokunkban van két irat, amely arról szól, hogy egy bizonyos Josselin de Lèves nevű úr 1107. november 2-án egy jobbágyot adományozott a chartres-i Saint-Père szerzeteseinek. Az első elmondja, hogy az adományozó fivére 20 solidust kapott, hogy beleegyezzék ebbe. A másikban pedig az áll, hogy e pénzösszeg helyett egy ugyanolyan értékű paripát ígértek neki. Ha csak az egyik okmány maradt volna fenn, a pénzgazdaság számlájára írtuk volna ezt az ügyletet! Más szóval, a középkori fizetőeszközök statisztikai táblázatában – be jó volna egyre több ilyenrel találkozni! – egyik oldalra kerülnének gondos összeírás után az ércpénzben megszabott és ércpénzzel lebonyolított fizetési ügyletek, a másikkra a pénzben megszabott, de terményben fizetett ügyletek, s egy harmadik oszlopot is fenn kellene tartani: a kétséges esetek számára.

E pénzügyi gyakorlatban egyébként lehetetlen nem felismerni a „feudálisnak” mondott társadalmak egyik legjellemzőbb vonásának megnyilvánulását. Azt értem ezen, hogy hűek maradtak egy bizonyos kultúrhagyományhoz, amely bizonyára gyakorta elhalványult, de mégis elég közel volt az emberek tudatához, s így újjáéledhetett, mihamarabb kedvezőbbé vált a környezet. Ahogyan a feudalizmus politikai intézményei is, amelyeket az állam nagyfokú meggyengülése jellemez, magukban hordták a múlt emlékét és nyomát, azét a múltét, amelyben az állam erős volt, éppúgy kapaszkodott szüntelenül a gazdasági élet, a kereskedelem legbágyadtabb napjaiban is, abba a pénzrendszer-sémába, amelyet nagy vonalaiban az előző civilizációktól örökölt. Ily módon lehetőség

nyílt arra, hogy a fizetések sokféle változatát mind egy általános utalási rendszerre vonatkoztassák.

Úgy tűnik egyébként, hogy az értékmérő és a fizetőeszköz gyakori szétválása hosszú és mély nyomot hagyott a gazdasági szemléletben. Tény az, hogy az a pénzrendszer, amelyben Európa több századon át élt, csak egy már nagyon fejlett gazdasággal rendelkező korban, csak a XIII. század nagy pénzügyi forradalma után öltötte újra fel eredeti alakját. Tehát csak ekkor, amikor az aranypénzverés felújítása, a súlyos ezüstpénzek megjelenése, a dénár (amely most már végképpen kénytelen beérni a pótlék szerepével) elvékonyodása odavezetett, hogy a valóságos pénz tényleg különvált az elszámolásban megjelenő formájától. Az is bizonyos, hogy igen összetettek voltak az okok, amelyek e dualizmust kiváltották, és fenntartották. Nehéz azonban kivenni fejünkből azt a gondolatot, hogy valószínűleg legalábbis kedvező talajt teremtettek számára egy olyan régebbi kor szokásai, amelyben a pénz éppúgy szolgált „számlásra”, mint fizetésre.

És végül, megint csak az osztályozás problémájára kell visszatérnünk: azt a gazdasági rendszert, amelyben a pénz végig megőrizte értékmérő szerepét, viszont igen tökéletlenül töltötte be fizetőeszköz funkcióját, természetes gazdaságnak vagy pénzgazdaságnak kell-e neveznünk? Vagy fogalmazunk inkább így: nem elegendő-e már e dilemma pusztá léte is arra, hogy belássuk, mennyire mesterkéltszerű és következtetés-képpen, veszélyes ez a probléma?

Egy utolsó kérdés merül fel: e tárgyakat, a fizetés anyagát maga az adós állította-e elő, vagy pedig alárendeltjei? Más szóval, besorolható-e ez az elszámolási mód, ha nem is a „természetes gazdaság” tüneteinek közé, legalább a „zárt gazdaság” fogalmába? Kétségtelenül majdnem mindig igen a válasz, ha a fizető az alsó osztályokhoz tartozik. Olykor-olykor azonban az is előfordult, hogy olyan parasztnak is bort kellett be-

szolgáltatniuk, akiknek nem volt szőlőjük. A magasabb rangú személyek legismertebb ügyletei során egyházi emberek és lovagok állnak egymással szemben. Az előbbiek fizetnek az utóbbiaknak. Márpedig a fizetés természete többnyire igencsak túllép a kizárólagos házi vagy háztáji termékek szűk keretein. Hiszen, ha az ellenkezőjét állítanánk, azt is feltételeznénk egyszersmind, hogy a rendházak istállói tele voltak hadiménekkal, a darócruhák számára készült raktárak pedig nagyon is világi, sőt női „öltözékekkel”. Néha maga a szöveg hárít el minden félreértést. Amikor 1090 és 1102 között a Le Mans-i Saint-Vincent szerzetesei megszerezték Hamelin le Forestier hozzájárulását ahhoz, hogy felesége nagybátyja nekik adományozza ferrières-i birtokát, feleségét is kártalanítaniok kellett. Megegyeztek, hogy „különböző prémeket” ajándékoznak neki. De a rendháziaknak nyilvánvalóan nem voltak ilyen vagyontárgyaik. Elküldtek hát egyet maguk közül, hogy hat roueni fontért vegye meg a falaise-i vásáron a kívánt szép holmikat – és mivel a hölgy nyilván nem nagyon bízott e szent ember ízlésében, Hamelin kísérőül melléadta egyik szolgáját, akinek feladata az volt, hogy „kiválassza a prémeket”. Ily módon a természetbeni fizetést közvetlenül megelőzte és előkészítette egy olyan vásárlás, amely pénz segítségével az árucserének fenntartott helyen történt.

Vajon miért nem fizettek ilyen esetben a rendházak közvetlenül szépen csengő dénárokkal? Hogy megmagyarázhasuk e furcsa kerülőt, számításba kell vennünk az átvevő fél óhajait. Dopsch mutatta ki nemrég, hogy a járandóságok pénzzel történő fizetése néha csak kényszermegoldás volt. Az uraság kénytelen volt beérni vele például, ha rossz volt a termés. Rendes körülmények között sokkal hasznosabbnak vélte, ha terményben hajtja be az adókat. Ami egyébként, más adatokkal együtt, azt bizonyítaná, hogy az előkelők osztályában a zárt gazdaság volt az eszménykép, még ha nem is mindig valósult meg. Még parancsolóbbak voltak az ilendőség törvényei bizonyos helyzetekben. Mi sem meglepőbb

ebből a szempontból azoknak az okleveleknek a tanulságánál, amelyek az egyház által vásárolt vagy adományba kapott javakról szólnak. Az ügyletek első típusánál az eladó már igen korán és gyakran pénzben kapta az árat – hogyha hiszünk a szövegek betűjének. A hozzátartozók jóváhagyását viszont majdnem rendszeresen természetbeni juttatásokkal szerezték meg (amelyek értékét egyébként leggyakrabban pénzben becsülték fel) – akár valóságos vagy állítólagos adományokról, akár nyílt eladásról volt szó. Határesetekkel is találkozhatunk, mint például a Saint-Martin-des-Champs egyik 1100 körüli oklevelében: a csereügyletben szereplő partner ezüstöt kapott az értékkülönbségért, lányának is hat dénárt adtak, de viszont kifejezetten azért, hogy „cipőt vásároljon magának”. Az ilyen családi „laudationes” céljából fizetett összeg viszonylag mindig jelentéktelen volt. Valószínűleg illetlenség lett volna néhány silány pénzérmét adni egy magas rangú személyiségnek. Sokkal könnyebb volt odaadni, illetve elfogadni valamilyen tárgyat, bármily szerényet. Akárcsak napjainkban: aki visszautasítaná a borraivalót, egy csekély ajándékot elfogad.

Ez utóbbi példák tanulsága világos. Alapvető igazságra emlékeztetnek a maguk módján, arra, hogy a fizetési ügyletek tanulmányozása nem elégedhetik meg azzal, ami magától értetődik: hogy szétválasztja őket hely és idő szerint. Nem kevesebb gonddal kell törekednie ugyanakkor arra is, hogy a valóságnak megfelelően megkülönböztesse a fizetések különféle okait, a fizetések alanyainak és címzettjeinek különféle osztályait. Nemcsak azért, mert a lehetőségek a társadalmi szint szerint eltérők. (Jól tudjuk, hogy a pénz használata sokkal gyorsabban és teljesebben terjedt el a gazdagoknál és a városokban.) Hanem a hagyományok és illendőségek különösképpen változékony rendszere miatt is. A történésznek ahhoz, hogy ne tévessze szem elől ezt a szabályt, talán elég, ha jól körülnéz. Hát nem állandóan azt látja vidékeinken, hogy a kispazda az építész bankutalvánnyal fizeti ki,

a hentest postai csekkel, a fűszerest meg készpénzzel? És ha egyik szomszédjának alkalomadtán szívességet tesz, a leg-
elemibb udvariasság azt kívánja, hogy az háláját egy csirke
vagy egy tömb vaj formájában fejezze ki. Ami érvényes
a jelenben, az érvényes volt – mutatis mutandis – a múltban
is. Más szóval, a fizetések természetét illetően minden ku-
tatásnak „társadalmivá” kell válnia, ha el akarja érni cél-
ját. Mint ahogy minden gazdaságtörténeti kutatásnak is.

I.

A középkor folyamán – olvassuk – „a technika nagyrészt változatlan maradt, a puskafor feltalálásának kivételével”.** Nem egészen tizenöt évvel ezelőtt vetették papírra ezt a mondatot. Néhány szakember szemében már akkor is botrányosnak tűnt. Ma már minden történész (mint hinni szeretném) és vitathatatlanul sok művelt ember egyetért ezek véleményével, és hogy ez így van, az mindenekelőtt Lefebvre des Noëttes felfedezéseinek és erélyes harcának köszönhető. Most már minden kétséget kizáróan tudjuk, hogy az európai társadalmaknak, midőn nekivágtak az óceánok meghódításának, sokkal, de sokkal fejlettebb felszerelésük volt, mint a végéhez közeledő római császárságnak. Azt viszont még csak igen hiányosan tudjuk, hogy hogyan, milyen időpontokban és milyen okok hatására tették meg e jelentős lépéseket. (...) Kutatócsoportok munkájára lesz szükség ahhoz, hogy megvizsgálhassuk e folyamat valamennyi állomását. Remélve, hogy talán segítségükre lehetek, szeretnék az alábbiakban néhány észrevételt tenni. Jó néhány ezek közül alig lesz több pusztá kérdésnél.

* *Les „inventions” médiévales* (*Mélanges*, II. 822–832. l.; első kiadása *Annales*, 1935. 634–641. l.)

** Vierendeel, A.: *Esquisse d’une histoire de la technique*, Louvain, 1921, I. k. 44. l.

A közönség számára írt történelmi munkákban első pillanatra elképesztő az a hallgatás, amely a technikai felszereléseket, berendezéseket borítja, szinte kivétel nélkül, az őstörténet utolsó sírhalmaitól egészen a XVIII. századig terjedő időszakra vonatkozólag. Néhány év óta sokan kifejezésre juttatták ez irányú megdöbbenésüket. Nem hiányzott sem a hév, sem a jó érvek sora. Mezőgazdaság-történeti művek, ahol a hős – Lucien Febvre szavával szólván –, úgy látszik, oklevelekkel művelte földjét, közigazgatás-történetek, amelyek egytől egyig egy „központi hatalom” nagy jelentőségű tevékenységét írják le, egy hatalomét, amely, úgy látszik, felette állt a jelentéktelen valóságnak, annak, amit utaknak, fogatnak, abraknak, óránként megtett távolságnak neveznek: megannyi paradox módon anyagtalannul lebegő könyv – csak két példát idéztünk ezeryiből. Kétségtelen: rendkívül súlyos hiba ez. Az *Annales*, amióta csak létezik, mindig is olyan tudományt követelt, amely sokkal szorosabban kapcsolódik a valósághoz. Talán megengedik, hogy e jó harc emlékére támaszkodva, ez egyszer saját magunk, szerény tapogatózó kutatók védelmére keljek, és az enyhítő körülményekre utaljak.

Először is nem szabad megfélekezünk arról, hogy mindennek ellenére rendelkezünk néhány hasznos művel is a múlt társadalmak technikájáról. Igaz, nagyon kevés. És nagyon elszórtan. Ezek különböző kutatócsoportok munkái, amelyek gyakran nem ismerik egymást. Régészek, etnográfusok, nyelvészek és történészek, akik szinte kizárólag csak a szövegek kezeléséhez értenek. Ráadásul e munkákat sohasem vették rendszerező módon számba, úgyhogy nincs a könyvtáraknak az a mégoly ügyes bűvára, akivel ne történhetnék meg, hogy nem veszi észre esetleg épp a legjobbakat. És ami a fő baj, e kutatások tanulmányaink hagyományos sodrának nagyon is a szélén helyezkednek el, mintha a „nagy tör-

ténelem” mögött kullognának csupán. Azok az eredmények, amelyeket oly sok munka árán kezdtek elérni, megérdemelnék azonban, hogy ne hagyják árnyékban a kutatók, akiket néha túlzottan csábít a felfedezés részegítő öröme.

De van ennél még sokkal nagyobb baj is. Bármilyen figyelmesen vizsgálja a történész az élet realitásait, mindig más tények rabja, amelyek, noha olvasói előtt – az ő hibájából – legtöbbször ismeretlenek maradnak, nem kevésbé konkrétak és nem kevésbé kényszerítőek. Ezek a források, a dokumentáció tényei. Azzal egyetértek, hogy a technika története nagyon hátramaradott. Méltányos lenne azonban, ha azon is elgondolkodnánk, hogy vajon ezt az elmaradást mennyiben okozzák, legalábbis részben, a megírás nagy nehézségei? Úgy gondolom, az akadályok nem legyőzhetetlenek, de egy feltétellel: ha tisztában vagyunk velük.

A források három csoportja látszik önmagában képesnek arra, hogy fényt villantson a középkori technikára: a szövegek, az ikonográfia és a tárgyi emlékek. Sajnos, mindhárman nagyon gyakran csupán töredékes és bizonytalan információkat adnak.

A kézművesek dicsfény által nem övezett munkássága ritkán keltette fel a krónikák figyelmét. Az angol klastromi évkönyvek véletlenül megőriztek egy epizódot, amely világossá teszi számunkra, mit remélhetünk a krónikáktól, s azt is, hogy milyen határtalan a tudatlanságunk.

1295-ben – meséli a dunstable-i krónikás* – János barát, akit Ácsnak is neveztek, újfajta malmot épített. Azt állította, hogy egyetlen ló elegendő lesz forgatásához. Amikor azonban elkészült, mindenki látta, hogy még négy erőteljes állat is alig tudja megmozdítani. Le kellett hát mondani a malomról. Ezt a történetet azért őrizte meg a krónika, mert egy barát a hőse, meg talán azért is, mert jól lehetett egy rendtárs kárán nevetni. Ma az teszi érdekessé, hogy megmutatko-

* *Annales monastici*, ed Luard, Rolls Series, III. 402. l.

zik benne a kísérletező kedv. Hány hasonló próbálkozásból – olyanokból, amelyek hasonló kudarcba fulladtak, s olyanokból, melyeket több siker koronázott – áll össze a technikai haladás története! De majdnem csak János barátét jegyezte fel a történelem. Néha-néha egy oklevél vagy krónika többé-kevésbé homályosan utal egy-egy új szerszámmra vagy eljárásra; de mi bizonyítja, hogy ez az utalás a feltalálás vagy az átvétel időpontját jelzi? A szavak is csalókák. A technika szókinccse mindig is igen konzervatív színezetű, és a „kocsiját” dicsérő autós bizonyára nem az első ember, aki régi nevet ragaszt a vadonatújra.

Azt hinnénk, megbízhatóbb tanúk a miniatúrák, a domborművek, a pecsétek, amelyek természetüknél fogva a szemmel látható dolgokhoz közelítenek. Igen, de gyakran nagyon ügyetlen a rajz. És a pontos ábrázolással nagyon hosszú időn át cseppet sem törődtek az alkotók. A középkor művészetében a realizmus nemcsak az arcképek vonatkozásában késői vívmány. Végül, de nem utolsósorban, a művészek és művesek szívesen beérték a hagyományos sablonok utánzásával. Mint ahogyan a Gyermek Lajos német király okleveleinek lepecsételésével megbízott deákok nem áttallották a tizenkilenc éves korában meghalt fejedelem arcát Hadrianus császár dús szakállával feldíszíteni. Ugyanilyen makacsul ragaszkodott Lefebvre des Noëttes szerint sok képes krónika az elavult fogatolás ábrázolásához akkor is, amikor már nemzedékek óta senki sem fogta be olyan módon a lovakat vagy ökröket.

Ami a tárgyakat illeti, java részük elveszett. És ha véletlenül meg is maradt néhány, általában semmi sem teszi lehetővé, hogy megállapítsuk keletkezésének idejét. Sehol egy felirat, sehol egy kiindulási pont. A kontraszthatás kedvéért nézzünk egy kivételesen kedvező esetet: a csúcsíves boltozatét. Igaz, e csodálatos alkotás eredete továbbra is nagyon homályos. S ma még azt is vitatják, hogy gyakorlati vagy pusztán csak dekoratív jelentőségű volt-e. De legalább nagy vo-

nalakban követni tudjuk elterjedését. A templomépítést a krónikások ugyanis elég jelentős eseménynek tartották, méltónak arra, hogy megérje a feljegyzés fáradságát. A fő ok persze az, hogy nagyszámú templom még ma is áll, és az építésük adatait és körülményeit kutató tudós számára nagy segítséget nyújtanak a falkötés és a díszítés sajátosságai. A malomkeréknek, az ekének, a patkónak vagy a falusi rokkának viszont nincs stílusa. Tegyük ehhez még hozzá, hogy ezeket a szerszámokat általában igen hosszú ideig használták, ami további akadályt állít keletkezésük időpontja pontos meghatározásának útjába. Civilizációnk halódó, de még nem halott. A régész jogosan panaszkodhat, hogy hiányoznak belőle a romok. Nyilvánvaló, hogy az avatott kutatónak elég megvizsgálnia egy szerszámot vagy maradványait, s máris igen hasznos kronológiai sorokat tud rekonstruálni – az őstörténet meggyőző erővel bizonyítja ezt. Itt azonban éppen ismereteink korlátai könnyítik meg a kutató dolgát. Mihelyt sikerült megállapítani, milyen sorrendben követik egymást a különböző technikák, károsabb következmények nélkül megteheti, hogy csak nagyon megközelítőleg becsüli fel, mennyi ideig tartott uralmuk, illetve a közöttük levő intervallum. Mivel eleve csak egyetlenegy típusú dokumentáció áll rendelkezésére, nem kell azzal törődnie, hogy következtetése egybeessék másfajta adatsorokkal. Az őstörténésről végeredményben egy csipetnyi túlzással elmondhatjuk, hogy számára, akár tetszik, akár nem, egy bizonyos civilizáció nem egyéb, mint műhely. A tulajdonképpeni történész szemében is műhely egy civilizáció (erről egyesek meg-megfeledkeznek), de ugyanakkor még sok más is egyszersmind. Amiből az következik, hogy sokkal nagyobb precizitással kell megállapítanunk az időpontokat, mint kollegáinknak. Ha nem így járunk el, szó sem lehet arról, hogy egymáshoz közelítsük a különböző vágányokon futó eseménysorokat, s ennél fogva arról sem, hogy az okokat kutassuk.

Erről az őszinte képről a középkori technikák történései

talán azt olvassák le, hogy reménykedhetnek egy kis megértésben. Nagyon sajnálnám, ha bármelyik kutató is úgy értené, hogy azt tanácsoljuk: hagyja abba erőfeszítéseit. Rendkívül nehéz a feladat, de nem minden kutatási terület van kedvezőtlen helyzetben. Néha úgy hozta a szerencse, hogy a találmány körül olyan jogi vihar támadt, mint a vízimalom körül. (Más volt a helyzet például a lószerszámmal.) Márpedig ahol pör volt vagy legalábbis vita, ott megindult az aktagyártás, tehát van forrásanyag. Ha a középkori emberek nem kedvelték volna annyira a pereskedést, vajon hol tartanának a középkorászok? És ami a fő: az adatok bizonyos kategóriája magában véve ugyan képtelen arra, hogy információt adjon nekünk, ritkán fordul viszont az elő, hogy a különböző párhuzamos sorok szembesítése ne bizonyulna valamiképpen termékenynek. Itt megint csak a tudományágak szövetkezésétől remélhető, hogy több fényt derít a múltra: olyan összefogástól, amely – ne féljünk újból kimondani – határozottan összehangolt, s amely ezenkívül jó bibliográfiákban, tárgy- és névmutatókban konkretizálódik. Sohasem fogunk annyit tudni, amennyit szeretnénk. De sokkal többet ismerhetnénk meg, mint amennyit most sejtünk. És amit meg kell tudnunk, az a társadalmi élet mélyébe vág, annak legdöntőbb és egyszerűs mind legjellemzőbb vonásait érinti. Talán elég komoly indok ez ahhoz, hogy a technikatörténetet megajándékozzuk végre legalább egy kicsivel abból a töméntelen türelemből és találékonyságból, amellyel a hajdani tudós genealógusok rajzolták fel nekünk a fejedelmek családfáit!

III.

Középkori „találmányok” – halljuk gyakran. Már most is bizonyos, hogy ez a nagyon egyszerű szó a valóságban igen össze nem illő jelenségeket takar. A világért sem akarunk itt felsorolni egy nagyon hosszú és nagyon bizonytalan listát,

néhány példa elegendő nyomatékot fog adni annak a kívánságnak, hogy szükség van az osztályozásra.

Néha csupán annyit tett a középkor, hogy bizonyos új társadalmi feltételek hatására elterjesztett egy-egy gépet vagy eljárást, amelyet Európa már régóta ismert. Ilyen volt például a vízimalom. Ilyen volt a háromnyomásos rendszer, amelyről először időszámításunk kezdetén történik említés a trevirekkel* kapcsolatban, de csak mint ideiglenes megoldásról. Tudjuk egyébként, hogy Európa egy része mindig makacsul ellene szegült. E két példában az a jelentős, hogy mindkettő másfajta kultúrák hagyatékát jelzi, olyanokét, amelyeknek a középkor és mi magunk is örökösei vagyunk. A vízimalom a Földközi-tengertől érkezett, a háromnyomásos gazdálkodás az Észak agrártársadalmából. Nemcsak szellemi téren hat megtermékenyítőleg a hagyományok keveredése.

Más találmányok távoli kultúrákból származnak. A kengyel minden valószínűség szerint az eurázsiai sztyeppek lovasainak ajándéka, az alánoké és a szarmatáké, akik a középkor kezdetén szoros kapcsolatba kerültek a nyugati világgal, egyrészt mivel több csoportjuk katonai kolóniát alkotva betelepült a római birodalom területére, másrészt mivel hosszú ideig a gótok voltak a szomszédjaik a Fekete-tenger partján, és ezekkel együtt menekültek a hunok elől. Úgy tűnik, nagyjából ugyanekkor részesült ugyanebben az ajándékban Kína és rajta keresztül Japán is. Ily módon teremtetek bizonyos kapcsolatokat a távoli társadalmak között a vándornépek, amelyek hol Kelet, hol Nyugat letelepült lakóit fenyegették. A szélmalom jóval később, a mohamedán Keletről érkezik el hozzánk. Ezek az akciók és reakciók tág teret nyitnak a gondolkodásnak. Jó lenne, ha azt nyitnának a tanulmányoknak is. Ma még a tankönyvekben is igen divatos az a módszer, amely gondosan párhuzamos oszlopokban

* Ókori gall nép a mai Belgium területén.

vonultatja fel Ázsia és Európa történetét. Ezáltal azonban nemigen tudunk meg többet arról, hogy hogyan hatottak egymásra, pedig elsősorban ez lenne fontos. Azt kell hinnünk, hogy e tekintetben még sok meglepetésben lesz részünk. (...)

Egyéb újítások mellett volt valódi találmány is a középkorban, méghozzá a mi földrészünkön. Ilyen a „modern” fogatolási technika, amelyet Lefebvre des Noëttes leírása szerint 900 körül örökítenek meg először különböző ábrakon. Valószínűleg ilyen a nagyon titokzatos rokka is, amelyről az általunk ismert első említés a XIII. század végén történik. S ilyen talán az iránytű is, ha igaz az, amit legutóbbi történetírója*, úgy látszik, bebizonyított, hogy e csodálatos műszer kínai vagy arab eredete végképp a mesék birodalmába tartozik. Itt már nem az a feladatunk, hogy felrajzoljuk a befolyások útvonalainak térképét. E téren már elsősorban az okok kutatása vár ránk, amelyekről egyébként nemsokára szólni fogunk.

Ne essünk azonban tévedésbe! Az átvételek és találmányok, ha jól megnézzük, ugyanarról tanúskodnak: az ész, a szem és a kéz figyelemreméltó hajlékonyságáról. Ebben a kézművesek tömegeire is jellemző újítási készségben kell felismernünk a legsötétebb zűrzavarok közepette is oly nagy lánggal fellobbanó európai nagyság egyik forrását. A homo europaeus más szóval homo faber is par excellence, nemcsak azért, mert alkotni tudott, hanem azért is, legalábbis a XIX. századig, mert képes volt utánozni és alkalmazni is, és a különböző eredetű adalékokból sikerült egy technikai civilizációt kialakítania.

* Lippmann, E. O. von: *Geschichte der Magnetnadel, (Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften, 1932. 3. 1.)*

Lefebvre des Noëttes híressé vált könyvének második, jelentősen átdolgozott kiadása a következő címet viseli: *A fogatolás és a hátasló a különböző korokban*. Alcíme pedig ez: *Adalék a rabszolgaság történetéhez*. Tehát vonatkozik a technikára önmagában, de egyúttal a technika és a társadalmi struktúra kapcsolataira is.

Nem térek vissza az első problémacsoport részleteire. Nem mintha nem nyílnának efelől is tág perspektívák az elmékezés és a kutatás előtt. (...) Tisztában vagyunk-e például azzal, hogy milyen téves következtetésekre juthatunk, ha jóhiszeműen össze akarjuk hasonlítani a tegnapi és mai málhás állatok vonóerejét? Az állatok ugyanis megváltoztak. Az állattenyésztők türelmes kiválasztó munkájának és főleg a mezőgazdasági forradalom, nevezetesen a mesterséges takarmányozás elterjedésének következtében. Miféle segítséget remélhettek a falusi szekerek azoktól az ökröktől vagy tehenektől, amelyekről Norvégiától Maine-ig érdekes módon ugyanazt mesélte a paraszti folklór; azt, hogy a hosszú téli inség után a farkuknál fogva kellett támogatni őket, hogy állva maradjanak? Akárcsak az ember izomereje, az állaté sem állandó érték a történelem folyamán. Talán még kevésbé, mint az emberé. Egyébként mindabból, amit Lefebvre des Noëttes számunkra feltárt, a leglényegesebb újdonság a fogatolásra vonatkozik. Ez természetes is, hiszen az emberiség sorsában a hátasló korántsem játszott olyan jelentős szerepet, mint a szekér vagy az eke. De ez az alapvető haladás is több egyidejűleg végrehajtott technikai újítás eredményeként jelentkezett. A nyakhámot, amely a legkisebb erőlködésre is megfojtással fenyegette a lovat, felváltotta a szügyhám, amely, éppen ellenkezőleg, lehetővé tette, hogy minden erejét kifejtse. Ilyen újítás még az ökrök és a lovak megpatkolása és egymás elé fogása is. Az utóbbi technikájának története még sok homályos pontot tartalmaz, akárcsak a pat-

kóé, amely egyébként talán nem is őshonos a nyugati világban. A felszerszámozást illetően, úgy tudom, sohasem vitatták komolyan a szerző következtetéseit. Itt már csak arról lehet szó, hogy a figurális ábrázolások ismételt vizsgálata még néhány pontos időrendi adattal fogja ismereteinket kiegészíteni. Más szóval, itt van a nagy felfedezés. Úgy hiszem, egyike voltam az első történészeknek, akik ezt kimondták. És állom, amit mondtam: újra és újra fel kell ismernünk, hogy a történésznek mindenekelőtt jó szemmel kell rendelkeznie és korántsem csak azért, hogy okleveleken kop-tassa.

Lefebvre des Noëttes azonban, miután ilyen remekül megvilágította a találmány jelentőségét, óriási hatóerejű következményt is tulajdonít neki: szerinte ez a találmány felszámolta a rabszolgaságot, azzal, hogy feleslegessé tette. A megsokszorozódott erejű állat felszabadította az embert. Ez azonban már nyilvánvaló tévedés. Az ok előzmény is egyszerűsmind. Márpedig a rabszolgaság hanyatlása nem a fogatolás nyomán beállott változások után következett. Éppen ellenkezőleg, megelőzte azokat.

Az ókori rabszolga legtisztább típusa valóságos háziállat volt. Maguk a szövegek állapítják meg e hasonlóságot. Ezen azt kell értenünk, hogy munkaerejével korlátlanul rendelkezett a gazdája, aki vackot és eledelt adott neki, mivel a rabszolga semmit sem arathatott vagy kereshetett saját maga. A császárság vége felé azonban a hanyatlás jelei kezdtek mutatkozni e rendszeren, amely rendkívül elterjedt volt a megelőző századok során. Lehetséges, hogy a barbár betörések egy időre felélesztették azzal, hogy nagyszámú hadifoglyot dobtak a piacra. Az első Karoling-uralkodók idején azonban már nyilvánvaló a rabszolgarendszer összeomlása. A szó jogi értelmében voltak még rabszolgák, de viszonylag igen kevesen. Bár jó néhányan még mindig szorosan kötődtek az urasági házhoz vagy birtokhoz, és pontosan úgy éltek, mint rabszolga ősök, a többség földhöz jutott,

amelyből saját maga húzhatott jövedelmet adófizetési kötelezettséggel, és így nem élt többé a gazda ételén, nem dolgozott többé állandóan az ő számára – és ez a fő. Tény, hogy e „casatus”, azaz „házas” rabszolgákat a különböző adók mellett nagyon nehéz szolgálatokra is kötelezték, sőt elméletileg korlátlan szolgálatokra. A gyakorlatban azonban gazdáik mégis kénytelenek voltak beérni azzal, hogy idejük egy részét vegyék el csupán. Időt kellett ugyanis hagyni számukra, hogy megművelhessék saját földjüket, hogy megtermeljék a létfenntartásukhoz szükséges élelmiszereket, amelyeket nem kaptak már meg közvetlenül uruktól, és hogy szert tehessenek a pénzbeni vagy természetbeni szolgáltatások teljesítéséhez elengedhetetlen jövedelemre, hiszen egyedül ennek reményében engedte át nekik az uraság birtokának egy-egy darabkáját. Az a rabszolga, aki maga látja el magát, aki adót fizet, aki idejének jelentős részével szabadon rendelkezhetik – életmódját és termelői szerepét tekintve vajon rabszolga-e még? A gazdasági függőség lazulása gyorsan maga után vonta a kötöttség gyengülését általában. A IX. századtól kezdődően már bevett szokás volt, hogy akárcsak az alárendelt „szabadok” esetében, a közösség joggyakorlata szerint szabályozták a rabszolgasorból származó bérlők kötelezettségeit is, akik számára nemrég még a gazda önkénye volt az egyetlen törvény.

Lefebvre des Noëttes azt mondja, hogy a modern fogatolás a X. század körül lépett be a történelembe. Nos, a nagy társadalmi átalakulás, amelynek kezdeteiről az imént beszéltünk, ekkorra már befejeződött. Nem követte azonban pontosan azokat a vonalakat, amelyek az ókori világ összeomlásakor kirajzolódni látszottak. Az történt ugyanis, hogy a barbár betörések óta új körülmények jelentek meg, amelyek megsokszorozták a személyi függőségi kapcsolatokat a társadalomban felülről lefelé. Az első Capet-uralkodók idején összehasonlíthatatlanul több embert neveznek szolgának

(serf*), mint Nagy Károly korában. De ezek, bár nevüket az egykori rabszolgáktól (servi) örökölték, többségükben nem tőlük származtak, és korántsem éltek olyan kiszolgáltatott helyzetben, mint azok. A szabadság és a szabadság hiányának fogalma változott meg. Ezentúl az számított szabadnak, aki megszabadult minden örökös alávetettségtől; nem szabadnak pedig egyre gyakrabban azt tekintették, aki születésétől fogva az urasághoz van kötve, s csak akkor szabadulhat meg e kötéstől, ha történetesen az uraság maga oldozza fel. Viszont az uraság nem rendelkezik korlátlanul sem életével, sem munkájával. A serf megtelepedett egy darab földön, amelynek gyümölcse – a járandóságtól eltekintve – az övé lett, csak a jogszokás szerint megszabott teherviselésre kötelezhették; e szolgálatok egyébként egyre csökkentek. Nos, ez a serf már egyáltalán nem emlékeztet az úr „igavonó barmára”.

Különben szó sincs arról, hogy a tulajdonképpeni rabszolgaság teljesen eltűnt volna Európa színéről. A német urasági birtokokon a szinte mindennapos szolgálatra kötelezett jobbágyok helyzete és életkörülményei nemigen különböztek az ókori rabszolgaságtól. És főképpen: a kereszténység határvidékein s azokban az országokban, amelyeket a kereskedelem hozott szoros kapcsolatba egzotikus társadalmakkal – Kelet- és Délkelet-Németországban, a Pireneusi-félszigeten, Provence-ban – a rabszolgakereskedelem és a háborúk révén továbbra is valóságos emberi jószághoz juthattak a gazdagok. S mivel e szegény kiszolgáltatott emberek közül igen sokan a szláv országokból érkeztek, meghonosodott az a szokás, hogy társadalmi helyzetüket azzal a szóval illessék, amely a legelterjedtebb etnikai megjelölésük volt: innen ered a francia „esclave” szó. E kifejezés megjelenése – még nem tudjuk pontosan, hogy mikor – önmagában is bizonyítja, hogy mennyire eltávolodott a köztudatban ere-

* A „serf” szó szolgát, rabszolgát és jobbágyot is jelent.

deti jelentésétől a régi servus szó: a nagyon régi bort új tömlőbe kellett tölteni. A XII. századtól a kereskedelem fejlődése azzal a következménnyel járt, hogy a Földközi-tenger körül mindenütt jóval több lett az eladó rabszolga, mint a megelőző századokban. E görög, szláv, szerecsen vagy éppen mór rabszolgákat azonban, a Pireneusi-félsziget néhány pontját kivéve, már csakis cselédnek vagy kézművesnek használták. Gazdasági szerepük tehát eltörpült római elődeiké mellett. Ennek ellenére egyáltalán nem volt elhanyagolható. Olyannyira nem, hogy a modern fogatolás, amely feltűnésekor már halódó rabszolgarendszert talált, még arra sem bizonyult képesnek, hogy végképp felszámolja azt.

Nagyon vakmerők lennénk, ha néhány szóval akarnánk elemezni mindazon okokat, amelyek meghatározták a hanyatlás görbájének hosszú és meglehetősen kacskaringós vonalát. Néhány nagyon egyszerű megjegyzéssel csupán egy utat szeretnénk megjelölni, amelyen – szerintünk – elindulhat a kutatás. A rabszolga-munkaerő majdnem mindig rendkívül csekély hasznot hoz – a régi görögök és rómaiak ezt pontosan megfigyelték. Nagyon sok kéz kell viszonylag csekély munka elvégzéséhez. A rabszolga tehát közepes hasznú tőke. Munkájának gyümölcséből ellátásának költségeit is le kell vonni. S ráadásul törékeny tőke is, amelyet gyakran fel kell újítani. Márpedig a birtok szolganépének természetes szaporodása szinte sohasem volt elegendő arra, hogy az elhasznált rabszolgák helyére megfelelő számú új léphessen. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a tenyésztések sorában az emberállományé a legnehezebbek közé tartozik. A nagyüzemi módszerekkel folytatott rabszolgagazdálkodás csak akkor lehet kifizetődő, ha a friss test a piacokon állandóan bőséggel és olcsón kapható. Hogyan lehetne hozzájutni másként, mint háború vagy emberrablás útján? A rabszolga mindenekelőtt rab volt mindig is. Más szóval: egy társadalom csak akkor építheti a gazdaságát az ember leigázására, hogyha talál maga körül olyan, nála gyengébb társadalma-

kat, amelyekkel háborúzhathat, s amelyeket kirabolhat. Ilyen volt a XVI. századtól a XIX.-ig a gyarmatosító Európa számára a fekete Afrika; a mai vagy tegnapi Abesszínia számára a sok környező és rosszul felfegyverzett törzs. A hódítás tette nagyvá Rómát. Róma katonai hatalmának a perzsák és a barbárok ismétlődő támadásai hatására bekövetkező hanyatlása volt a rabszolgatartó rendszer felbomlásának egyik legfőbb oka a klasszikus társadalmak alkonyán. A középkori Nyugat minden bizonnyal rengeteget háborúzott. De ezek főleg belső harcok voltak. Márpedig belföldön közbelépett a vallás. Az egyház nem ítélte el a rabszolgaságot, mint olyat. Viszont a *societas christiana* eszméjét az állam klasszikus fogalmából merítette, és így minden keresztényt – azaz, pontosabban, minden katolikust – honfitársnak, polgártársnak tartott. Nem egyezett tehát abba bele, hogy a háború rabszolgákat szedjen közülük. Ez a magyarázat arra, hogy – miután az egykori rabszolgatörvények fokozatosan eltűntek, mivel a rabszolga átalakult földbérlővé, s miután ezt a nagy vérvesztést semmiféle transzfúzió nem pótolta – a régi *servus* szót ezentúl igencsak eltérő jellegű függőségi viszonyok jelzésére alkalmazzák, és hogy a klasszikus modellt követő rabszolgaság csak azokban az országokban marad meg, illetve jelentkezik újból, más név alatt, amelyek nagyon közel vannak a pogányok földjeihez, vagy pedig könnyen elérhetők a kereskedelem révén.

Lefebvre des Noëttes feltevései igen értékesek, már csak azért is, mert felhívják figyelmünket a rabszolgatartó és a nem rabszolgatartó államok közötti éles ellentétre. Ez ugyanis egyike a középkori történelem olyan problémáinak, amelyekről nagyon hosszú ideig szó sem esett. De van, ami még ennél is fontosabb. Abból, ahogyan ez a merész tétel oksági viszonyba akar hozni látszólag nagyon távoli jelenségeket – a szügyhám feltalálását és a legkegyetlenebb emberi függőség eltűnését –, az alapelvet, tehát a kapcsolatot, ér-

demes megőriznünk. Sőt: ki is kell szélesítenünk. Csakhogy fel kell cserélnünk az okot és az okozatot.

Persze gyermekes dolog lenne, ha a középkori technika minden új vívmányát egyetlen vezéreszmére akarnánk visszavezetni. Azt azonban látnunk kell, hogy egy közös vonás közel hozza egymáshoz, ha nem is mindet, de sokat közülük, és nem is éppen a legjelentéktelenebbeket. Víz vagy szél hajtott malmok, gabonamalom, cserzőmalom, kallómalom, vízierővel működő fűrészek és kalapácsok, hám, málhás-állatok megvasalása, egymás elé fogás, rokka – megannyi előrelépés, és egytől egyig azt a célt szolgálják, hogy a társadalom jobban hasznosíthassa a természet élő vagy élettelen erőit, tehát, hogy kímélje az emberi munkaerőt, vagy – ami nagyjából ugyanazt jelenti – hogy termékenyebbé tegye. Miért? Talán mert kevesebb ember volt. De főleg azért, mert a földesúrnak kevesebb rabszolgája volt. Tekintsék csak végig a malom történetét. Rendkívül meggyőző! E csodálatos gépezet elterjedése egészen bizonyosan nem a modern fogatolás egyik következménye volt, mint ahogyan Lefebvre des Noëttes tarthatta – az időpontok ezt a legkategorikusabban cáfolják. Az állatok vonóerejének célszerűbb hasznosítása és a víz szolgálatkész energiáinak igénybevétele, éppen ellenkezőleg, egyidejűleg zajlott le. A két epizód egymással párhuzamos. Ugyanis mindkettő ugyanabból a szükségletből ered. Tehát a rabszolgaság hanyatlása nem következmény, hanem sokkal inkább ok. Ok, amelynek a technikai forradalom volt a következménye. Ez utóbbi pedig – felesleges is mondani – erőteljesen visszahat a társadalom szerkezetére. Nos, ez mindenesetre egy munkahipotézis. Bizonyára semmi több jelen pillanatban. Remélhető, hogy termékeny és termékenyítő lesz, s ez már feljogosít arra, hogy figyelmükbe ajánljuk.

(...) A gép uralma, a gépezet zsarnoksága: ha ezt a manapság annyi (az ilyen magasröptű idealizmustól egyébként idegen) hang által variált sirámot halljuk, azt képzelhetnők, hogy a technika csak a gőzgép meg a dinamó feltalálása óta terjesztette ki uralmát az emberi sorsokra. Pedig súlyos tévedés volna azt hinni, hogy a szerszám kevésbé parancsolt, mint a gép. Vajon a kását törő vagy kézimalmot hajtó rabszolga életét kevésbé szoros ütembe kényszerítették-e nyomorúságos eszközei, mint üzemeinkben a futószalag a bér munkásokét? Hogy a rádió a közgondolkodás, a közélet feltételeit erőteljesen alakítja körülöttünk, nem vitás. De hát nem ez volt-e az eset néhány évszázaddal előbb a papirossal, amely nélkül nem lett volna a könyv, a röpirat, sem – később – a hírlap?

Nem kétséges persze, hogy a történelem, ahogyan azt általában írják, és oktatják, nem szoktatott hozzá, hogy a technikai tényeknek a múltban azt a jelentőséget tulajdonítsuk, amelyet a jelenben a legfelületesebb szemlélettel is felismerünk. A történészek hibájából? Talán, legalábbis részben. Minden mesterségnek megvannak a maga szakmai elferdülései: nem hiszem, hogy sérteném annak a testületnek a becsületét, amelyhez tartozónak büszkén vallom magam, ha

* *Technique et évolution sociale: réflexions d'un historien* (Mélanges, II. 833–838. l.; első kiadása Europe, 1938.)

beismerem, hogy olvasásban gyakorlott szemünk általában kevésbé jól van nézésre szoktatva, és hogy a kéziratok lapjainak forgatásában ügyes kezünk igen ritkán rendelkezik a jó mechanikus tapintóképeségével. Ennél komolyabb okok rejlenek azonban a források természetében. A műhelyek és a szántóföldek szerény valóságáról a szövegek – ha nem is hallgatnak teljességgel – rosszul tájékoztatnak, és szókincsük, mely gyakran lassabban változik, mint maguk a dolgok, lép-ten-nyomon csapdát állít a kutatónak. A sablonok és az elrajzolások miatt a képes ábrázolások is többnyire bizonytalan tanulságokat kínálnak. Végül a tárgyak, ha véletlenül megmaradtak, nemegyszer megoldhatatlan datálási problémák elé állítanak. Ebben, mint annyi más tekintetben, a szakemberek több megértésre számíthatnának, ha kevésbé zsugoriak lennének műhelytitkaik nyilvánosságra hozásában. Tudni kell, hogy a történész nem szabad ember. Ha másoknak a gép a rabtartója, s a biológus látását a mikroszkóp könnyörtelenül korlátozza, mi az okleveleknek vagyunk elnyomott rabszolgái.

De mire szorítkoznék végül a történetírás, ha ezektől az akadályoktól hagyná magát megfélemlíteni, ahelyett, hogy erőfeszítésre buzdulna tőlük, s eleve elbátortalanodva lemondana a múltbeli társadalmak anyagi felszerelésével való foglalkozásról? Még a tisztán szellemiek tanulmányozása sem maradna meg neki, hiszen a test nélküli szellemnek kísértet a neve. Az emberi fejlődésben a technika szerepét hangsúlyozni egyszerűen annyi, mint emlékeztetni arra, hogy az ember benne él a természetben, amelyre hatnia kell, ha élni akar, s hogy mindannyiunkban lényegében együtt szerepel a homo faber és a homo sapiens, és szüntelenül áthatja egymást. A kéz számára az agy tervezi a szerszámot, amely aztán alakítja a kezet, sőt a mozgását irányító agyat is. A társadalomban is ugyanez az akciók és a reakciók játéka; a teremtetett dolgoknak teremtető erejük van. A mozdony hozta létre a gépésznek és a fűtőnek azóta klasszikussá vált együt-

tesét. A csűrök árnyékos magányában kezelt cséphadarót helyettesítő cséplőgép motorjának dalolása ihleti a cséplők kollektív vidámságát.

Kell-e még példa, korábbi időkből? Ezernyi emlék jut a múltba néző eszébe. Íme a kengyel, az európai sztyeppek nomád társadalmainak kora középkori ajándéka civilizációnk számára. A szilárd tartás nélkül, amit a nyeregbe szálló harcosnak adott, nem vált volna a páncélos lovag a csaták hőségé, s nem nyerte volna el következésképpen azt a társadalmi tekintélyt, mely a boldog emlékezetű Raimundus Lullusszal azt mondatta, hogy igazságos és jó dolog más emberek munkáját a lovag és fegyverzete fenntartására fordítani. Vagy itt vannak a – sajnos oly sokáig az anekdotikus furcsaságok közé száműzött – táplálkozási szokások, amelyek valójában nagy fontosságú elemei az emberi típusok kialakulásának. Mert ha áll az, hogy két azonos fajtájú állat a különböző táplálék hatására megszűnik ugyanaz az állat lenni, merészelhetjük-e azt állítani, hogy őseink, akiknek teste a mieinkhez alig hasonló táplálékokból épült fel, pontosan úgy éreztek, mint mi? A példák folytatása helyett azonban helyesebb lesz figyelmünket a munkaeszköz társadalmi hatásának két olyan vonatkozására korlátozni, amelyeket leggyakrabban homályban szoktak hagyni.

A történelemben egymást érik a nomádoknak a megtelepülteken aratott győzelmei, amelyek ugyan kétségtelenül majdnem mindig átmenetiek, s általában azzal végződnek, hogy a győztest felszívja a legyőzött civilizáció, de ezek a győzelmek állandóan ismétlődnek, mintegy valamilyen elkerülhetetlen végzet folytán. Hányszor igazolták az oázisok kertészei, a kövér búzaföldek művelői annak az aforizmának igazát, melyet Ibn-Khaldun arab író történelmi törvény erejére emelt: „Ha az ellenfelek számban és erőben egyenlők, az győz, aki jobban hozzászokott a nomád életmódhoz!” Kína nem állt jobban ellen a hunoknak, mint a gótok vagy Róma, s nem védekezett sikerebben a mongolok ellen,

mint a keresztény fejedelmek, akiket csak a hódítók vagy lovaik fáradtsága mentett meg. S lám, nyilvánvaló, hogy Ibn-Khaldun igaza napjainkban már nem érvényes. A mongolok megvannak még, és még mindig nomádok. De már nem támadnak Kínára. A szinte fékezhetetlen mórok továbbra is bekalandoznak Marokkó szántóföldjeire és gyümölcsöseibe. Rablótámadásaiktól mindenki retteg, de nevetséges volna hódításuktól félni. Arról van itt szó, hogy valaha a két fél felszerelése nagyjából egyenlő volt, s csak az életmódtól elválaszthatatlan emberi értékek számítottak. A nomád, akinek a háború csak sivatagi vagy sztyeppi meneteléseinek folytatása volt, csodálatos térösztönével a mindig útra kész vándor képességeit vetette be: családjával együtt, mindennapi felszerelésével, barátjává lett lován, hosszú barangoláshoz szokott nyájaival, a vadász és a pásztor szokásos elemózsiájával indult a kalandra. Ezzel a portyázó lovassal szemben csak gyatra ellenfél lehetett a megtelepült, akinek látóhatára nem terjedt túl szántóföldjén, akinek életkeretei nem hosszú harcokhoz alakultak, s aki, mindenekelőtt, az éhenhalást kockáztatta volna, ha idejét nem szántóföldjei művelésére fordítja. Ezzel szemben ma, aki szilárdan megtelepült társadalomról beszél, egyben a természeti kincsek rendszeres és intenzív kiaknázását, magaskohókat, villamos erőműveket, fegyvergyárakat ért ezen s ezekhez a technikai eljárásokhoz kapcsolódó, részben ezekből született rendszeres gondolkozást. Olyan dolgokat, amelyek alapjában véve teljesen idegenek a nomád állandótlanságától. Nem a nomád élete változott meg: ő semmit sem veszített hajdani minőségéből. Régi ellenfele haladta őt meg, mert a letelepült földművelő most már iparral is rendelkezik. Az emberiség története nem sok ilyen meglepő forradalmat tud felmutatni, mint ez az ellentétes életformák között végbement erőeltolódás.

Nem túlzás azt mondani, hogy a mi nyugati civilizációnk állandóan az órára szögezett szemmel él. Az időt jelző H mint állandó lidércnyomás jelentkezik gondolatainkban,

szabályozza munkánkat, szórakozásunkat, sőt már harcainkat is. Nincsenek is még olyan messzire tőlünk azok az évszázadok – az ókor és majdnem az egész középkor –, mikor az évszaktól függetlenül tizenkét óra nappalt és tizenkét óra éjszakát számítottak, s hozzászoktak ahhoz, hogy a nap huszonnégyszázötvenöt részének mindegyikét külön-külön növekvőnek vagy fogyatkozóknak tekintsék az évi napjárástól függően. Mivel a megbízható mérőeszközök ritkák voltak, az idő érzékelése állandó ingadozásban volt. Ismeretes a krónikás elbeszélése [l. 160. l.]: egy törvényszék, melynek határidőre való meg nem jelenés miatt kellett ítéletet hoznia, milyen hosszasan tárgyalt tudós papok bevonásával, mielőtt ki merete volna mondani a szóban forgó időpont leteltét. Márpedig a napnak egyenlő szakaszokra osztása mai szemléletünkben minden rendszeres tevékenység elengedhetetlen feltétele. A tiszta időfogalom függetlenné tesz bennünket az évszak esetlegességeitől, csakúgy, mint az emberi vágy vagy unalom képzelgéseitől. A pontos óraműködés gondolkozásunk törvényévé tette az absztrakt és mégis termékenyen matematikai pontosságot. Mindezek a gondolkodásunk és cselekedeteink legapróbb részleteitől sem elválasztható tények a technikai fejlődés ajándékai. A súllyal hajtott óraszerkezet volt az, amely a XIV. századtól kezdve fokozatosan elterjedve, hozzászoktatta őseinket, hogy életüket egy engesztelhetetlenül szeszélytelen anyagi mozgás ütemei szerint rendezzék be. Az időtartam mechanizálása számontartójának mechanizálódását vonta maga után.

II.

Óvakodjunk mindazonáltal a túl egyszerű formulák mérgezésétől. Megállapítani, hogy annak a technikai felszerelésnek az ismerete, amellyel egy társadalom rendelkezik, nélkülözhetetlen legbelsőbb szerkezetének megértéséhez, nem jelenti azt, hogy diadalmasan lezártunk egy számlát, amely alá

már csak vonalat kell húzni. Ellenkezőleg, ez a megállapítás egész sor új kérdést vet fel, a legizgalmasabbakat és a legégetőbbeket, amiket a történetírás egyáltalán feltehet magának.

Egész társadalmak éltek hosszú ideig úgy, hogy alig vagy egyáltalán nem módosították az ősöktől örökölt felszerelést. Máshol vagy máskor hemzsegnek az újítások. Miért? Most nem tekintjük az értelmi képességek viszontagságos alakulását. Igaz, hogy a modern technika vívmányai majdnem mind a tudomány jegyében keletkeztek, de ez maga is újdonság. Hosszú ideig a kéz képességei sokkal függetlenebbek voltak az elméleti tudástól. A nyugati középkor, ha kevesebbet is talált fel, mint valaha hitték – állítólagos találmányainak nagy része, közelebbről nézve, csak kölcsönzés –, nem volt természetlen ezen a téren. Márpedig akkor a kézműves volt a feltaláló, és nem a tudós. Ez utóbbi rendszeren kevés érdeklődést tanúsított a lényegében mulandónak tekintett természet iránt, amelynek csak jelképi értéke volt, mint a mélyebb valóságok előtt lebegő fátyolnak. A rokka, mely kétségtelenül e korszak legmeglepőbb alkotása, szerény és névtelen műhelyek félhomályában született.

Társadalmi szükségletekről beszéljünk? Mindjárt látni fogjuk erejüket, de ezek sem magyaráznak meg mindent. XIV. Lajos alatt számtalan szabadalmat nyújtottak be új technikai eljárások alkalmazására: a Madame de Maintenon érdeklődését felkeltő gazdaságos fűtési rendszertől kezdve egészen azokig a „felfordíthatatlan és zökkenésmentes” kocsikig, amelyeknek monopóliumát Franciaország egy marsallja szerezte meg magának. Ezek azonban legfeljebb tőkeelhelyezési zavarral küzdő kapitalisták számára voltak kényszerítő „szükségletek”. Ezekből a kezdeményezésekből végeredményben a felszerelésnek semmiféle számba vehető módosulása nem származott, nyilván azért, mert önmagukban nem állották meg a gyakorlat próbáját. Szerényen be kell ismernünk az igazságot, hogy az értelmi fejlődés megismerésében még nem haladtunk eléggé előre ahhoz, hogy a felta-

lálói termékenység vagy terméketlenség kérdésének akárcsak valószínű megoldását is adhatnók. Ez talán, bizonyos mértékig, abban áll, hogy fel tudjuk-e mérni és meg tudjuk-e magyarázni a tradicionalizmusnak a különböző társadalmakban kialakult sajátos fokozatát. E tekintetben sok minden függ az emlékek és a receptek hagyományozásának módjától. (...)

A találmány azonban nem minden. Az kell hozzá, hogy a közösség elfogadja, és terjessze. E tekintetben, inkább, mint másban, a technika megszűnik sorsa egyedüli gazdája lenni. Észak-Franciaország gabonaföldjein a sarló nem azért szorította ki sokáig a kaszát az aratásból, mintha az utóbbit nem ismerték volna, hiszen használata a réteken régóta hagyományos volt. De a sarló, mivel magasan vág, hosszú szalmát hagy, s egy igen régi szokás értelmében a tarlón maradt szalma gyűjtögetése birtokhatárookra való tekintet nélkül az egész faluközösség joga volt. Amíg a régi társadalmi rend a bíróságokra támaszkodhatott, törvényszéki döntések tették a sarlót egy közösségi szellem által áthatott gazdálkodás kötelező szerszámává; a kasza eszköze és egyben jelképe az egyéni gazdálkodásnak, melynek győzelmében végül is osztozott.

De a kölcsönös összefüggések komplex játékanak vitán felül legleleplezőbb tanúbizonysága a vízimalom története. Ez a csodálatos gépezet, az élettelen természet energiáinak első felhasználása az emberi fáradozás megkönnyítésére, kevéssel a keresztény éra előtt valószínűleg abból a vízemelő készülékből született, mellyel a Közel-Kelet kertészei az életadó vizet gyümölcsösekbe továbbították; mégis egészen az ókor végéig nem alkalmazták a gyakorlatban. Valójában arról van szó, hogy ebben az időben az emberi munkával való takarékoskodás egyáltalán nem látszott szükségesnek. Egy olyan világban, amelyben a nem szabad munkaerő bőséges és olcsó volt, elegendő rabszolgával rendelkeztek a mozsárütő emelgetéséhez vagy a kézimalom hajtásához. Eljött azonban az az idő, amikor ez a szomorú barom előbb

ritkulni kezdett, majd teljesen eltűnt. Az ellenséges társadalmak erőinek kiegyenlítődése folytán Róma háborúi egyre kevésbé voltak kiadós embervadászatok. Később hozzájárult egy vallási ok is: az egyház, bár a rabszolgaságot önmagában nem utasította el, megtiltotta, hogy hithű keresztényeket rabbá tegyenek, mert a rabszolga mindig is társadalmon kívülinek számított, márpedig a *societas christiana* keblében minden hívőt ugyanazon nemzet tagjának tekintettek. A barbárok megtérése így teljesen kiűritette a vadászterületeket. Ekkor kezdenek rohamosan szaporodni a malomkerekek a folyóvizek mentén; nem azért, mint az *Anthologia* egyik költője* annak idején irgalmasan kívánta, hogy a nimfák által helyettesített szolgálóleányok nyugodtan alhassanak, hanem azért, mert a megfogyatkozott számú szolga és szolgálóleány többre került, vagy – nem lévén többé alávetve a rabszolgaság rideg törvényének – nem engedelmeskedett már olyan vakon. Mint munkások, még a gép árát beleszámítva is, a víz istennői többet értek.

Megmaradt mindazonáltal a parasztkunyhókban a háztartásbeliek keze által szerényen működtetett számtalan zúzó-örlő eszköz. Ezek a kezdetleges háziszerszámok bizonyára napjainkig kitartottak volna – aminthogy egyik-másik itt-ott valóban hosszú életű volt –, ha a földesurak, a szép hasznát hajtó vízimalmok tulajdonosai, nem éltek volna erélyesen kényszerítő hatalmukkal malommonopóliumuk ilyen veszedelmes konkurenciájának kiküszöbölésére. Saint-Alban kolostornak a jobbágyok kunyhóiból elkobzott örlőkövekkel kirakott társalgója a maga módján a gépnek az ember felett aratott győzelméről mesél. A technikai haladás trófeája? Kétségkívül az, ha magasból és messziről nézzük a dolgokat. De a győztesek és a legyőzöttek szemléletében mindenekelőtt a hatalom diadalának jelképe. Egyszóval: egy nagyon régi találmány, amely már kezdetben majdnem elérte tökéletessé-

* Antipatrosz

gének legmagasabb fokát, végül is csak olyan, belső értékeitől idegen tényezők folyamatos beavatkozása révén biztosíthatta hódításait, mint amilyenek egy birodalom bukása, egy új hit elterjedése, az erőszakszervezet új struktúrája voltak.

Íme, a technika fejlődésének kettős tanulsága. Azt tanítja, hogy a történelemnek, ha igazán meg akarja érteni az embert, magának is mesteremberré kell válnia; hogy a legegyszerűbb eszköz, a legszerényebb iparossegéd találékonyasága legalább annyira vagy még inkább megérdemli figyelmünket, mint a szónokias és egyben hamisan arisztokratikus hagyomány számára ismerős tárgyak. Hogy a csatáról a fegyver nélkül, a parasztról az eke nélkül, az egész társadalomról a munkaeszköz nélkül beszélni hiábavaló fellegekben járás. De azt is megmutatja, hogy az okozati összefüggéseknek nincs kiválságos vonala, sem a tényeknek olyan rendje, amelyben egyesek, szemben az örök mellékességekre ítétekkel, mindig és mindenkor meghatározók, hanem ellenkezőleg: minden társadalom, mint minden szellemiség is, állandó kölcsönhatások terméke. A valódi történelmi realizmus nem más, mint tudni, hogy az emberi valóság sokféle.

Abbaszidák, arab dinasztia

750–1258 253

Ábel 207

Abesszinia 293

Ádám, Brémai, Adamus Bremensis (†1076 k.), német kanonok, megírta a hamburg-brémai püspökség és későbbi érsekség történetét és a dánok, svédek, norvégok között folyó hittérítést 788-tól 1072-ig 242

Adriai-tenger 148, 194, 252

Afrika 143, 240, 246, 254, 293

Agobard (†840), lyoni érsek 814-től, több értekezés szerzője 78

Ágoston, Augustinus, Szt. (†430), egyházatya, teológus, filozófus, Hippo püspöke (a mai Algériában) 175

Aisne, folyó Franciaországban 154

Akkon, kikötőváros Izraelban 250, 254

Alarik (†410), vizigót király 77

Aldersbach, 1146-ban alapított cisztercita apátság Bajorországban 265

Alemannia, az alemannok lakta terület; alemannok, germán

törzsek egyesülése, az V. sz.-tól az ő birtokukban volt a mai Majna-vidék, Svábföld, Svájc és Elzász 167, 183

VIII. Alfonz (†1214), Kasztília királya 1158–1214; Las Navas de Tolosa mellett legyőzte a mórokat 236, 254

Alfréd (Nagy) (†899), angolszász király 871-től, a dánok legyőzője 134, 135, 160

Alkuin, Alcuinus (†804), író, teológus, Nagy Károly császár egyik bizalmas tanácsadója, és az általa alapított iskola egyik mestere 135, 137

Almoravidák, berber származású dinasztia, Észak-Afrikában és a Pireneusi-félsziget déli részén uralkodott a XI–XII. sz.-ban 236, 246

Alphonse de Poitiers (†1271), VIII. Lajos francia király fia, Poitiers, 1249-től Toulouse grófja 260

Alpok 144, 215, 237, 239–241

Altáj 240

Altman, Georges, az *Au temps de la clandestinité* c. tanulmány szerzője 26

- Amalfi, város Olaszországban 154
- Ambrus, Ambrosius, Szt. (†397), Milánó püspöke, a korabeli Itália egyik vezető egyházi és politikai egyénisége 106
- Amerika 262
- Amiens, város Franciaországban (Somme dép.) 8
- André le Chapelain, Andreas Capellanus, a francia király udvari káplánja, valószínűleg Fülöp Ágost korában kb. 1180-tól. Könyvet írt az udvari szerelemről (*Liber de arte honeste amandi...*) 206
- Anglia 16, 72–74, 81, 82, 84, 86–88, 90, 95, 96, 100, 107, 119, 123, 126, 134, 137, 138, 143, 155, 166, 182, 184, 187, 194, 197–199, 201, 218, 225, 226, 229, 234, 235, 237, 239, 244, 245, 247, 248, 251, 252, 261, 273
- angol-normann monarchia 225
- Anjou, régen grófság Franciaországban 214, 273
- Annales* (Annales d'Histoire Économique et Sociale), folyóirat 9, 13, 14, 17, 21–23, 25, 26, 105, 233, 267, 280, 281
- Annales monastici*, forráskiadványok, Luard kiad., Rolls Series 282
- Az Annales történetiszemléletéről*, Vekerdi L. tanulmánya 26
- Anthologia*, *Anthologia Graeca*, görög versgyűjtemény, melynek alapjait Meleagrosz görög költő (i. e. I. sz.) rakta le 302
- Antipatrosz, Thesszalonikéi, a legtermékenyebb epigrammaköltők egyike, Rómában élt (i. e. I. sz. vége–i. sz. I. sz. eleje). Az említett költemény az *Anthologia* IX. 418. verse 302
- Aquilini grossi, tiroli pénz 259
- Aquitania, ókori római provincia a Pireneusok és a Loire között, a középkorban hatalmas tartomány Franciaországban 77, 138, 142
- arab monarchiák 235, 255, 257
- Aragónia, a középkorban királyság a Pireneusi-félszigeten 131
- Az arany problémája a középkorban* (*Le problème de l'or au Moyen Age*), Marc Bloch műve 13, 233–266
- Az Aranyág* (*The Golden Bough*), J. G. Frazer műve 69
- Ariège, folyó Dél-Franciaországban 240
- Artois, régi tartomány Franciaország északi részén (nagyjából a mai Pas-de-Calais dép.) 79, 80, 174
- Asztúria, királyság a Pireneusi-félszigeten, a X. sz.-ban Leónnal egyesült, majd Kasztíliahoz került 223
- Athén 45
- Atlanti-óceán 254
- Au temps de la clandestinité...* Georges Altman cikke 26
- Aubéron, Adalbéron (†1005), metzi püspök 984-től 89
- Augsburg 40, 262

Augustus (†14), római császár
i. e. 27-i. sz. 14, 61

Ausztria 238

Auxerre, város Franciaország-
ban (Yonne dép.) 248

Avallon, helység Franciaország-
ban (Yonne dép.) 250

Avignon 238

Ayoul, Aigulphe, Szt. (†835 v.
838), remete volt, 812-ben
Bourges érseke lett. Szentté
avatták. A Provins-ban szept-
emberben tartott St-Ayoul
vásár igen jelentős volt 237

Ázsia 149, 199, 244, 262, 287

Bábel 100

Bajorország 149, 240, 248

IV. Balduin (†1171), Hainaut
grófja 1120–1171 200

Balkán, félsziget 235

Balti-tenger, balti területek 149,
155

Bardi, firenzei kereskedőcsalád
40

Bayle, Pierre (1647–1706), fran-
cia tudós, a *Dictionnaire
historique et critique* szerzője
53

Beauce, terület a középkori
Franciaországban (ma Loir-
et-Cher és Eure-et-Loir dép.-
ok része) 146

Beirut, kikötőváros Libanonban
250

Belgium 286

*Belgium története (Histoire de
Belgique)*, Henri Pirenne mű-
ve 39

Benevento, város Olaszország-
ban 247

I. Berengár (†924), Itália királya

888–924, 915-től császár,
anyai részről Jámbor Lajos
unokája 138

Berlin 12

Berr, Henri (1863–1954), francia
történettudós, a *Revue de
synthèse historique* alapítója
(1900), az *Évolution de l'hu-
manité* szerkesztője 9, 10, 14
Berry, tartomány a régi Francia-
országban (ma Cher, Indre,
Loiret, Creuse és Vienne dép.-
okban) 154

Bertrand (Bertran) de Born
(†1210), a XII. század leghí-
resebb trubadúrjainak egyike
192, 196

Bigorre, vidék Franciaország-
ban (ma Hautes-Pyrénées
dép.-ban) 198

Bizánc 131, 149, 155, 190, 224,
234–236, 242–244, 246–251,
254, 258–260

Blanchard, Maurice, Marc
Bloch fedőneve 7

Bologna 247

Bonis fivérek, montaubani üz-
letemberek 265

Bonizo (Bonitho) de Sutri (†1090
k.), itáliai kánonista, Sutri,
majd Piacenza püspöke, VII.
Gergely pápa híve, a *Liber
de vita christiana* és a *De
persecutione Ecclesiae* szer-
zője 213

Boulainvilliers, Henri de, comte
de Saint-Saire (1658–1722),
politikai író, sokat foglalko-
zott Franciaország középkori
történetével. Fő munkája:
*Histoire de l'ancien gouverne-
ment de France* 163

- Bourges, város Franciaországban (Cher dép.) 155
- Bourgueil, város Franciaországban (Indre-et-Loire dép.), az itt levő Saint-Pierre bencés apátságot 990-ben alapították 246
- Brabant, tartomány 202, 237, 244, 247
- Braudel, Fernand, francia történettudós (1902–) (*La Méditerranée...*, *Vie matérielle et capitalisme* stb.) 10
- Bretagne, félsziget, tartomány a régi Franciaországban 16 80, 214
- Brindisi, város Olaszországban 236
- Brown, Robert (1773–1858), skót botanikus 147
- Brugge, város Flandriában (Belgium) 155, 262
- Brüsszel 11
- Burchard (†1025), wormsi püspök 1000-tól, nagy egyházjogi gyűjteményt állított össze 218
- Burgundia 138, 144, 174, 226, 241, 250
- Bücher, Karl (1847–1930), jelentős német nemzetgazdász, a társadalmi fejlődés három fokát különbözteti meg: zárt gazdálkodás, városi gazdálkodás, közgazdaság (*Die Entstehung der Volkswirtschaft, Arbeit und Rhythmus*) 12
- Cahiers des Annales*, az *Annales* kiadványai 14, 18, 47
- Cahiers politiques*, illegális francia folyóirat a második világháború idején 19
- Canigou, magas hegység Franciaországban a Pireneusokban (Pyrénées-Orientales dép.). Itt alapították 1001-ben a St-Martin-du-Canigou apátságot 191
- Cantar de Mio Cid* (*Poema del Cid*), a XII. sz.-ban keletkezett spanyol eposz 274
- Capetingek, francia dinasztia, főága 987–1328 uralkodott 87, 134, 154, 161, 290
- Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Marc Bloch műve 12, 14
- Centurioni, genovai család, tagjai a történelemben a XIV. sz.-tól játszottak szerepet 263
- Cévennek, Cévennes, a Francia-középhegység délkeleti pereme 240
- Champagne, tartomány a régi Franciaországban 144, 156, 161, 237
- Chartres, város Franciaországban (Eure-et-Loir dép.) 148, 202, 275
- Claudius (Clemens) Taurinensis (†830 k.), Torino spanyol származású püspöke, az egyház kultikus reformjára törekedett 78
- Clémenceau, Georges (1841–1929), francia politikus 33
- Clermont-Ferrand, város Franciaországban (Puy-de-Dôme dép.) 17
- Cluny, 910-ben alapított apátság, egyházi reformmozgalom kiindulópontja (Franciaország, Saône-et-Loire dép.) 144, 145

- Code Civil* 1. *Polgári Törvénykönyv*
- Code Napoléon* 1. *Polgári Törvénykönyv*
- Combats pour l'histoire*, Lucien Febvre cikkeinek gyűjteményes kötete 10
- Corbie, város Franciaországban (Somme dép.), a VII. sz.-ban alapított, jelentős bencés apátsággal 272
- Crépy, Simon de, gróf (†1080), bencés szerzetes lett, VII. Gergely és mások a fejedelmek közötti békítő missziókra használták fel 197
- Cseh-erdő, hegység Csehország és Bajorország határán 129
- Csehország 130, 235
- De Gaulle, Charles (1890–1970), francia tábornok, a francia ellenállási mozgalom vezetője, Franciaország köztársasági elnöke 1958–69 19
- De l'histoire au martyre: Marc Bloch*, L. Febvre cikke 26
- Demangeon, Albert (1872–1940), francia geográfus (*Le Déclin de l'Europe, L'Empire Britannique* stb.) 13
- Detoef, Auguste (1883–1947), mérnök, író, újságíró, több jelentős tudományos egyesület vezetője, a *Nouveaux Cahiers* és a Comité d'études pour la France alapítója 35, 44
- Dion Khrüszosztomosz, Dio Chrysostomus (40?–115), görög tudós, élete végén szofista lett. 80 szónoklata (voltaképpen filozófiai fejtegetések) maradt fenn 244
- Dithmarschen, Schleswig-Holstein egy része az Északi-tenger partján (NSzK) 123
- Dnyeper 149
- Domesday Book, 1086-ban készült angliai birtokösszeírás 183
- Don Quijote, Cervantes regényhőse 206
- Dopsch, Alfons (1868–1953), osztrák gazdaság- és jogtörténész, a kontinuitás-elmélet híve 277
- Dorestad, Dorestat, friz település, fontos kereskedelmi csomópont a VII–IX. sz.-ban, 850 után lehanyatlott 255, 256
- Duby, Georges (1919–), francia történettudós (*La société aux XIe et XIIe siècles, Histoire de la civilisation française* stb.) 14
- Dulcinea, Cervantes regényalakja 206
- Dumas, Alexandre, idősebb (1802–70), francia regényíró 49
- Duna 58, 60, 149, 154, 248
- Dunkerque, Dünkirchen, város Franciaországban (Nord dép.) 16
- Dunstable, helység Angliában (Bedford grófság), I. Henrik alapította apátsággal. A *Dunstable Annals*, dunstable-i évkönyvek 1241-ig írja le az eseményeket 282
- Durkheim, Émile (1858–1917), francia szociológus, a *De la Division du Travail Social* és a

- Règles de la Méthode Socio-logique* stb. szerzője 9, 41
- Eadred, Edred, angol király 946–955, Szt. Dunstan befo-lyása alatt állt 253
- Eastbourne, város Angliában (Sussex grófság) 247
- Edgar, Eadgar, angol király 959–975 135
- I. Eduárd, angol király 1272–1307, III. Henrik fia 262
- Egyesült Államok, Amerikai 267
- Egyiptom 131, 149, 220
- Einhard, Eginhard (†840), frank krónikás, Nagy Károly híve és életírója 61, 178
- Elba, 129, 149, 153, 181
- Elek, Szt., a legenda szerint vezeklőként élt 17 évig atyja házában 197
- Elmina, Saõ Jorge de Mina, település az afrikai Arany-parton, a Guineai-öbölben 263
- Elzász 8, 16, 240
- Emlékiratok (Mémoires)*, An-toine Marbot műve 59
- Ermentarius (†865 k.), tournus-i apát, hagiografus, történetíró, (*Vita et miracula S. Philiberti*) 137, 138
- Ervigius, Erwich, Ervich, vízigót király 680–87 76
- Escaut, Schelde, folyó 138
- Esquisse d'une histoire de la technique*, A. Vierendeel műve 280
- Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Marc Bloch mű-ve 17
- Északi-tenger 123, 135
- II. Ethelred, Aethelred (†1016), angol király 978–1016, har-colt a dánok ellen 235
- L'étrange défaite, témoignage écrit en 1940*, Marc Bloch műve 16
- Eurázsia 168, 286
- Eure-et-Loir, département Fran-ciaországban 96
- Európa 71, 76, 80, 82, 89, 94, 95, 97, 100, 105–107, 122, 129, 131–133, 139, 140, 144, 147–149, 153, 154, 156, 159, 168, 173, 209, 213, 222, 226–229, 234, 236, 238, 239, 242, 244, 246, 251, 256, 258, 262, 265, 271, 276, 286, 287, 293, 297
- Az európai társadalmak összeha-sonlító történelméről (Pour une histoire comparée des sociétés européennes)*, Marc Bloch mű-ve 66–102
- Évolution de l'humanité*, egyete-mes történeti monográfiák so-rozata, Henri Berr indította meg 1920-ban 10, 14
- Falaise, város Franciaország-ban (Calvados dép.) 277
- Febvre, Lucien (1878–1956), francia történész, a Collège de France tanára és Marc Bloch legközelibb munkatársa az *Annales* irányításában. Szere-péről e mű bevezetésében is szó esik 10–13, 17–20, 26, 281
- Fekete-tenger 149, 168, 286
- Ferrières, helység Franciaor-

- szágban (Seine-et-Marne dép.)
277
- A feudális társadalom (La société féodale)*, Marc Bloch műve 14, 133–229
- Firenze 40, 237, 244, 259, 264, 265
- Flach, Jacques (1846–1919), francia jogász és történetíró, fő műve az *Origines de l'ancienne France* 220
- Flandria, tartomány 141, 148, 155, 190, 202, 214, 237, 244
- Forcalquier, 1054–1209 grófság Dél-Franciaországban 252
- Forcalquier, Adélaïde grófnő 252
- Forez, régen grófság Dél-Franciaországban 184
- Földközi-tenger 68, 74, 131, 134, 148, 149, 154, 168, 194, 237, 244, 250, 254, 258, 260, 286, 292
- Francia l. Île-de-France
- Francia-középhegység (Massif Central) 239
- Franciaország 7–9, 17, 19, 36, 38, 43, 64, 73, 79–81, 85–88, 90–92, 95–97, 100, 123, 126, 127, 130, 131, 144, 154, 184, 186, 187, 189, 191, 193, 202, 204, 211, 221, 236, 246, 261, 272, 273, 300, 301
- frank birodalom, frankok 78, 92, 106, 164, 167, 181, 182, 187, 235
- Frazer, James George (1854–1941), skót folklórkutató és vallástörténész, fő műve *Az Aranyág* 69, 70
- Freisingi Ottó, pontosabban Ottó freisingi püspök (†1158), a XII. század legjelentékenyebb német történetírója, egy világkrónika szerzője. Életrajzot írt Barbarossa Frigyes császárról is, akinek nagybátyja volt. Ez utóbbi munkájában Magyarországról is megemlékezett, 1147-ben szerzett személyes benyomások alapján 189, 215
- I. Frigyes (Barbarossa) (†1190), a Hohenstauf-dinasztia tagja, német-római császár 1155–1190 215
- II. Frigyes (†1250), a Hohenstauf-dinasztia tagja, 1198-tól Szicília királya, 1212-től német király, 1220-tól német-római császár. Szicíliai királyságában erős központi hatalmat épített ki. Harcban állt a pápasággal 236
- Frízföld, Friesland, Vriesland, németalföldi tartomány (Hollandia) 123, 135, 226, 268
- Fuggerek, augsburgi kereskedőház, jelentős szerepet játszott a XV–XVI. sz.-ban, többek között a magyarországi rézbányák kiaknázásában is 40
- Fulbert de Chartres (†1028), francia főpap, Chartres püspöke, tudós, I. Róbert király tanácsadója 148
- Fustel de Coulanges, Numa Denis (1830–89), francia történész, a *Cité antique* és a *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France* stb. szerzője 46, 53, 56, 98

- I. Fülöp (†1108), francia király 1060–1108 158
- II. Fülöp Ágost (†1223), VII. Lajos fia, 1180–1223 Franciaország királya; a harmadik keresztes hadjárat egyik vezetője 216, 236, 248
- IV. Fülöp (Szép) (†1314), francia király 1285–1314 36, 37, 237
- Fülöp (Elzászi) (†1191), 1168–1191 Flandria grófja; a Szentföldön, Akkonnál halt meg pestisben a III. keresztes hadjárat alatt 214
- Gaeta, város Olaszországban 138
- Galiccia, tartomány a Pireneusi-félszigeten (Spanyolország) 147
- Gallia 76–78, 87, 94, 108, 114, 132, 135, 144, 162, 166, 168, 169, 180, 194, 234, 235, 241, 247, 251, 255, 272
- Gascogne, tartomány a régi Franciaországban 221
- Genf 241
- Genova 237, 239, 244, 249, 250, 253, 258, 259, 263, 269, 270
- Geoffroi (Godefroi) de Preuilly (de Pruliaco) (†1066), francia előkelő, egyes krónikák szerint a lovagi torna feltalálója 199
- Gerbert d' Aurillac, Aurillaci Gerbert (†1003), kiváló tudós, reimsi érsek, 999-től II. Szilveszter néven pápa 144
- I. Gergely, Szt. (Nagy), pápa 590–604, az ariánus longo-
bárdok és nyugati gótok fő térítője és a frank egyház szorosabban Rómához kapcsolója 106, 241
- VII. Gergely, Hildebrand (†1085), szerzetes, a XI. sz.-i egyházi reform vezéralakja, pápa 1073-tól. Súlyos harcot vívott IV. Henrik német-római császárral 143, 205
- A germán nyelvek általános vonásai (Caractères généraux des langues germaniques)*, A. Meillet műve 82
- Germania 112, 141, 163
- Geschichte der Magnetnadel*, E. O. von Lippmann műve 287
- Gide, André (1869–1951), francia író 50
- Girard (Girart) de Roussillon*, nevezetes XII. sz.-i francia chanson de geste; címadó főhősének alakját egy IX. sz.-i Girard-ról mintázták, aki sokat hadakozott a francia király ellen 192, 205
- Gonesse, város Franciaországban, Párizs mellett (Seine-et-Oise dép.), 88
- Goriot apó, Balzac regényhőse 272
- Goslar, város az NSZK-ban 143
- Gournay, város Franciaországban (Seine-Inférieure dép.) 200
- Görögország 69
- Görz, Gorizia, a középkorban grófság, majd fejedelemség Itália északi részén 238
- Gratianus (†1179 előtt), bolognai egyházjogász, összefoglalta az egyházi jog szabályait (*Decretum Gratiani*) 242

- Graufesenque, La, hely Franciaországban, Millau közelében (Aveyron dép.), a leletek tanúsága szerint itt volt a galliai fazekasipar egyik központja 108
- Guérard, Benjamin-Edme-Charles (1797–1854), francia történétíró, középkori francia történelemmel foglalkozott (*Essai sur les divisions territoriales de la Gaule* stb.), több cartulariumot adott ki 220
- Guibert de Nogent (†1124 v. 30), francia bencés, megírta a keresztes hadjáratok történetét (*Gesta Dei per Francos*) és önéletrajzát (*De vita sua*) 212
- Guinea, ország Nyugat-Afrikában 262
- Guines, város Franciaországban (Pas-de-Calais dép.), egykor jelentős grófság székhelye 199
- Guizot, François (1787–1874), francia történész és államférfi 163
- Hadrianus, Publius Aelius, 117–138 római császár 283
- Hainaut, Henegouwen, régen németalföldi tartomány 97, 160, 200, 202, 237, 248
- Hamelin le Forestier, XI. sz.-i francia földesúr 277
- Harding, Stephen (†1134), angol bencés szerzetes, 1109/10-től Cîteaux apátja, szentté avatták 144
- Harnack, Adolf von (1851–1930), német protestáns hitudós 12
- Harpagon, Molière *Fösvényének* főszereplője 272
- Harz hegység 143, 239
- Hauser, Henri (1866–1946), francia történettudós (*Travailleurs et Marchands de l'ancienne France, Les debuts du capitalisme* stb.) 13
- Hébert, Jacques René (1757–94), a francia forradalom legbaloldalibb szárnyának, a baloldali jakobinusoknak, a hébertistáknak v. „veszetteknek” vezetője; kivégezték 64
- Hennuyère, Hainaut egy része 200
- II. Henrik (†1024), bajor herceg, majd császár 1002–24, a szász dinasztia tagja. Szentté avatták 215
- IV. Henrik (†1106), 1056–1106 német-római császár, VII. Gergely pápa Canossát járt ellenfele 169, 192
- II. Henrik (†1189), Normandia hercege, majd Anglia királya 1154–1189, az angol Plantagenet-dinasztia megalapítója, Anjou grófja 85, 201, 214, 248
- Henrik (†1183), az ifjú király, II. Henrik angol király második fia, 1170-ben, atyja életében megkoronázták. Felkelt atyja ellen 200
- III. Henrik (†1272), Földnélküli János fia, 1216–1272 Anglia királya 262
- I. Henrik (†1060), francia király 1031–1060 158

IV. Henrik császár életrajza (*Vita Henrici IV. imperatoris*), a középkor egyik legkiemelkedőbb életrajza, szerzője ismeretlen 192

Hérakleitosz (kb. i. e. 550–480), epheszoszi görög filozófus, elsőként hangoztatta, hogy a világ a folytonos mozgás, változás állapotában van 35

Hildebrand, Bruno (1812–78), német történész; a szövegben *Naturalwirtschaft, Geldwirtschaft und Kreditwirtschaft (Jahrbücher für Nationalökonomie II.)* c. tanulmányáról van szó 267

Hindusztán 240

Hirsau, helység Württembergben, IX. sz. közepén alapított bencés kolostora jelentős szerepet játszott a clunyi mozgalomban 250

Hispania 77, 78, 80, 168, 235, 251, 254

Hogyan és miért szűnt meg az antik rabszolgaság? (Comment et pourquoi finit l'esclavage antique), Marc Bloch műve 105–132

Honorius Flavius, I. Theodosius fia, nyugatrómai császár 395–423 77

Hugues Capet, Capet I. Hugó, 987–996 francia király, a Capeting-dinasztia megalapítója 89

Huon de Bordeaux, francia chanson de geste a XIII. század elejéről. Főhőse az ifjú Huon, Bordeaux grófja-

nak kalandos életű fia. Shakespear e történetből vette Oberon (Auberon) alakját 192

Ibéria 141, 153

Ibn-Khaldun (1332–1406), tuniszi születésű arab történétíró, egy nagy krónika szerzője 136, 297, 298

Île-de-France, Francia, egykori tartomány Franciaország központi részén 8, 10, 15, 89, 141

Iliász 54

Illyria, római provincia a Balkánon 106

India 244

Írország 226, 239

iszlám országai 251, 254

Itália 80, 87, 106, 109, 112, 114, 123, 128, 138, 144, 145, 156, 180, 184, 190, 193, 202, 203, 226, 235–237, 239, 241, 244, 247, 248, 251, 252, 260, 261

Isidor, Sevillai, Szt., Isidorus Hispalensis (†636), Sevilla érseke, a pireneusi-félszigeti és galliai egyház szervezetének fő kialakítója, kora legnagyobb tudósának tartották. Legfontosabb műve az *Etymologiae* v. *Origines* c. enciklopédia 117

János (Földnélküli) (†1216), a Plantagenet-dinasztia tagja, angol király 1199–1216 255

János barát, XIII. sz.-i szerzetes, új malmot készít 282, 283

Japán 227–229, 286

Jaufroi (Jaufre) Rudel, XIII.

- sz.-i trubadúr, csupán hat költeménye maradt fenn 206
- Kanut, Knud, Knut (Nagy) (†1035), Anglia királya (1016–35), Dánia királya (1018–35), Norvégia királya (1018–35) 148, 219, 242
- Karolingok 75–77, 87, 89, 91, 107, 112, 113, 116, 122, 142, 143, 147, 167, 170, 171, 173–175, 180–182, 214, 217, 225, 226, 228, 234, 235, 241, 247, 255, 271, 289
- Károly (Martell), Charles Martel (†741), palotagróf, Kis Pippin apja, 732-ben a betörő arabok legyőzője 167, 170
- I. Károly (Nagy) (†814), a Karoling-dinasztia tagja, 768-tól frank király, 800-tól császár 61, 78, 143, 212, 213, 235, 236, 241, 291
- II. Károly (Kopasz), frank király 840–877, Jámbor Lajos fia, a verduni szerződésben a birodalom nyugati részét kapta. 875-ben császár lett 92, 142, 144, 200
- I. Károly Róbert, magyar király 1308–42 237
- I. Károly (†992), a Karoling-család sarja, Alsó-Lotaringia hercege, akit Hugues Capet francia királlyá választásakor zártak ki a trónutódlásból 89
- I. Károly (†1285), VIII. Lajos francia király fia, Anjou és Provence grófja, 1264–1285 Szicília királya 237
- Kárpátok 76, 149
- Kaszpi-tenger 149
- Kasztília, a XI–XV. sz.-ban királyság a Pireneusi-félszigeten 131, 226, 236, 260
- Katalónia, történelmi terület a Pireneusi-félszigeten 154, 247, 253
- Kaukázus 168, 240
- Keleti-tenger 242
- Kijev 149
- Kijevi Oroszország 248
- Kína 286, 287, 297, 298
- Klodvig, Chlodvig (†511), a Meroving-dinasztia megalapítója, 481–511 frank király 77
- Komnenoszok, bizánci uralkodócsalád 260
- II. Konrád (†1039), a száli dinasztia tagja, 1024-től német király, 1027–1039 császár 144, 215
- I. Konstantin (Nagy), Constantinus Flavius Valerius, római császár 311–337 234, 241
- Konstantinápoly 147, 149
- Koppenhága 242
- Korán 254
- Korzika 106
- Koszmasz Indikopleusztész, VI. sz.-i alexandriai utazó, eljuttott Indiába, Ceylonba; a *Topographia Khrisztiana* szerzője 257
- Köln 238, 256
- Közel-Kelet 155, 301
- A középkori „találmányok” (Les „inventions” médiévales)*, Marc Bloch műve 13, 280–294
- Kreuger-konzern, nagy svéd gyufakonzern, Ivar Kreuger (1880–1932) alapította 40

- La Beaugisière, helység Franciaországban (Vendée dép.) 241
- La Rochelle, kikötőváros Franciaországban (Charente-Maritime dép.) 254
- Lafitau, Joseph François (1681–1740), jezsuita, misszionárius Kanadában, a modern etnológia és az összehasonlító vallástörténet előfutára 68
- Lajos (Gyermek) (893–911), 899-től német király, 908-tól császár 283
- I. Lajos (Jámbor) (†840), Nagy Károly császár fia, frank császár 814–840 78, 116, 117, 129, 134, 178, 235, 240
- III. Lajos (†882), nyugati frank (neustriai) király 879–882 138
- Lajos (Német) (†876), keleti frank király 843–876, Jámbor Lajos fia, a verduini szerződésben a birodalom keleti részét kapta 200
- VI. Lajos (Vastag) (†1137), francia király 1108–37; uralkodása alatt erősödött a királyi hatalom 154, 158, 248
- VII. Lajos (Ifjabb) (†1180), 1137–80 francia király 60, 248
- IX. Lajos (Szent) (†1270), Franciaország királya 1226–1270; anyja Kasztíliai Blanka, VII. Alfonz lánya volt 185, 192, 203, 219, 237, 254, 259
- XI. Lajos (†1483), francia király 1461–83 37
- XIV. Lajos (†1715), francia király 1643–1715 34, 37, 272, 300
- IV. Lajos (Bajor) (†1347), német császár 1314–47 238
- Lambert d'Ardres, ardres-i pap, krónikás a XII–XIII. sz.-ban, megírta Guines grófjainak történetét 196
- Lambert (Lampert), Hersfeldi, Lampert von Hersfeld, hersfeldi szerzetes (†1080 k.), *Annales* c. művében a világ teremtésétől 1077-ig történeti eseményeket írja le 148
- Languedoc 15, 54, 97, 155, 193, 253
- Launay, Louis de (1860–1938), francia mérnök, geológus (*L'or dans le monde*, *Ampère* stb.) 239
- Law, John (1671–1729), skót üzletember, nagy szerepet játszott Franciaország pénzügyeiben 64
- Le Freinet (Fraxinet), hely Franciaországban, a mai La Garde-Freinet közelében (Var dép.) 134, 138
- Le Goff, Jacques (1924–), francia történettudós (*Marchands et banquiers du Moyen Age*, *Les intellectuels du Moyen Age*, *La civilisation de l'occident médiévale* stb.) 26
- Le Mans, város Franciaországban (Sarthe dép.) 277
- Lea, Henry Charles (1825–1909), történétíró, az inkvizíció történetének kutatója 61
- Leclerc, Max (1864–1932), francia író, kiadó, újságíró (*Lettres du Brésil*, *Choses d'Amérique* stb.) 12
- Lefebvre des Noëttes, Richard

- Joseph Edouard Charles, francia történész, fő munkája: *La force animal à travers les âges*; új, bővített változatban: *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges*. Következtetéseit összefoglalta egy cikkben is: *La „nuit” du Moyen Age et son inventaire* (*Mercure de France* 1932) 280, 283, 287–290, 293, 294
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716), német filozófus, matematikus, a berlini tudományos akadémia megalapítója 49
- Lengyelország 95, 130, 144, 235, 238
- León, a XI–XIII. sz.-ban királyság a Pireneusi-félszigeten, 1037–1157 Kasztíliahoz tartozott, 1230-ban végleg egyesült vele 223, 226, 236
- Levante, a Földközi-tenger keleti partvidéke s az ottani országok 130, 235, 244, 260
- Lèves, Josselin de, XI. sz.-i franciaországi földesúr 275
- Lezoux, franciaországi helység (Puy-de-Dôme dép.), az ókori Ledosus, a gall-római időben a fazekasmesterség egyik központja 108
- Liège, Luik, Lüttich, város (Belgium) 145, 237
- Liguria, terület Észak-Olaszországban 253
- Limousin, terület Franciaországban, a Francia-középhegység északnyugati részén 68, 141, 208
- Lindisfarne, Benedek-rendi apátság, 635-ben alapította Oswald király Holy Islanden, egy, az angliai Northumberland grófság partján fekvő szigeten 135, 137
- Lipcse 12
- Lippmann, Edmund O. von (1857–1940), gyárigazgató, kémia- és történelmi munkákat írt: *Geschichte der Magnetnadel*, *Geschichte des Zuckers* stb. 287
- Livius, Titus Livius (i. sz. 17), római történétíró 61
- Loire 97, 154, 214, 226
- Lombardia 141, 155, 252
- London 14, 16, 237
- Lotaringia 43, 145, 182, 247, 248
- Louvain, Leuven, Löwen, város Brabant tartományban (Belgium) 280
- Lucca, város Olaszországban 237
- Luxemburg 237
- Lužice, Lužica, Lausitz, terület az Elba és az Odera között, a luzsicek v. lužicei szorbok földje 144
- Lübeck 238, 262
- Lyon 7, 8, 19
- Machiavelli, Niccolò (1469–1527), firenzei államférfi, író (*A fejedelem*, *Firenze története* stb.) 35
- Maghreb, Maghrib, terület Észak-Afrikában, a Földközi-tenger vidékén, Egyiptomtól nyugatra (Libia, Tunézia, Algéria, Marokkó) 155, 235
- Magyarország 237, 262

- Maillezais, helység Franciaországban (Vendée dép.), 980-ban alapított bencés apátság-gal 177
- Maine, Franciaország egykori tartománya 288
- Maintenon márkinő, Françoise d'Aubigné (1635–1719), Scarron költő neje, majd 1684-től XIV. Lajos felesége 300
- Mainz, város az NSZK-ban 245
- Maitland, Frederic William (1850–1906), angol jogász és történész, a *Domesday Book and Beyond*, a *Roman Canon Law...* szerzője, Pollock-kal együtt megírta a *History of English Law before the time of Edward I.* c. művet 57
- Majorianus, Julius Majorianus, nyugatrómai császár 456–461 241
- Makkai László 26
- Mallorca 254
- I. Mallorcai Jakab, Mallorca királya 1276–1311, Franciaország szövetségese, harcolt a mórok ellen 254
- Mansura, El-Mansura, helység Alsó-Egyiptomban 203
- Marbot, Antoine (1782–1854), francia tábornok, megírta *Émlékiratait (Mémoires)* 58–60
- Marc Bloch, Makkai L. cikke 26
- Marokkó 135, 298
- Marseille 237, 249
- Marshal, William (†1219), Pembroke és Striguil grófja, egy ideig Anglia régense 191, 204
- Martell Károly I. Károly (Martell)
- Marx, Karl (1818–83) 29
- Mauguio, Melgueil, város Franciaországban (Hérault dép.) 253
- Maurille, Maurillus, Reimsi (†1067), 1055-től Rouen érseke; boldoggá avatták 145
- Mauritánia, ország Nyugat-Afrikában 135
- Maysan, helység Brabantban 247
- Mecklenburg 82
- Meillet, Antoine (1866–1936), francia nyelvtudós; fő műve: *Caractères généraux des langues germaniques* 82, 93
- Meitzen, August (1822–1910), német statisztikus és közgazdász, a *Geschichte, Theorie und Technik der Statistik* c. mű szerzője 94
- Mélanges historiques I–II.*, Marc Bloch tanulmányainak egyik gyűjteménye 15, 17, 105, 267, 280, 295
- Melle, helység Franciaországban, Poitouban (Deux-Sèvres dép.) 239
- Mercia, angolszász királyság 586–825, fénykorát Penda és Offa alatt élte 247
- Méréville, helység Franciaországban (Seine-et-Oise dép.) 146
- Merovingok, frank dinasztia, az V. sz. végétől a VIII. sz. közepéig uralkodott 75, 76, 162, 164–167, 169, 171, 175, 239, 274
- Messina, város Olaszországban 236
- Métails, Charles, apát, történet-

- tudós, a *L'Église et l'abbaye de la Trinité de Vendôme, Défaite de Condé, Les templiers en Eure-et-Loir* stb. szerzője 96
- Metz, város Lotaringiában (Franciaország, Moselle dép.) 247
- Mexikó 181
- Michelet, Jules (1798–1874), francia történész, a párizsi Collège de France tanára; lelkes liberalizmusa miatt az ötvenes években kétszer is eltiltották az oktatástól. A *Histoire de France* és a *Histoire de la Révolution, Introduction à l'Histoire Universelle* szerzője 41, 57
- Milánó 237, 259
- Miret y Sans, Joaquín (1858–1919), spanyol történész, középkorkutató 246
- Moesia, római provincia a Duna alsó folyása és a Balkán hegység között 76
- Molesmes, Molesme, Molême, 1075-ben alapított Benedekrendi apátság Franciaországban, Châtillon-sur-Seine-től északra (Côte-d'Or dép.) 144
- Monographies provinciales*, Henri Berr szerkesztette könyvsorozat 9
- Mons, Bergen, város Hainautban (Belgium) 160
- Montauban, város Franciaországban (Tarn-et-Garonne dép.) 265
- Montbrison, város Franciaországban (Loire dép.) 184
- Monte Argento, hegy Gaeta közelében 138
- Montesquieu, Charles de Secondat (1689–1755), francia író 219
- Montpellier, város Dél-Franciaországban (Hérault dép.) 17, 19, 259
- Mosel, folyó, 97, 202
- Murcia, egykor királyság, később tartomány a Pireneusi-félszigeten, 1266-ban X. Alfonz hódította el a móroktól 236, 260
- Nagy Károly zarándoklata (*Pélerinage de Charlemagne*), XII. sz.-i francia chanson de geste 205
- Napóleon, Napoléon Bonaparte (1769–1821) 32, 55, 58–66
- Narbonne, a középkorban egyházmegye Franciaország déli részén 246
- Naturális gazdaság vagy pénzgazdaság? Egy áldilemmáról (Économie-nature ou économie-argent: un pseudo-dilemme)*, Marc Bloch műve 13, 267–279
- Nedzsd, terület Arábiában, az első világháború előtt királyság, török fennhatóság alatt, 1921-től szultánátus; 1932-től Hedzsásszal egyesülve Szaúd-Arábia néven önálló királyság 76
- Németalföld 155, 237
- Németország 64, 80, 81, 88, 90–92, 95–97, 100, 123, 126, 128–130, 138, 156, 158, 184, 187, 189, 198, 202, 203, 235,

- 247, 250, 251, 254, 259, 261,
262, 265, 291
- Nemi, tó és helység Róma köze-
lében 69, 70
- A Nép (Le peuple)*, Jules Miche-
let műve 41
- Neustria, a frank állam nyugati
része, a Merovingok alatt
több ízben független király-
ság, Párizs fővárossal 145
- Nibelung-ének* 189, 205
- Normandia 48, 145, 189, 226
248, 269, 270, 274
- Northumbria, angolszász király-
ság a Humber és Firth of
Forth között, a VII. sz.-ban a
vezető angolszász királyság
135
- Norvégia 12, 288
- Novgorod 155
- Nürnberg 262
- Odo, Odon, Szt. (†942), 926-tól
Cluny apátja volt 144
- Offa (†796), Mercia királya
757–796, csaknem egész Ang-
liát hatalma alá hajtotta 247,
253
- Oise, folyó Franciaországban
154
- Oléron, sziget Franciaországban
(Charente-Maritime dép.) 254
- Olivier, a *Roland-ének* egyik
szereplője 205
- L'or dans le monde*, L. de
Launay műve 239
- Orléans 146, 154
- Oroszország 95, 149, 155, 235,
244, 248
- Osló 12
- I. Ottó (Nagy) (†973), 936-tól
német király, 962–973 császár
138, 216
- Ottó, Freisingi I. Freisingi Ottó
- Párizs 8, 12–15, 17, 19, 48, 88,
138, 146, 154, 202, 248, 265
- Passau, város az NSZK-ban 274
- Pavia, város Olaszországban
215, 252
- Pegolotti, Balducci Pegolotti,
Francesco, a Bardi cég alkalmazottja, a XIV. sz. első felé-
ben leírja kereskedői tapasztalatait 237
- Pelet, Jean-Jacques-Germain
(1777–1850), francia tábornok
és katonai író 60
- Perreiot, Claude-Joseph (1728–
98), francia régész (*De l'état
civil des personnes...*) 221
- Perugia, város Olaszországban
237
- Péter, Szt., apostol 218
- Péter, Damiáni, Szt., egyház-
atya (†1071), ostiai bíboros
püspök, a XI. sz.-i egyházi
reformmozgalom egyik vezére
248
- Piacenza, város Olaszországban
250
- Pikardia, Picardie, régen tar-
tomány Észak-Franciaország-
ban 43, 155
- Pippin, Pipin (Kis) (†768), Mar-
tell Károly fia, 751-től frank
király, Nagy Károly császár
apja 75, 167
- II. Pippin (†865 k.), Aquitánia
királya 838–856, Kopasz Ká-
roly ellenfele 138
- Pireneusi-félsziget 77, 107, 134,
144, 148, 149, 167, 170, 171,

- 189, 190, 226, 246, 252, 259,
260, 291, 292
- Pireneusok 76, 130, 148, 239,
240, 251
- Pirenne, Henri (1862–1935), ne-
ves belga történétíró, főleg
Európa középkori gazdaság-
történetének szakértője 11, 12,
16, 39, 44, 56, 57, 243
- Pisa 239
- Plinius, az ifjabb, Caius Plinius
Caecilius Secundus (62–114),
római író. Trajanus császár
bizalmasai közé tartozott 106,
244
- Poitiers, franciaországi város
(Vienne dép.) 167
- Poitou, régi franciaországi tarto-
mány 177, 239
- Polgári Törvénykönyv* (*Code Ci-
vil, Code Napoléon*), Francia-
ország polgári törvénykönyve
43, 55
- Polübiosz (kb. i. e. 200–120),
görög történétíró 61
- Pomeránia 82
- Pó-síkság 240
- Pour une histoire à part entière*,
Lucien Febvre cikkeinek gyűj-
teményes kötete 10
- Pourquoi je suis républicain?*
Réponse d'un historien, Marc
Bloch műve 20
- Prága 130, 149, 259
- Preuilly, Geoffroi l. Geoffroi de
Preuilly
- Provence 73–75, 107, 134, 135,
193, 204, 250, 252, 291
- Provins, város Franciaország-
ban, régen Champagne gróf-
ság egyik fontos városa, for-
galmas vásárokkal (Seine-et-
Marne dép.) 237, 249
- Queste du Saint Graal*, a Grál-
monda egyik feldolgozása,
1220 k. írott mű 207
- Radcliffe, Ann (1764–1823), is-
mert angol író, több fan-
tasztikus tárgyú regényt írt
(*A Sicilian Romance, The
Italian* stb.) 196
- Raimundus Lullus, Ramón Lull
(†1315), katalán száрма-
zású ferences misszionárius,
költő, misztikus, a „doctor
illuminatus” 297
- Rajna 15, 97, 112, 167, 178,
181, 226, 235, 255, 256, 265
- Rámájana*, hindu eposz 54
- Raoul de Cambrai*, XII. sz.-i
chanson de geste; hőse hosszú
harcot folytat Lajos király-
lyal. A mű eleven képet fest
a XII. sz.-i feudális viszá-
lyokról, erkölcsökről 201
- Ravenna 217
- Regards sur le monde actuel*,
Paul Valéry műve 51
- Regensburg 262
- Regino (†915), prümi (lotarin-
giai) apát, egy 907-ig (foly-
tatásaival 967-ig) terjedő kró-
nikát írt; ebben egy helyen
a magyarok életmódját is
jellemezni próbálta a hon-
foglalás és a kalandozások
időszakában 118
- Reims 133, 144, 145, 193
- Rémi, Rémy (Remigius) d'Au-
xerre (†908), francia bencés,
grammatikus és teológus, a

- St.-Germain d'Auxerre kolostorban élt, majd Reimsben és Párizsban tanított; számos jelentős művet írt 137
- Renan, Ernest (1823–92), francia vallástörténész (*Histoire des origines de la christianisme, Prière sur l'Acropole, Histoire du peuple d'Israël* stb.) 78
- Reno, folyó Észak-Itáliában 247
- Revue de Synthèse Historique*, folyóirat 9–11
- Revue des Études Juives*, folyóirat 247
- Richer, X. sz.-i francia krónikás, a reimsi apátságban írt a meg a 879–995 közti időszak történetét 89
- II. Róbert (Jámbor) (†1031), francia király 996–1031 158
- Robespierre, Maximilien de (1758–94) 64
- Rois et serfs, un chapitre d'histoire capétienne*, Marc Bloch műve 8
- Les rois thaumaturges, Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale*, Marc Bloch műve 9
- Roland, a *Roland-ének* hőse 188
- Roland-ének (Chanson de Roland)*, XI. sz.-ban keletkezett francia chanson de geste 188, 246
- Róma 69, 77, 105–108, 111, 119, 128, 132, 143, 146, 163, 165, 235, 249, 253, 293, 297, 302
- római birodalom 35, 109, 110, 114, 119, 129, 141, 162, 217, 241–243, 280, 289
- Romania, a római uralom alá tartozó területek neve a késői latin szerzőknél, a római kultúra földje szemben a barbárok lakta területekkel 91, 109, 235, 242
- Rouen 145, 277
- Saale, folyó az NDK-ban 129
- Saint-Albans, város Angliában (Hertford grófság), 793-ban alapított jelentős apátsággal 302
- Saint-Benoît-sur-Loire, helység Franciaországban (Loiret dép.) 650 k. alapított bencés apátsággal (Fleury) 248
- Saint-Denis, város Párizs mellett, ősi apátsággal 248
- Saint-Germain-des-Prés, régen nevezetes apátság Párizs közelében 137
- Saint-Hubert-rendház, Lotaringiában, Liège körzetében (Belgium), a VII. sz.-ban alapították 248
- Saint-Laurent-de-la-Cabrerisse, apátság Narbonne egyházmegyében, 817 előtt alapították 246
- Saint-Martin-des-Champs, régi kolostor Párizs mellett 249, 278
- Saint-Père-en-Vallée, VI–VII. sz.-ban alapított bencés apátság, Chartres közelében 275
- Saint-Trond, Sint Truiden, belgiumi város Limbourg tartományban, 655-ben alapított apátsággal 247

- Saint-Vincent, Benedek-rendi apátság Le Mans franciaországi város (Sarthe dép.) közelében, 572-ben alapították 277
- Sankt Gallen 199
- Santiago de Compostela, nevezetes zarándokhely a Pireneusi-félszigeten, Galiciában 147
- Saône, folyó Franciaországban 7, 226
- Schelde l. Escaut
- Schwab, Moïse (1839–1918), történész, a pireneusi-félszigeti zsidók történetének kutatója 247
- Sée, Henri (1864–1936), neves francia gazdaságtörténész, a *Les origines du capitalisme* stb. szerzője 73
- Ségur, Philippe-Paul (1780–1873), francia tábornok és hadtörténész, megírta Napóleon és a Grande Armée történetét 60
- Seigneurie française et manoir anglaise*, Marc Bloch műve 14
- Septimania, Gallia délnyugati részének neve az ókorban, később hercegség, a IX. sz.-ban örgrófság lett 78
- Sidjilmassa, helység Afrika északnyugati részén 263
- Sierra Leone, ország Afrika atlanti-óceáni partján 263
- Simiand, François (1873–1935), francia szociológus 45, 64, 271
- Simmel, Georg (1858–1918), német filozófus, szociológus, berlini, majd strasbourg-i egyetemi tanár (*Philosophie des Geldes*, *Soziologie* stb.) 64
- Sjaelland, dán sziget 242
- Skandinávia, Skandináv-félsziget 123, 155, 166, 223, 226, 242, 243
- Smaragdus, bencés apát, a IX. sz. elején élt, teológiai műveket és latin nyelvtant írt 117
- Smith, Adam (1723–90), angol közgazdász. Fő műve *A nemzetek gazdagsága* (*Inquiry into the Nature and causes of the Wealth of Nations*) 29
- Soissons, jelentős város és régen grófság Franciaországban (Aisne dép.) 203
- Souvenirs d'une Grande Histoire*, Lucien Febvre értekezése 26
- Spanyolország 19
- Stockholm 56, 242
- Strasbourg, Strassburg 8–10, 12–17, 26, 200
- „strassburgi eskü” 200
- Suetonius, Gaius Suetonius Tranquillus, II. sz.-i római történetíró 61
- Sváb tükör* (*Schwabenspiegel*), XIII. sz.-ban létrejött német joggyűjtemény, fő forrása a *Szász tükör* 91
- Svábföld 250
- Symmachus, Quintus Aurelius (kb. 340–416), római államférfi, consul, irodalmi szintű levelek szerzője, a pogányság utolsó jelentős védelmezője Szt. Ambrussal szemben 241
- Szahara 263
- Szajna 137, 154
- A szakma védelmében, avagy a történész mestersége* (*Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*) 241

torien), Marc Bloch műve 18, 47–65
 „szaracénok földje” 239
 Szardínia 239, 259
 szász dinasztia, tagjai 919–1024
 uralkodtak Németországban
 (Madarász Henrik, I–III. Ot-
 tó, II. Henrik) 129, 158, 239
Szász tükkör (Sachsenspiegel),
 német törvénygyűjtemény;
 Eike von Repgau 1220 és
 1235 között készítette 91
 Szaszanidák, perzsa dinasztia,
 226–637 uralkodott 235
 Szászország 145, 181, 226
*Szent Benedek csodái (Miracula
 Sancti Benedicti)*, Adrevald,
 Aimon stb. műve, kiadta
 E. de Certain 195
 Szentföld 216, 260
 Szentszék 249
 Szicília 236, 237
 Szilézia 239
 Szíria 246, 252
 Szolón (i. e. 640–559), athéni
 törvényhozó 45
 Szudán 262
 Tacitus, Cornelius (kb. 55–120),
 római történetíró, legatus, ill.
 propraetor volt Germaniá-
 ban, amelyről máig fontos
 forrásként használt művet írt
 98-ban (*De origine, situ,
 moribus ac populis Germano-
 rum*) 112, 181
 Tafilelt, Tafilalt, Tafilet, oázis
 Marokkóban 263
*Technika és társadalmi fejlődés
 (Technique et révolution so-
 ciales: réflexions d'un histo-
 rien)*, Marc Bloch műve 13,
 295–303

*La terre et l'évolution humaine.
 Introduction géographique à
 l'histoire*, Lucien Febvre mű-
 ve, az *Évolution de l'humanité*
 egyik kötete 10
 Théodulfe d'Orléans, (†821), itá-
 liai v. pireneusi-félszigeti ere-
 detű pap, Orléans püspöke,
 Fleury (St-Benoît-sur-Loire)
 apátja, 798-tól királyi mis-
 sus, költő, részt vett egy lá-
 zadásban, ezért börtönbe ve-
 tették; valószínűleg ott halt
 meg 78, 247
 Theophilus v. Rogerus(?), hel-
 mershauseni bencés szerzetes
 a XI. sz. végén és a XII. sz.
 elején, a *Diversarum artium* c.
 iparművészetről szóló mű
 szerzője 240
 Thracia, római provincia 106
 Timbuktu, jelentős város Nyu-
 gat-Afrikában (Mali) 244
 Tirol 259
 Toledo 236, 254
 Toscana 145
 Tostig (†1066), Northumbria
 grófja, Harold király fivére,
 1061-ben Rómában járt; el-
 esett a Harold ellen vívott
 Stamford Bridge-i csatában
 143
 Touat, szaharai oáziscsoport
 Algériában 263
 Toulouse 77, 240
 Touraine, egykori tartomány
 Franciaországban, fő helye
 Tours volt 171
 Tournai, Doornik, város Hai-
 naut-ban (Belgium) 193, 262,
 263
 Tournehem, helység Francia-

- országban (Pas-de-Calais dép.) 196
- Tours, város Franciaországban (Indre-et-Loire dép.) 236, 259
- Toury, helység Franciaországban (Eure-et-Loir dép.) 146
- Trévoux, város Franciaországban (Ain dép.) 7
- Tribur (ma Trebur), hely Hessenben, régen királyi vár állt itt, ahol több zsinatot tartottak (NSZK) 200
- Trier, város (NSZK) 177
- Trosly, helység Franciaországban, Laon körzetében (Aisne dép.), a X. sz.-ban több zsinat színhelye 133
- Troyes, város Franciaországban (Aube dép.) 142
- Turkesztán 149
- Ural 240
- Uzès, város Franciaországban (Gard dép.) 255
- Valence, város Franciaországban (Drôme dép.) 241, 252
- Valenciennes, város Franciaországban (Nord dép.), régen Hainaut fő helye volt 221
- Valens, Flavius, római császár 364–378, elesett a vizigótok elleni háborúban 378-ban 76, 242
- Valentinianus, római császár 364–75 242
- Valéry, Paul (1871–1945), francia költő, író 51
- Van-e Annales-iskola?*, J. Le Goff cikke 26
- Vekerdi László 26
- Velence 107, 131, 147, 149, 154, 237, 252, 259, 262
- Vendôme, város Franciaországban (Loir-et-Cher dép.) 200
- Verdun, város Franciaországban (Meuse dép.) 130
- Vermandois, régen grófság Franciaországban a Párizs-medencétől északra 201
- Verona 259
- Vers une autre histoire*, Lucien Febvre cikke 20
- Vespasianus, Flavius, római császár 69–79, 105
- Vichy 17, 19
- Vidal de la Blache (1845–1918), francia geográfus, új utakat nyitott a tájkatató leíró földrajz terén, az emberföldrajz francia iskolájának megalapítója (*Tableau de la géographie de la France, Principes de géographie humaine*) 9, 10
- Vierendeel, A., az *Esquisse d'une histoire de la technique* c. mű szerzője 280
- Villani, Giovanni (†1348) és testvére, Villani, Matteo (†1363), valamint Matteo fia, Villani, Filippo (†1404), firenzei történetírók 264
- I. Vilmos (Hódító) (†1087), Normanida hercege, majd Anglia meghódítója (1066) után az utóbbinak királya 134, 145, 161, 189, 190, 218
- IX. Vilmos (Ifjabb) (†1127), Poitiers grófja és Aquitania hercege, korának neves trubadúrja 204, 206
- Vinogradov (Vinogradoff), Paul

- (1854–1925), oroszszármazású oxfordi történész és jogszociológus; a cárizmus elleni tiltakozásul 1901-ben távozott a moszkvai egyetemről. Itt idézett munkája: *Villainage in England* 83
- Vivar, Rodrigo Díaz de (†1099), a Cid (úr), spanyol lovag, harcolt a mórok ellen, Valencia ura lett. A spanyol hősköltemények felmagasztalt hőse (*Poema del Cid* v. *Cantar de Mio Cid*) 274
- vízigótok, vízigót monarchia 76, 77, 170
- I. Vlagyimir (Nagy v. Szent) (†1015), kijevi nagyfejedelem 980–1015. 988-ban keresztény hitre tért, és népét is megkereszteltette 244
- Voltaire (1694–1778) 220
- Waterloo 60
- Welserek, hatalmas augsburgi bankárcsalád a XVI. sz.-ban 40
- Wessex, a VI–X. sz.-ban angolszász királyság 138
- Willigis, Willegis (†1011), hildesheimi szerzetes, majd császári kancellár, mainzi érsek 975–1011 245
- Wohlen, város (Svájc) 183
- Wolfram von Eschenbach (†1220 k.), középfelnémet lovagi költő, fő műve a *Parzival* 202
- Worms 218

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Kulcsár Zsuzsanna
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Vaisz György
A borító- és a kötéstervező Urai Erika munkája
Megjelent 3000 példányban,
16,4 (A/5) ív terjedelemben

Ez a könyv az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabványok szerint készült
73.1722/1/3311 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató